MITROVITS MIKLÓS

TILTOTT KAPCSOLAT

A MAGYAR-LENGYEL ELLENZÉKI EGYÜTTMŰKÖDÉS 1976-1989

X2980888

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

MITROVITS MIKLÓS

TILTOTT KAPCSOLAT

A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989

X 2980888

Jaffa Kiadó
Budapest 2020

© MITROVITS MIKLÓS, 2020
© JAFFA KIADÓ
MINDEN JOG FENNTARTVA!

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001330358

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

X 298088

BORÍTÓFOTÓ: FORTEPAN 18857 / URBÁN TAMÁS; *WWW.FORTEPAN.HU*
BORÍTÓTERV: *HEGYI PÉTER*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • *WWW.JAFFA.HU*
ISBN 978-963-475-235-6
ISSN 2559-9666

TARTALOM

Bevezetés 11

I. Párhuzamos valóságok 13

II. Egy kapcsolat kezdetei 36
Az emigráció 36
Személyes kapcsolatok 40
Pákh Tibor éhségsztrájkja Podkowa Leśnában 48

III. A lengyel Szolidaritás és a magyar ellenzék 50
A hétfői szabadegyetemek (1980–1981) 50
Az értelmiség megfélemlítése: A „Magyar-ügy” 61
Reakció és szolidaritás 74
Demszky Gábor lengyel útja és a magyar szamizdat kialakulása 79
A lengyel Szolidaritás és a magyar kulturális ellenállás 85
A lengyel események a magyar szamizdatban 89
A Napló 89
Az első magyar szamizdat lapok 94
A SZETA tábora lengyel gyerekek számára 98

IV. Hadiállapotban 106
A magyar ellenzék a lengyelországi hadiállapot bevezetése után 106
Az elnyomás és ellenállás dokumentumai 108
Vita a Beszélőben a magyar ellenzék lehetőségeiről 115
Lengyel hírek a magyar szamizdatban 123
A SZETA segélyszállítmánya és második táboroztatási kísérlete 128
Demonstráció a Bem-szobornál 133
A Mozgó Világ, a Tiszatáj, az Új Symposion és a Máshonnan Beszélő „lengyel számai" 137
Popiełuszko atya meggyilkolásának magyar visszhangja 149

V. A párt és a társadalom reakciói 156
Jelentések Varsóból 156
Magyar–lengyel állambiztonsági együttműködés 159
Tájékoztatás és közvélemény 162
Az MSZMP első határozata az ellenzékről (1980. december 9.) 170
Az MSZMP második határozata az ellenzékről (1982. március 30.) 173

VI. Az 1956-os forradalom emléke és a magyar ellenzék Lengyelországban 178
Magyarország a lengyel szamizdatban 178
Az 1956-os magyar forradalom a lengyel szamizdatban 186
1956-os megemlékezések Lengyelországban 197
Felhívások 197
Plakátok, bélyegek 200
Emléktábla-avatás Podkowa Leśnában 203

VII. Közép-európaiságunk 206
Emlékkötet Wacław Felczak tiszteletére 206
Zbigniew Herbert közép-európaisága és magyar kitüntetése 211

VIII. A Szabadság és Béke mozgalom és a magyar egyetemisták 216
Lengyel tiltakozás Keszthelyi Zsolt bebörtönzése ellen 217
Lengyel hatás a Bibó István Szakkollégiumban 221

IX. A rendszerváltás küszöbén 230
A Magyar Demokrata Fórum – a hatalom és az ellenzék között 230
A Lengyel–Magyar Szolidaritás 238
A „Magyar Szolidaritás" – szakszervezet lengyel mintára 247

X. Kerekasztalok és választások 251

Köszönetnyilvánítás 258
Függelék 260
Felhasznált források 268
Jegyzetek 276
Névmutató 302

Feleségemnek, Nórinak

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

Senkid, barátod

Lengyelország: villámsújtotta Krisztus-szobor,
megfeketedő sebeid körül
cirkál a júliusi napfény
s legyek csókolgatják a csontodat újra.

Rosszkedvű vagyok érted,
mintha egy büdös kamrában feküdnék én is letaglózva
s korpaleves tükrében
néznék egy szegfűszálat.

Lehetnék Rákóczi kis úrfid, lovatlanul,
templomaid falát támasztó diák,
hársfaillatú katona, aki most ér csak haza
egy hosszúra nyúló háborúból,
halottai a földben, ruha nélkül,
s fölötte fecskék, bódult bogarak
és romvárosok égre vágódó füst-kalapja –
dehát kid vagyok, nagyhitű, sápadt ország?
Senkid, barátod, csalános magyar,
ki címeres utcáidon lődörög áfonyaízű délben
s igaz gyászában is
szeretőt keres magának lányaid közül,
mert érinteni akar,
mert szorítani,
tombolni veled levél- és sugár-zenére,
tűrni a poshadt cékla szagát órákon át
a zöldségbolt előtt,
tűrni a tűrhetetlent,
a legvadabb reményért sorban állva.

(Csoóri Sándor, 1981)

Emlé
Koszlop

Az év embere pedig én vagyok,
Nem a villanyszerelő.
Én, a reálisan létező tábornok:
Zsaruzelski degeneralisszimusz

(Petri György, 1981)

BIBLIOTHECA

BEVEZETÉS

„Polak–węgier dwa bratanki" – énekelte 1981-ben a Kontroll Csoport. Nem véletlenül. A Kádár-korszak politikai és kulturális ellenzékére a legjelentősebb külső hatást a lengyel ellenzéki mozgalmak gyakorolták. Lengyelország volt a viszonyítási pont. A magyar ellenzék csodálva tekintett a bátor lengyelekre. A hetvenes–nyolcvanas évek Lengyelországában zajló események szinte minden magyar ellenzéki figyelmét felkeltették. Voltak, akik csupán passzívan szemlélték a Visztula menti történéseket, mások egyértelműen a tapasztalatszerzés céljával elemezték a helyzetet és építették ki kapcsolataikat a lengyel ellenzékkel, és akadtak olyanok is közöttük, akik a lengyel események hatása alatt váltak a Kádár-rendszer vállalt politikai ellenzékévé. Egyértelmű, hogy aki ebben az időben Magyarországon ellenzékinek tartotta magát, Lengyelország nem kerülhette el figyelmét.

Mégis mindmáig nagyon keveset tudunk arról, hogy milyen volt a magyar–lengyel kapcsolatok ezen féllegális vagy illegális formája. Milyen hatást gyakorolt Lengyelország Magyarországra? Milyen volt a lengyel ellenzéki csoportok, az 1980-ban megszülető Szolidaritás mozgalom magyarországi recepciója? Milyen tapasztalatokkal gazdagították a magya-

rok tevékenységét a lengyelek? Milyen közvetítőcsatornák működtek? Mi érdekelte elsősorban a magyarokat Lengyelországból, és mi érdekelte a lengyeleket Magyarországról? Mennyire volt kölcsönös a viszonyrendszer? És milyen szolidaritási és politikai akciókat inspirált? E könyv mindezekre a kérdésekre próbál választ keresni a fellelhető dokumentumok, a korabeli magyar és lengyel szamizdat kiadványok és az egykori aktív résztvevőkkel készített interjúk segítségével.

I. PÁRHUZAMOS VALÓSÁGOK

A hetvenes–nyolcvanas években a magyar és a lengyel ellenzéki lehetőségek minden szempontból eltérők voltak. Ennek okai 1956-ig vezethetők vissza. Bolesław Bierut sztálinista lengyel vezető halála, majd a június végi poznani munkásfelkelés véres leverése után a lengyel pártvezetésben kialakult konfliktusokat és a társadalomban felhalmozódott feszültségeket sikerült békés úton rendezni. 1956. október 19-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) Központi Bizottságának plénumán Władysław Gomułka – a szovjetek kezdeti ellenzése után – a lengyel társadalom döntő hányadának támogatása mellett vehette át a hatalmat.

Néhány nappal később, 1956. október 23-án a budapesti egyetemisták a Bem-szoborhoz vonultak. Aznap jelent meg a *Szabad Nép*ben Gomułka nagy hatású beszéde, amelyben elítélte a korábbi sztálinista vezetést, és új korszakot hirdetett. A beszéd joggal emlékeztette a magyarokat Nagy Imre 1953-as kormányprogramjára. A felvonuló tömegben feltűntek a lengyel néppel való szolidaritást kifejező feliratok, és többször felharsantak a magyar–lengyel barátságot és szolida-

ritást éltető rigmusok. „Minden magyar együtt halad, kövessük a lengyel utat", „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!", „Függetlenség, szabadság, lengyel–magyar barátság!" – skandálták a fiatalok. A magyar és a lengyel nép közös hősének szobra előtt a magyar mellett egyedül a lengyel zászló lengett. Úgy tűnt, hogy a magyar és a lengyel történelem menete közös útra került, és a két nép együtt találhat kiutat magának a sztálinizmusból. Budapesten azonban a sztálinisták nem adták át a hatalmat a reformereknek, így az események forradalomba, majd a szovjet csapatok behívása után szabadságharcba torkolltak. A lengyel társadalom döntő többsége egyértelmű szimpátiával figyelte a Kárpát-medencében zajló eseményeket, és hatalmas – erőn felüli – társadalmi segítséget nyújtott a magyarok számára.[1] A magyar forradalmat a szovjetek leverték, az új magyar pártvezetés pedig kegyetlenül megtorolta.

Az októberi változásokat a lengyelek zöme győzelemként élte meg. Az új vezetés a stabilitás és saját támogatása fenntartása érdekében három jelentős engedménytételre kényszerült. Egyrészt a katolikus egyház – a korábban fogva tartott Stefan Wyszyński primás vezetésével – megőrizhette integritását, társadalmi befolyását, és így a későbbiekben a rendszerkritikus erők támaszává vált. Másrészt ténylegesen letettek a magángazdaság erőszakos kollektivizálásának kísérletéről (ugyanakkor elmaradt azok modernizálása is). Végül pedig az oktatásban és a kulturális életben megszűnt a marxizmus-leninizmus kötelező jellege, a szocialista tábor többi országához képest Lengyelországban nagyfokú kulturális szabadság köszöntött be.[2]

A békés lengyel változásokkal és a hatalom engedményeivel szemben Magyarországon 1956. november 4. után a társadalom a huszadik század harmadik vereségét élte át.[3] Kádár

János hatalomátvétele semmilyen belső társadalmi legitimációval nem rendelkezett, belföldön és külföldön egyaránt a szovjetek bábjának tekintették. A forradalom leverése és a brutális megtorlás után a megvert társadalomnak nem volt semmilyen önvédelmi eszköze. Néhány évvel később – jelentősebb ellenállás nélkül – végrehajtották a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. A hatalom az egyházat vazallusává tette, a kulturális életben pedig továbbra is primátust élvezték a hivatalos marxista-leninista dogmák, noha eltűrtek bizonyos „polgári" irányzatokat is. A hatalom a kemény lépéseket mindig „engedményekkel" párosította, így igyekezett társadalmi elfogadottságát biztosítani és szövetséges csoportokat találni.

Lengyelországban a vezetésnek szüksége volt a katolikus egyházra annak érdekében, hogy a társadalmi forrongást lecsillapítsa, és helyreálljon a rend az országban. Władysław Gomułka ennek érdekében hozatta ki fogságából Stefan Wyszyński primást, és a „támogatásáért" cserébe jelentős autonómiát adott az egyháznak. Rövid távon a hatalom nyert ugyan, de néhány év múlva kiderült, hogy az egyház a lengyel társalom és a későbbi ellenzék számára fontos támaszt jelent a rendszerrel szemben vívott küzdelemben. Magyarországon ellenkező irányban haladtak az események. Mindszenty József primást a forradalom alatt szabadították ki, majd a szovjet katonai intervenció napján az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségére menekült. Mindszenty ezzel a döntésével végleg kivonta magát a magyar politikai életből, a társadalom pedig „elvesztette" a katolikus egyházat. Mindszenty végeredményben jó szolgálatot tett Kádár Jánosnak e lépésével. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar katolikus egyház a 17. századtól kezdődően már nem játszott olyan fontos társadalomszervező szerepet Magyarországon,

mint a lengyeleknél, sőt inkább a protestáns egyházak birtak az ellenállás hagyományával.

Magyarországon a társadalom és a politika viszonyrendszerében a „tárgyalási alapot", a szovjet csapatok jelenléte, a kivégzések, a bebörtönzések és az emigrációba menekült kétszázezer ember hiánya adta. A társadalmon úrrá lett a „most már ez van, mostantól kezdve ezzel kell együtt élni" alapérzése, vagyis a magyar társadalom kapitulált.[4] Ily módon a megvert és megalázott társadalom, illetve a hatalom között a diktatúra által folyamatosan tett engedményekre épülő „kiegyezés" született. E „közmegegyezés" lényege az volt, hogy ameddig az állampolgár nem szól bele a politikába, addig a hatalom sem kíván beleszólni a magánéletébe, sőt, az állampolgárok fokozatos és korlátozott gyarapodását is biztosítja. Másképp fogalmazva „eredményes és hasznos kényszeregyezség" született. Ennek a depolitizált kispolgárosodásnak a kibontakozását tükrözik az elkövetkező évtizedekben a magyarországi puha kommunista diktatúra olyan közkeletű, népi megnevezései, mint a „gulyáskommunizmus" és a „frizsiderszocializmus".

Magyarországon a párt 1962-es kongresszusán meghirdetett irányelvek új, a korábbiakhoz képest ideológiamentes viszonyt igyekeztek kialakítani a társadalommal: „aki nincs ellenünk, az velünk van". Az oktatásban megszüntették a származási osztályhelyzet szerinti („osztályidegen") hátrányos megkülönböztetést. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben – az ötvenes évek kollektivizálási kísérleteivel szemben – vezető pozícióhoz juthattak az egykori közép- és gazdagparasztok (kulákok), illetve leszármazottaik, valamint jelentős modernizációt hajtottak végre.[5] A hatalom ajánlata számukra világos és egyértelmű volt: vagy a termelőszövetkezetekben töltenek be vezető pozíciót, vagy földtől megfosztva

kitaszított helyzetbe kerülnek. A hatvanas évek közepétől a mezőgazdaság jelentős fejlesztési forrásokhoz jutott, a szövetkezetek egyre inkább önálló gazdasági szervezetként és nem kolhozként funkcionálhattak. 1963-ban a politikai foglyok többségének nyújtott amnesztiával lezárult a megtorlások időszaka is. A kultúrában pedig Aczél György „három T" (támogatott-tűrt-tiltott) politikája érvényesült, amelyben a többi kommunista rendszerhez képest szokatlanul széles volt a látványos ideológiai elkötelezettséget nem megkövetelő, „tűrt" kategóriába tartozó értelmiségiek köre.[6] Mindennek feltételeként egy korlátozott piacosításnak is végbe kellett mennie, amely ugyanakkor nem érintette a politikai intézményrendszert, és a gazdaságban is fenntartotta az állami és szövetkezeti tulajdon monopóliumát. Ennek érdekében 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmust. A kádárizmus ezzel lényegében megteremtette a depolitizált társadalom számára az egyéni boldogulás útját az önkizsákmányoláson alapuló mechanizmusok lehetőségeinek további bővítésével (fusizás, gmk, második gazdaság).

Ezzel szemben Lengyelországban egy permanens patthelyzet alakult ki a hatalom és a társadalom között. Bár a kommunista párt uralkodott a társadalom felett, biztonsággal berendezkedni nem tudott. A lengyel szocialista rendszerben a társadalom az ellenállás-elfogadás-részvétel háromszögében mozgott, de a három magatartásforma között nem volt éles határvonal.[7] A lengyel társadalom nem vált depolitizálttá. Ráadásul Gomułka szembefordult saját ötvenhatjával: a reformokat leállította, így sem a modernizáció, sem pedig az életszínvonal növekedése nem következett be. A lengyel értelmiség számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer nem a demokratizálódás és a decentralizálás irányába halad: az állami és a pártbürokrácia nemhogy nem akarja átadni

a társadalomnak gazdasági és politikai ellenőrző és irányító funkcióit, de azt még inkább összpontosítani kívánja a saját kezében. E tapasztalat a hatvanas évek derekától egyre inkább arra ösztönözte az értelmiség egy részét, hogy kidolgozza és megfogalmazza céljait. A Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által a párthoz intézett *Nyílt levél* (1964) a létező rendszerrel szemben egy munkás-önigazgatáson alapuló munkásdemokrácia létrehozását hirdette meg.[8] A szerzőket többéves börtönbüntetéssel sújtották.

Lengyelországban a hatalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy maga alá gyűrje a parasztságot, de meg tudta akadályozni a parasztgazdaságok fejlődését. Nem biztosította az egyéni boldogulás tömeges útjait, sőt a parasztságot korlátozta magángazdálkodói szerepeiben. Ezzel nemcsak a parasztságon belül keltett feszültséget, de a városi élelmiszerellátás alapjait is alászta, mindez pedig permanens gazdasági válsághoz és társadalmi elégedetlenséghez vezetett.[9] A párt ugyanakkor a munkásokat sem tudta lojálissá tenni a rendszerhez, bezárta őket a nagy állami vállalatokba, megtagadva tőlük a legális mellékkeresetlehetőségeit. A magyarországihoz hasonló második gazdaság nem alakulhatott ki. Ellenben kialakult és a rendszer válságával párhuzamosan egyre inkább terjedt a feketegazdaság, vagyis a rendszer a boldogulni szándékozó állampolgárt a gazdaság törvényen kívüli világába kényszerítette.[10] Ugyanígy nem tudta a fiatal értelmiséget sem a szocializmus hívévé változtatni; vagy legalább annak elfogadójává nevelni, bár arra megvoltak az eszközei, hogy időről időre börtönbüntetéssel „jutalmazza" tevékenységét.[11] A reformok elmaradása együtt járt az életszínvonal folyamatos romlásával, valamint az 1956-ban kivívott viszonylagos kulturális szabadság fokozatos szűkítésével, a cenzúra erősödésével. Mindennek következtében

a hetvenes években intézményesültek a társadalmi elégedetlenség tömeges és radikális megnyilvánulásai. Végül, de nem utolsósorban, a párt nem nyerhette meg a katolikus egyházzal vívott ideológiai harcot sem, sőt az egyház a társadalom legfőbb támaszává vált.

Az első jelentős rendszerellenes tömegmozgalom 1968 márciusában alakult ki, amikor az egyetemi hallgatók több héten keresztül tüntettek a cenzúra eltörléséért és a reformokért. A hatalom brutálisan leverte a diákmozgalmat. A munkásságot ekkor még sikerült antiszemita jelszavakkal felheccelni és az értelmiség ellen fordítani.[12] Két évvel később azonban már a munkások is fellázadtak a párt politikája ellen. 1970 decemberében a Tengermelléken sztrájkok és utcai tüntetések kezdődtek az áremelések visszavonását követelve. A hatalom újra kemény kézzel verte le a megmozdulást: több mint 40 halott és mintegy ezer sebesült volt a mérleg. Władysław Gomułka viszont megbukott, a párt élére Edward Gierek került.

Ám Gierek lendülete sem tartott sokáig. A lengyel gazdaság ugyanis olyan strukturális gondokkal küzdött, hogy mélyreható reformok nélkül nem lehetett működővé tenni. A mezőgazdasági termelés több mint nyolcvan százaléka mindvégig az egyénileg gazdálkodó parasztok kezében maradt, így az állam képtelen volt az élelmiszertermelést megtervezni, ellenőrizni és elosztani. Az állandósuló áruhiány miatt 1976 nyarán újra jelentős áremelésekre került sor, ami ismét kiváltotta a munkások elégedetlenségét. A varsói Ursus traktorgyárban, illetve Płockban és Radomban is sztrájkok kezdődtek. A hatalom ezúttal is erőszakhoz folyamodott, de vigyázott arra, hogy ne ismétlődjön meg az 1970-es vérengzés.

1968-ban és 1970-ben a különböző társadalmi csoportokat még sikerrel állította szembe egymással a hatalom, de

1976-ban már erre sem volt ereje. Miután a hatalom az újabb elégedetlenségi hullámot is brutálisan elfojtotta, egymásra talált a munkásság és az értelmiség. A lengyel rendszer tehát kizáró (exkluzív) volt. Nem tudta és nem is akarta a szocializmusba integrálni, érdekeltté tenni a lengyel társadalmi csoportokat, akik így idővel egymásra találtak, és ez széles teret nyitott az ellenzéki tevékenységek számára. Ezzel szemben a kádári hatalom befogadó (inkluzív) volt, igyekezett a társadalom minél szélesebb rétegeit bevonni a szocializmus építésébe, és lényegében a hetvenes évek közepéig, amíg a rendszer gazdasági növekedési tartalékait ki nem merítette, ezt sikerrel is tette.[13]

Az 1976-os sztrájkok leverése után tizennégy lengyel értelmiségi – a munkások jogi és anyagi megsegítése céljával – létrehozta a Munkásvédelmi Bizottságot (ismert rövidítésben: KOR), amely az első formálisan is intézményesített kelet-európai ellenzéki szervezet volt.[14] Ugyanezen év októberében – az 1956-os forradalom huszadik évfordulójára időzítve – Adam Michnik (a hatvannyolcas tüntetések egyik főszereplője) gyakorlati programot is adott. *Új evolucionizmus* című esszéjében[15] a társadalmat jelölte meg az ellenzéki politika címzettjeként, tehát azt állította, hogy nem a párt, hanem az emberek számára kell programot alkotni. A párt számára a legjobb útmutató az alulról jövő nyomás lesz. A meghirdetett „új evolucionizmus" lényege abban állt, hogy az értelmiség a munkásságra támaszkodva rákényszerítheti a hatalmat a változásokra, hiszen ez az a társadalmi réteg, amelytől a hatalom a legjobban tart. Az intézményi kereteket nem határozta meg, de felvetette a független szakszervezetek vagy munkásbizottságok létrehozását.

Az elégedetlen munkások és a rendszerkritikus értelmiségiek közötti kapcsolat ettől kezdve intézményesült és tartóssá vált. A KOR nem pusztán segélyezéssel foglalkozott, hanem egyben ideológia- és stratégiaalkotó szervezet is volt. Ennek értelmében kilépett abból a dilemmából, hogy a rendszerbe integráltan javítsák-e annak működését, vagy kívülről igyekezzenek azt megdönteni. Mivel a rendszer nem is volt nyitott az előbbi alternatívára, Michnik egyértelműen a rendszeren kívüli megoldásokat kereste. Párhuzamos civil struktúrák kiépítését javasolta, ezzel is demonstrálva, hogy bár tudomásul vette, nem ismeri el és nem is legitimálja azt a hatalmi és geopolitikai helyzetet, amely a kommunista rendszert fenntartotta.

A KOR hamarosan Társadalmi Önvédelmi Bizottsággá (ismert rövidítésében: KSS „KOR") alakult, vagyis nem csupán a munkásságra, hanem az egész társadalomra kiterjesztette tevékenységi körét. 1977-ben Stanisław Pyjas krakkói diák rejtélyes halálesete után – akit a közvélemény szerint a lengyel állambiztonság gyilkolt meg – sorra alakultak az ún. Szolidaritás Diákbizottságok. A Mozgalom az Emberi és Polgári Jogokért (ROPCiO) nevű szervezetben intézményesedett a polgári és emberi jogokat védő és az állami függetlenséget követelő aktivisták csoportja, 1979-ben pedig megalakult a Fiatal Lengyelország Mozgalom és a szocialista tábor első ellenzéki pártja, a Független Lengyelország Konföderációja is.[16]

Az ellenzéki csoportok intézményesülésében döntő szerepet játszott a KOR megalakulásával párhuzamosan a lap- és könyvkiadási tevékenység robbanásszerű fejlődése. A KOR azonnal megjelentette a *Biuletyn Informacyjnyt (Tájékoztató Közlöny)*, amelynek célja a tájékoztatás állami monopóliumának megtörése volt. Szintén a KOR lapjának számított az 1977 őszétől megjelenő *Robotnik (Munkás)*, amelyből 1981. december 13-ig nyolcvan számot nyomtattak ki, számonként több

ezer példányban. Emellett megjelentették az elméleti jellegű *Krytykát (Kritika)*, amelynek szerkesztőségében a lengyelek mellett Václav Havel és Haraszti Miklós is helyet kapott. Rendkívül fontos szerepet játszott az 1977-től létrejövő független szakszervezetek lapja, a Gdańskban megjelenő *Robotnik Wybrzeża (Tengerpart Munkása)*. A ROPCiO-hoz kötődő gdański *Bratniak* legjobb időszakában 2-6 ezer példányban, a varsói *Opinia (Vélemény)* pedig 1-3 ezer példányban jelent meg havonta. Rendkívül fontos volt az 1977-től megjelenő *Zapis (Jegyzet)* című irodalmi szamizdatfolyóirat is, mivel ebben közölték azokat az írásokat, amelyeknek publikálását a legálisan megjelenő lapok elutasították. A lapok megjelenésével párhuzamosan alakultak meg az első független kiadók is, amelyek teljes konspirációban működtek. Közülük a legismertebb a KOR-hoz közel álló Mirosław Chojecki NOWA nevű kiadója volt.[17] Ezeken kívül az ellenzéki politizálás számos illegális, intézményes fóruma is kialakult ebben az időben. Ilyenek voltak többek között a magánlakásokon vagy templomokban tartott ún. „repülőegyetemek".

Az intézményesült politikai ellenzék és az időről időre változó erősségű társadalmi, munkás ellenállás mellett az ellenzékiség harmadik pillérét a katolikus egyház és a köré csoportosuló intézmények jelentették. Működött a Lublini Katolikus Egyetem, de ami még fontosabb volt, hogy Krakkóban a *Tygodnik Powszechny* című hetilap, Varsóban pedig a *Więź* című folyóirat biztosított fórumot eleinte csak az egyházhoz közel álló független értelmiségiek, majd a hetvenes évek közepétől már az illegális politikai ellenzékiek véleményének is. Az egyház társadalmi befolyását növelte, hogy 1978 őszén II. János Pál néven pápává választották Karol Wojtyła krakkói érseket. A pápa 1979 júniusában hazalátogatott, és kilenc napos zarándoklatán több millióan vettek részt. A pápa azt üzente a lengyel társadalomnak, hogy „ne féljetek!". Az eseménynek óriási felszabadító hatása volt. A társadalom zöme – még a nem hívők is – úgy érezték, hogy a párt hatalma megszűnt Lengyelországban. Így a hetvenes évek végére a magyarországitól alapjaiban eltérő politikai helyzet és társadalmi hangulat alakult ki.

1980 nyarán az újabb áremelések következtében ismét sztrájkba léptek a lengyel munkások. Az országossá duzzadó munkástiltakozás eredményeképpen a hatalom engedni kényszerült. Az 1980. augusztus 31-én aláírt gdański megállapodás értelmében engedélyezett független, önkormányzó szakszervezet, amely Szolidaritás néven november 11-én legálisan is bejegyzésre került, lényegében felváltotta az addigi illegális politikai tevékenységek kereteit.[18] Bár a Szolidaritás hivatalosan szakszervezetként működött, voltaképpen a kelet-európai szocialista tábor első legális ellenzéki tömegszervezete volt. A Lech Wałęsa vezette Szolidaritás nemcsak nagysága (10 millió tag), hanem heterogenitása miatt is egyedülálló volt a régióban. Tömörítette a különböző világnézetű és eltérő társadalmi helyzetű egyéneket, csoportokat, valamint élvezte a II. János Pál pápa és Stefan Wyszyński fémjelezte katolikus egyház támogatását is. Ilyen konstelláció minden más szocialista országban elképzelhetetlen volt. 1981 őszén a Szolidaritás I. országos kongresszusán elfogadták a *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című dokumentumot, amelyben Kelet-Európa minden elnyomott dolgozójához fordultak, és szolidaritásukról biztosították őket harcukban. A felhívás áttörte a korábbi „pszichológiai gátat", miszerint a kommunista hatalom minden országban kizárólagos jogának tekintette saját alattvalóinak ügyeit. Ez a nyílt, horizontális szolidaritás addig ismeretlen volt a régió ellenzékei között is, nem véletlen, hogy a térség minden pártvezetése riadtan és

keményen reagált, mivel azt a belügyeikbe való nyílt beavatkozásnak tekintették.

A Szolidaritás fennállásának szűk másfél éves története során nyilvánvalóvá vált, hogy ez a patthelyzet nem fenntartható, és valamilyen irányban ki kell billennie. 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok, aki ekkor már egy kézben egyesítette a miniszterelnöki, a honvédelmi miniszteri, valamint a párt első titkári pozícióját, kihirdette a hadiállapotot. Jelentős áldozatok árán, de leverték a Szolidaritást. Ugyanakkor a rendszer legitimitását még a korábbi mértékben sem tudták helyreállítani. A Szolidaritás működését hivatalosan betiltották, és mintegy tízezer tagját internálták, beleértve a majdnem teljes vezetést is. A szervezet azonban nem szűnt meg létezni, sőt az illegális lap- és könyvkiadás terén még a korábbi időszakot is felülmúlta. A lengyel társadalmat ekkor már nem lehetett erővel megfélemlíteni.

Lengyelországgal szemben a Magyarországon kialakult kádárizmus a „levert forradalom terméke" volt.[19] Az 1956 utáni megtorlás megtanította a társadalomnak, hogy a hatalommal szembeni ellenállás reménytelen, és a kommunista rendszer keretein belül kell a hétköznapi világukat élhetőbbé tenni. Ugyanakkor 1956 tapasztalatából a kádári pártvezetés is tanult: ráeszmélt, hogy a társadalmi békét nem lehet totális elnyomással fenntartani, a szabadságjogok hiányában az életszínvonal, életkörülmények javítása lehetetlen. A lakossági fogyasztás folyamatos növekedésében is testet öltő kádári konszolidáció és „kiegyezés" megteremtette a társadalmi feszültség levezetésének azon szelepeit, amelyek révén az esetleges rendszerkritikus energiák az egyéni gyarapodás és rendszeren belüli alkuk magánmenekülési útjaivá voltak formálhatók. Mindez kizárta, hogy a rendszerkritikus kezdeményezések tömeges támogatást élvezzenek. A társadalom

immunissá vált az ellenzéki gondolatokra, így a rendszerkritikus ellenzéki mozgalmak meglehetősen szűk körűek voltak.

A magyar demokratikus ellenzék, mint szellemi-politikai mozgalom története 1968-ig nyúlik vissza, amikor filozófusok kis csoportja (Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Sós Vilmos és Tordai Zádor) tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen (korčulai nyilatkozat). A prágai tavasz leverése utáni sokkhatás, csalódottság és kiábrándultság, valamint az a felismerés, hogy a kommunista rendszer nem reformálható meg, és sem az ideológia, sem a gyakorlat nem vezet el egy egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomhoz, együttesen hatott a magyar értelmiség egy jelentős részére. A prágai eseményekből azt a következtetést lehetett levonni, hogy a felülről irányított reformok korának vége, az „emberarcú szocializmusnak" nincs esélye a megvalósulásra. Ezentúl másképp tekintettek a reformkommunistákra is. Nem mint alternatívára, hanem mint átmeneti jelenségre két represszív időszak között. Stratégiát kellett váltani. Ezért elmozdultak a rendszer elidegenedésének és bürokratizálódásának kritikájától az emberi jogok és a politikai demokratizálás alulról jövő követelése irányába. Ez az új „ideológia" hidat is jelentett a különböző marxista, nem-marxista, függetlenségi és nacionalista irányzatok között.[20] A mozgalommá szerveződésig azonban még sok, a formális intézményesülésig pedig még annál is több idő telt el.

A magyar demokratikus ellenzék kialakulásában döntő szerepet játszott három nagy jelentőségű kézirat. Bence György, Kis János és Márkus György 1972-ben készítette el a *Lehetséges-e egyáltalán a kritikai gazdaságtan?* című írást, amelyben a három eredetileg marxista (Lukács-tanítvány) filozófus megkérdőjelezte a marxi értéktöbblet-elméletet, és megállapították, hogy Marx elvei alapján nem építhető fel

egy működőképes társadalom. A három szerzőt perbe fogták, és elbocsátották állásukból. Ezzel lényegében ellenzékivé tette őket a hatalom. 1973-ban jelent meg a *Darabbér*, amelyben Haraszti Miklós a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatait összegezte. A korábban maoista Haraszti bebizonyította, hogy a munkásosztály uralma csak egy mítosz, valójában a hatalom kizsákmányolja őket. A szöveg rokonságot mutatott Kuroń és Modzelewski *Nyílt levelével*. A *Darabbér* miatt Harasztit nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Végül meg kell említeni Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét, amely az államszocialista rendszert egy kizsákmányoló osztály uralmaként írta le. Szelényit emigrációba kényszerítették, míg Konrád a belső ellenzéki életet választotta. Összességében a hetvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer nem csupán reformálhatatlan, hanem azt sem tűri, ha megjelennek a hivatalostól eltérő vélemények, elemzések, irányzatok.

Ehhez járult még két újabb tényező, ami megváltoztatta az addigi helyzetet. Egyfelől a hetvenes évek elejétől kibontakozó világgazdasági válság fokozatosan érezhette hatását Magyarországon. Másfelől 1975-ben a szovjet blokk országai is aláírták a helsinki záróokmányt, amely tartalmazta az emberi és polgári jogok tiszteletben tartásának kötelezettségeit.[21] Az új helyzet az ellenzék előtt is jobb perspektívákat nyitott.

1977 elején a csehszlovák ellenzékiek közzétették a *Charta '77* nevű nyilatkozatot, amelyhez pár nappal később 34 magyar értelmiségi is csatlakozott.[22] 1979. október 25-én pedig 254 magyar állampolgár levélben fordult Kádár Jánoshoz, hogy járjon közbe a bebörtönzött csehszlovák ellenzékiek szabadon bocsátása érdekében.[23] E szolidaritási akciók voltak az első

nagyobb létszámú ellenzéki „megmozdulások" Magyarországon. Ekkor még az ellenállás elméleti hátterét nem dolgozták ki, és cselekvési terv sem létezett. Az „emberi jogok doktrínája" volt az egyetlen olyan „ideológia", amely összekötötte az éppen alakuló mozgalom tagjait. Az alkalmazott taktika szerint úgy kellett tenniük, mintha nem a büntető törvények és az adminisztratív rendszabályok volnának a mérvadók, hanem a magasabb szintű jogi elvek (például az alkotmány és a helsinki záróokmány).

A magyar demokratikus ellenzék a lengyel ellenzéki stratégiát követte, anélkül, hogy annak kiterjedt társadalmi támogatottságával rendelkezett volna. Magyarországon ugyanis nem alakult ki a lengyelországihoz hasonló, folyamatos rendszerkonfliktusokkal járó társadalmi patthelyzet. A társadalom sajátos alkurendszerével nemcsak eltűrte, hanem el is fogadta a rajta uralkodó puha diktatúrát. A lengyel mintát követő stratégia jegyében a Szolidaritás mozgalom megjelenése adott lendületet a „repülőegyetemek" és a szamizdat irodalom elterjedésének, bár utóbbi mindvégig korlátozottabb, egyközpontú és kisebb példányszámú volt.[24]

Ebben az időszakban a magyar ellenzéki értelmiség már fordította és olvasta Jacek Kuroń, Adam Michnik vagy Václav Havel írásait. A michniki gondolat azért is hullott termékeny magyar talajra, mert összecsengett Bibó István híres programjával, miszerint a társadalom minden szegletében „a szabadság kis köreit" kell felépíteni, függetlenül a fennálló hatalomtól. Ezek az autonómiák lesznek majd az új rendszer alapjai. A gyakorlati munka azonban sokkal nehezebb volt a társadalom teljes depolitizáltsága miatt. „Bármennyi ihletet és reményt merítettünk a lengyelektől, a belátható jövőben nemigen számíthattunk többre, mint hogy kis csoportoknak sikerül megvetniük a lábukat a hivatalos intézményrendszer

roppant hálózatán kívül" – írta Kis János később az 1981 előtti ellenzékről.[25] A magyar ellenzék 1977 és 1981 között nem jutott el a cselekvésig, megteremtette viszont annak alapjait. A lengyel „repülőegyetemek" mintájára megalapították a szabadegyetemeket, létrehozták a szamizdatot, független kiadókat alapítottak, és megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) is.[26]

A demokratikus ellenzék informális intézményrendszere mellett fontos szerepük volt a független, autonóm gondolkodású íróknak, tudósoknak, illetve legális intézményi szerveiknek is. A nyolcvanas években „népi mozgalomként" emlegetett csoport valójában nem tartozott a politikai ellenzék közé, amennyiben nem vállalták fel nyíltan ezt a szerepet. Nem vonultak illegalitásba, nem konspiráltak, és nem vettek részt szamizdatkészítésben. Műveiket, gondolataikat nyilvánosan akarták megjelentetni, a „zárt nyilvánosság", vagyis a szamizdat idegen volt a felfogásuktól.[27] Tevékenységüket inkább a kulturális ellenállás (ellenkultúra) fogalmával írhatjuk le. Az uralkodó rendszer ideológiáját, gondolkodásmódját és nyelvezetét elutasították, de nem léptek a politikai ellenzék útjára egészen addig a pillanatig, míg ezt legálisan meg nem tehették. Ugyanakkor a hivatalos nyelvi formulákat és ideológiát figyelmen kívül hagyva olyan kulturális értékeket közvetítettek, amely az antinacionalizmusra építő Kádár-rendszerben a magyar nemzetépítést szolgálta.[28] E csoport azt az álláspontot képviselte, hogy a „nemzeti sorskérdések" ügyében együtt kell működni bárkivel, ha eredményt lehet elérni. Az a felfogásuk, miszerint az autonómiákat a hatalomtól kell kicsikarni (hatalmi alku keretében), élesen szemben állt az *Új evolucionizmus*-ban megfogalmazottakkal, amit a KOR vagy épp a magyar demokratikus ellenzék képviselt (vagyis hogy a hatalomtól

független létrehozott autonómiákkal kell új közmegegyezésre kényszeríteni a hatalmat). Ez a magatartás egyfelől abból a felismerésükből adódott, hogy a kádári Magyarországon nincs út a munkássághoz, másfelől abból az egzisztenciális félelemből következett, hogy nem akartak kikerülni a megélhetést biztosító értelmiségi intézményrendszerekből, vagy éppen nem akarták kockáztatni az útlevélbevonás kétségtelenül létező veszélyét. Ellenben úgy látták, hogy a tűrés és a tiltás szűk mezsgyéjén létező „köztes nyilvánosság" tereit kihasználva felépíthető egy „másik Magyarország".[29] E körbe számos nemzeti gondolkodású vagy éppen közép-európai identitással rendelkező városi értelmiségi is beletartozott. 1986–1987 fordulójáig a legfontosabb legális intézményük a Bethlen Gábor Alapítvány és a Magyar Írószövetség, 1987 őszétől pedig a Magyar Demokrata Fórum volt.

E laza csoportosulás lengyelbarát magját Kovács István költő, történész és polonista, Kiss Gy. Csaba irodalom- és művelődéstörténész, polonista – mindketten a szegedi *Tiszatáj* folyóirat[30] közép-európai irodalmi rovatának (Most-Punte-Híd) szerkesztői –, Csoóri Sándor, a népi írók körének vezető alakja, valamint Nagy László költő alkották. Hozzájuk különböző módon kapcsolódott Bába Iván, a Magyar Rádió szerkesztője, majd a *Nagyvilág* folyóirat kelet-európai rovatvezetője, Lezsák Sándor költő, illetve a Lengyelországban élő Engelmayer Ákos,[31] a *Lengyelország* című folyóirat főszerkesztője.[32] Közülük Bába volt az egyetlen, aki maga is készített szamizdatot, illetve álnéven publikált is, Csoóri pedig időnként – amikor éppen tiltólistán volt – adott írásokat a szamizdat számára. Mégis meg kell őket különböztetnünk a demokratikus ellenzéktől, amelynek tagjai a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján nyíltan felmondták a kádárizmus által a társadalomra kényszerített kompromisszumot, és vál-

lalták a nyílt, illegális ellenzéki létet, valamint az ezzel járó munkahelyvesztést, útlevélbevonást, a rendszeres házkutatásokat, zaklatásokat. Ha az aczéli kategóriákba sorolnánk őket, akkor azt mondhatjuk, hogy a demokratikus ellenzék a „tiltott" (illegális), míg a „népi csoport" a „tűrt" (legális) zónában tevékenykedett.

Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot Lengyelország egyetlen problémáját sem oldotta meg. A megoldás katonai jellegéből adódóan ez nem lehetett reális elképzelés. A fő cél lényegében a Lengyel Egyesült Munkáspárt hatalmának a helyreállítása és konszolidációja volt. Mint említettük, a Szolidaritást hivatalosan feloszlatták, tízezer tagját – beleértve majdnem a teljes vezérkart – internálták. A konszolidációnak azonban komoly ára volt. A hadiállapot kihirdetése egyfelől jelentős nemzetközi elszigeteltséget okozott a lengyel gazdaságnak, másfelől még jobban felértékelődött a katolikus egyház szerepe. Végül, de nem utolsósorban Lech Wałęsának, az illegalitásba kényszerített Szolidaritás elnökének külső támogatottsága megerősödött. 1983 nyarán a párt kénytelen volt meghívni az országba II. János Pál pápát, hogy ezzel is saját társadalmi legitimációját erősítse, ám a pápa látogatása fordítva sült el. II. János Pál személyesen találkozott Lech Wałęsával, és minden egyes beszédének aktuálpolitikai, ellenzéki tartalma volt. A pápa vizitje közvetlenül hozzájárult a hadiállapot megszüntetéséhez. Az év végén Wałęsának ítélték a Nobel-békedíjat, ami egyben azt is jelentette, hogy a nyugati világ a Szolidaritást továbbra is a lengyel társadalom meghatározó erejének tartotta. Ugyanilyen fontos mérföldkő volt az évtizedben a Nemzetközi Valutaalap (IMF) nyomására kihirdetett amnesztia, amelynek következtében a Szolidaritás még börtönben lévő vezetői szabadlábra kerültek. Cserébe Lengyelországot felvették

az IMF tagjai közé, ami lehetővé tette a kedvezőbb hitelek felvételét, és egyúttal a gazdasági csőd elodázását.

1986-ra azonban a konszolidáció kifulladt, és a politikai helyzet destabilizálódni kezdett. 1987-ben leállt a gazdasági növekedés, amely még ekkor sem érte el az 1978-as szintet. Ebben az évben újra meghívták II. János Pál pápát Lengyelországba, és a látogatás alatt tapasztalható közhangulat korántsem volt kedvező a kormány és a párt számára. Az újabb gazdasági reformcsomagot, amely lényegében egy drasztikus áremelést tartalmazott, népszavazásra bocsátották. Bár a szavazás érvénytelen volt, a kormány mégis az áremelés eszközéhez nyúlt. 1988 májusában, majd augusztusában sztrájkba léptek a munkások. A hatalomnak nem maradt más választása, mint hogy a társadalmi hangulat lecsillapításához Lech Wałęsát vegye igénybe. Ezzel megnyílt az út a tárgyalások felé.

Ezzel együtt a pártapparátusban komoly ellenállást váltott ki a Szolidaritás újbóli legalizálásának terve, ezért megpróbálták megosztani és gyengíteni a szervezetet. 1988 novemberében Alfred Miodowicz, a párthoz lojális központi szakszervezeti szövetség elnöke nyilvános televíziós vitát folytatott Wałęsával, aki egyértelműen győztesként került ki a párharcból. A párt nem halogathatta tovább a tárgyalások megkezdését. Ugyanakkor a Szolidaritás vezetői is egyre inkább hajlottak a párbeszédre, mivel szervezetük ideológiai, politikai és generációs megosztottsága már kézzelfogható volt, a társadalom pedig láthatóan belefáradt a nélkülözésbe és az állandó sztrájkokba.[33] Wałęsáék előnye a nemzetközi elismertségükben és támogatottságukban volt. A nyugati világ őket tartotta a párt egyetlen lehetséges tárgyalópartnerének.[34] Ezzel mind ők, mind a pártvezetés tisztában volt. Ám arról sem szabad megfeledkezni, hogy még mindig Lech Wałęsa volt

a legismertebb és legnépszerűbb ellenzéki politikus a lengyel társadalomban.

Magyarországon a nyolcvanas években sokáig úgy tűnt, hogy a rendszer stabil, még annak ellenére is, hogy a gazdasági növekedés 1979/1980 fordulóján itt is megtorpant. Az ország 1982-ben csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz, 1984-ben pedig újabb gazdasági reformcsomagot készítettek elő. A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése végül csak 1987-ben szánta rá magát a reformok életbe léptetésére. Grósz Károlyt nevezték ki miniszterelnökké, és a párt Központi Bizottsága egy „kibontakozási programot" fogadott el. 1988 májusában leváltották a párt éléről Kádár Jánost. A társadalom továbbra is élt a „második gazdaság" biztosította lehetőségekkel, az ellenállás tömeges formája ismeretlen volt.

Eközben egyre megosztottabbá vált a magyar ellenzéki oldal. A demokratikus ellenzéktől a „népi mozgalom" nem csupán az alkalmazott taktikában és stratégiában különbözött, hanem egyre markánsabbá vált köztük az ideológiai törésvonal is. Az egyetlen közös tanácskozásra 1985 nyarán Monoron került sor, amelyet még az 1956-os elítélt Donáth Ferenc szervezett. Itt egy asztalhoz ült a népi oldalról Csurka István és Csoóri Sándor a demokratikus ellenzékből érkezett Kis Jánossal és Bauer Tamással. Donáth halála és az Írószövetség 1986. novemberi közgyűlése után, ahol a népieknek komoly eredményeket (pl. önálló lapalapítás) sikerült elérniük, ilyen „összellenzéki" összejövetelre már nem került sor az illegalitás időszakában.

A demokratikus ellenzékben csoportosuló radikális szociológusok, reformközgazdászok, filozófusok tudományosan alátámasztva, kritikusan elemezték a kései Kádár-rendszert, és megpróbáltak kiutat mutatni az egyre mélyülő társadalmi

válságból. Ennek eredményeképpen jelent meg 1987 nyarán a demokratikus ellenzék legfontosabb programdokumentuma, a *Társadalmi szerződés*, amely egy új közmegegyezést kínált fel a hatalomnak – Kádár János nélkül.[35] Jelentősége abban állt, hogy ez volt az első valódi ellenzéki politikai program, amely felkínálta a hatalom számára az egyezséget. Ennek alapja a jogállami átalakulás követelménye volt. A demokratikus ellenzék tehát a harc helyett békés, tárgyalásos kiutat kínált.

Nem függetlenül a *Társadalmi szerződés* megjelenésétől, de nem is kizárólag annak hatására az év őszén a népi írók köréhez tartozó, független – harmadikutas – gondolkodású értelmiségiek Lakiteleken jöttek össze, ahol megalapították a Magyar Demokrata Fórumot (MDF). Noha maga a „fórum" elnevezés is a viták helyszínére utalt, a demokratikus ellenzék prominens alakjait nem hívták meg a rendezvényre, mások pedig szolidaritásból nem mentek el. Az MDF alapítói ugyanis meghívták Pozsgay Imrét, a Hazafias Népfront elnökét, aki kikötötte, hogy a demokratikus ellenzék vezetői nem lehetnek jelen. Az MDF megalakulását bejelentő Lakiteleki nyilatkozatot is maga Pozsgay hozta nyilvánosságra, sőt a szervezet első elnöke is párttag volt, Bíró Zoltán személyében.

Az MDF tehát nem ellenzéki szervezetként jött létre, ám egyre jelentősebb szerepet vindikált magának az óhajtott demokratikus átmenetben, ezért igyekezett kiszorítani a demokratikus ellenzéket a politikai játszmákból. Az MSZMP reformerei is inkább bennük látták a lehetséges tárgyalópartnereiket, mintsem a radikális demokratikus ellenzékben. Ugyanakkor az MDF kezdeményezésére indultak meg 1988 elején a budapesti Jurta Színházban azok a viták, amelyek az aktuális magyar társadalmi és politikai kérdésekre

keresték a választ, és ezekben már mind a Szabad Kezdeményezések Hálózatává, majd hamarosan Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) néven párttá alakuló demokratikus ellenzék, mind a fiatalokat tömörítő, frissen alakuló Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), valamint más civil vagy érdekvédelmi szervezetek is részt vettek.[36]

Az 1989. januári KB-plénumon Jaruzelski és Czesław Kiszczak belügyminiszter óriási harc árán elérte, hogy a testület felhatalmazza a vezetést a tárgyalások megkezdésére. Végül 1989. február 6-án a Minisztertanács épületében – itt írták alá 1955-ben a Varsói Szerződést is – megkezdődtek a kerekasztal-tárgyalások. Összesen 452 fő vett részt a tárgyalássorozaton, amelyet a három fő társadalmi erő, tehát a párt és szövetségesei, a Szolidaritás, valamint a katolikus egyház képviselői folytattak. Három munkacsoportban tárgyaltak a gazdaság- és társadalompolitika, a politikai reformok és a szakszervezeti pluralizmus kérdéseiről. Végső soron megállapodtak egy korlátozottan demokratikus választás megtartásáról, illetve a felsőház (Szenátus) létrehozásáról. A választási szabály az volt, hogy az alsóházban (Szejm) a mandátumok 65 százalékát választások nélkül megkapja a LEMP és szövetséges pártjai, a maradék 35 százalékról pedig demokratikus választások döntenek, a száztagú Szenátust azonban teljesen szabad választásokon választják meg. A kétfordulós voksoláson, amelyet 1989. június 4-ére és június 18-ára írtak ki, a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott, és az összes megszerezhető mandátumot elnyerte, a Szenátusban pedig 100-ból pedig 99 helyet szerzett.

A magyar ellenzék a lengyel folyamatokat látva 1989. március 22-ére összehívta az Ellenzéki Kerekasztalt, hogy a különböző irányzatok egységes stratégia mentén üljenek le az MSZMP-vel a tárgyalóasztalhoz. Erre azért is szükség

volt, mert az MSZMP és az MDF között ekkor már különtárgyalások kezdődtek. Végül, ha nem is nagy lelkesedéssel, az MDF is részt vett az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásain. A párttal és a párthoz kötődő ún. harmadik oldal képviselőivel már a lengyelországi választási eredmények ismeretében ült le az ellenzék. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai 1989. június 13-án kezdődtek meg. Három nappal később került sor Nagy Imre és mártírtársainak ünnepélyes újratemetési szertartására a Hősök terén, amely szimbolikusan is lezárta a Kádár-rendszert. A szeptember 18-án elfogadott megállapodásokat valamennyi fél elfogadta ugyan, de az SZDSZ és a Fidesz nem írta alá.

II. EGY KAPCSOLAT KEZDETEI

Az emigráció

Az ellenzékiség körébe sorolható magyar–lengyel kapcsolatok az emigrációban kezdődtek. A Párizsban élő ötvenhatos emigráns Kende Péter, a Londonban élő Schöpflin György, valamint a magyar forradalom történetét feldolgozó brit történész, Bill Lomax sokat tettek a magyar–lengyel közeledésért,[37] de nagy szerepet játszott a szintén Angliában élő Gömöri György is, aki kiváló kapcsolatot ápolt Jerzy Giedroyccal, a párizsi lengyel emigráció „fejével", a *Kultura* folyóirat főszerkesztőjével.[38]

Kende Péter, a szintén Párizsban élő Krzysztof Pomian lengyel történész, filozófus, valamint a cseh emigráns Jiří Pelikán 1976 októberében konferenciát szerveztek az 1956-os magyar forradalom huszadik évfordulója alkalmából.[39] Adam Michnik a lengyel ellenzék ifjabb generációjának egyik legismertebb alakja erre az alkalomra készítette el *Új evolucionizmus* című előadását, amely alapvetően változtatta meg a közép-európai ellenzéki gondolkodást. Az előadás írásos változata a leghivatkozottabb ellenzéki szöveggé vált.[40] A konferencián a magyar emigrációt Kende Péter, Fejtő Ferenc, Király Béla, Molnár Miklós, valamint Puskás Ákos képviselte. Magyarországról senki nem tudott jelen lenni, de Tellér Gyula (Kovács János álnéven)[41] elküldte az ötvenhatos forradalom után kialakult társadalmi kompromisszumról szóló tanulmányát. Maga Kende a kommunizmus utáni időszakról beszélt, vagyis teljesen nyilvánvaló volt számára – ahogy egyébként Michnik esszéjéből is következett –, hogy a fennálló rendszernek egyszer vége lesz.[42] A konferencia teljes anyaga *Varsó–Budapest 1956. A második októberi forradalom* címmel megjelent franciául, amit kiegészítettek egy 1953 és 1956 közötti magyar–lengyel történelmi kronológiával is. A kötetet később lengyel nyelven is publikálták.[43]

Ekkoriban kezdődtek az első kapcsolatfelvételi kísérletek is. A magyar ellenzékiek köré sorolható személyek 1977-től kezdtek rendszeresen Lengyelországba járni azzal a céllal, hogy közelebbről is megismerkedjenek a lengyel ellenzéki mozgalom működésével, felépítésével, céljaival és programjával. A magyarokat ekkoriban két momentum érdekelte elsősorban: a lengyel ellenzéki értelmiség programadó írásai, valamint a szamizdatkészítés technikái. Magyarországon ekkoriban még nem létezett sem szamizdat folyóirat, sem független kiadó, amely a cenzúra megkerülésével könyveket adott volna ki. A magyar szamizdat előzményei azonban csírájában már 1977-ben kialakultak. Ilyennek tekinthetjük egyfelől a Kenedi János által összeállított *Profilt*,[44] másfelől a Kovács András szerkesztésében napvilágot látott *Marx a negyedik évtizedben* című tanulmánykötetet. Kenedi célja az volt, hogy összegyűjtse és kiadja azokat az írásokat, amelyeket a hivatalos kiadók visszautasítottak, vagy a szerzőik eleve az „asztalfióknak" írták, tehát

nem is remélték a publikálásukat. A könyv összeállításakor nem volt semmilyen megkötés: a szerkesztő mind az ún. urbánusoktól, tehát a budapesti egykori Lukács-tanítványoktól, a későbbi demokratikus ellenzék tagjaitól, mind pedig a Csoóri Sándor vezette népi írók csoportjától várt írásokat. Kenedi az ellenzéki gondolkodású személyeket egy közös „ellenzéki népfrontba" szerette volna összehozni. A *Profil* mintapéldája az Adam Zagajewski, Wiktor Woroszylski és Jacek Bocheński által szerkesztett lengyel *Zapis* című folyóirat volt, amelyben szintén olyan irodalmi alkotások jelentek meg, amelyeknek publikációját a hivatalos kiadók elutasították. Ezzel szemben a *Marx a negyedik évtizedben* elsősorban a „Lukács-iskola", illetve a „Lukács-óvoda" neveltjeit, tehát a marxizmusban szocializálódott értelmiséget kérdezte meg, hogy mit is gondol magáról a marxizmusról.

A magyar írások iránt ekkor már külföldön is felébredt az érdeklődés. Haraszti Miklós 1976-ban járt először Adam Michniknél Lengyelországban, és felkérésére Kis Jánossal és Bence Györggyel közösen hozzáláttak az addigi legfontosabb magyar ellenzéki szövegek összegyűjtéséhez.[45] A lengyel ellenzékiek 1978-ban létrehozták a *Krytyka* című folyóiratot, amelynek szerkesztőbizottságában Haraszti is helyet kapott. A lengyelek számára készített cikkgyűjtemény hamarosan összeállt, franciára is lefordították, és 1979 elején a Seuil kiadónál *Opposition=0,1%. Extraits du samizdat hongrois* címmel meg is jelent.[46] Lengyelül végül jókora csúszással a *Krytyka* 1981. évi 9. számában tették közzé a szövegeket, Haraszti 1978-ban írt bevezetőjével. A lap előszava is figyelmeztetett rá, hogy a magyar szerzőktől publikált írások egy adott korszak – tehát a hetvenes évek közepe – lenyomatai, azóta rengeteget változott a magyar ellenzéki gondolkodás. Ennek ellenére szükségesnek tartották bemutatni a lengyel

olvasóknak, hiszen azok jól reprezentálták az ellenzéki út evolúciójának egyes állomásait, a marxizmussal való szembenézés és az attól való eltávolodás folyamatát.[47] A *Krytyka* összeállítása teljesen megegyezett a francia kiadvány tartalmával.[48] A tanulmányokat Haraszti négy fejezetre osztotta. Az első részben kapott helyet Bence György írása a szovjet típusú társadalomról, Szelényi Iván két tanulmánya az új munkásosztályról és a marxizmushoz való viszonyáról, egy álnéven írt szöveg a magyar baloldalról, valamint Hegedüs András *Demokrácia és szocializmus* című értekezése. Ezek a tanulmányok egytől egyig a hetvenes évek elején és közepén születtek. Az összeállítás második részében a *Profil*ból, a harmadikban pedig a *Marxizmus a negyedik évtizedben* című kötetből szerepeltek írások. Végül az „Emberi jogok védelmében" című fejezetben négy cikk mutatta be a kádári Magyarország jelenét (az emberi jogok hiányát és a cenzúra működését), valamint a határon túli magyarok helyzetét. A *Krytyká*ban megjelent írások abból a szempontból tényleg fontosak voltak, hogy reprezentatív módon mutatták be a magyar ellenzéki gondolkodás fejlődését, és első ízben kaptak a lengyelek átfogó képet a magyarországi ellenzék állapotáról.

A francia és a lengyel kiadást azonban megelőzte a szövegek magyar nyelvű megjelenése Párizsban. Kende Péter ugyanis 1978-ban alapította a *Magyar Füzetek* című emigráns folyóiratot a lengyel *Aneks* mintájára.[49] Kende korábban nem sokat tudott a magyarországi ellenzékiekről, de Kenedi Jánost és Kovács Andrást már ismerte, valamint ekkoriban került a kezébe Kis János és Bence György egy-egy írása is. Hatásukra döntött úgy, hogy van értelme egy magyar nyelvű ellenzéki lapot indítani. Az 1978. évi első számban rögtön közzétette Adam Michnik *Új evolucio-*

nizmus című esszéjét. Kende a hozzá írt előszavában azzal vezette fel az írást, hogy az „magyar szempontból különösen tanulságos, mert valami olyasmit tartalmaz, ami nálunk úgyszólván már évtizedek óta hiánycikk: belpolitikai gondolkodást". S valóban, a *Magyar Füzetek* legfontosabb célja a magyar belpolitikai gondolkodás újrateremtése volt. Így a lap második számát teljes egészében a Harasztiék 0,1%-ra keresztelt összeállításának szentelték, mielőtt az franciául és lengyelül megjelent volna.

Személyes kapcsolatok

A magyar–lengyel személyes kapcsolatok 1977-től kezdve váltak szorosabbá. A formálódó magyar demokratikus ellenzék tagjai szinte minden évben ellátogattak Lengyelországba. Először Haraszti Miklós, Rév István, Kis János és Bence György utaztak Varsóba azzal a céllal, hogy találkozzanak a KOR vezetőivel. Adam Michnik Haraszti Miklóst „beválasztotta" a KOR-hoz kötődő *Krytyka* szerkesztőbizottságába. Bencével pedig eltéptek egy tízforintost, amelynek egyik felét Michniknél hagyták, és megállapodtak abban a konspirációban, hogy ha egy magyar ellenzéki őt a jövőben felkeresi, akkor nála lesz a tízforintos másik fele. Bence György ezzel a félbeszakított tízessel küldte ki ifj. Rajk Lászlót (az 1949-ben koncepciós perben elítélt és kivégzett kommunista Rajk László fiát) 1978-ban Varsóba, hogy sajátítsa el a lengyel nyomdai és technikai eljárásokat. Rajknak szoros kapcsolata volt az avantgárd művészeti csoportokkal, ő maga építészként és díszlettervezőként dolgozott, tehát volt affinitása és előismerete a lapkészítéshez. Ezenkívül helyismerettel is rendelkezett, mivel a hatvanas években szinte minden

évben járt Lengyelországban, ráadásul múltja miatt bizonyos védettséget is élvezett a személye. Mindössze néhány napot tartózkodott Varsóban, ahol Adam Michnikkel, illetve rajta keresztül Mirosław Chojeckivel, a NOWA nevű független kiadó vezetőjével is találkozott. Mint kiderült, a lengyelek által használt legtöbb technikát Rajk már ismerte, de megtanult például házilag nyomdafestéket készíteni.[50] Ugyanebben az évben utazott Varsóba Bence György és felesége, Kovács Mária, valamint Kis János is. Ezt követően a lengyel „repülőegyetemek" mintájára létrehozták Magyarországon az ún. hétfői szabadegyetemet, amely különböző magánlakásokon tartott nyílt előadások sorozatát jelentette.

Még 1977-ben került sor Demszky Gábor és Karol Modzelewski első találkozására is. Modzelewski a lengyel ellenzék idősebb generációjának egyik legnagyobb tekintélyű alakja volt. Ekkoriban már nem kapott útlevelet nyugatra, így Magyarországon szerveztek neki találkozót Irena Lasotával, akit „1968-as diákként" kétszer is letartóztattak, majd emigrált. Lasota ezt követően az Egyesült Államokban és Franciaországban képviselte a lengyel ellenzéket, összekötő volt a KOR és a nagy nyugati szakszervezetek között. Lasota és Modzelewski találkozóján Demszky is részt vett. Itt kezdte megérteni a KOR és a lengyel második nyilvánosság működését, illetve ekkor értette meg a katolikus egyház szerepét a lengyel társadalomban.[51]

Ezt követően a magyar ellenzékiek egész sora utazott Lengyelországba. Az utazásokra a magyar állambiztonság is felfigyelt, és igyekezett rájuk felhívni a lengyel társszerv figyelmét, illetve kérte az érintettek megfigyelését. 1979-től már szinte minden kiutazó ellenzéki magyarról részletes megfigyelési dosszié készült a Lengyel Állambiztonsági Hivatal ügynökeinek jóvoltából. Így dokumentálták, hogy

Konrád György 1978. március 5–6-án,[52] Bence György, Kovács Mária és Kis János 1979. március 31. és április 10.[53], Bauer Tamás 1979. október 30. és november 19.[54], Haraszti Miklós, Pécsi Vera és Konrád György pedig 1980. június 12. és 14. között[55] egyértelműen ellenzéki kapcsolatépítés céljával látogatott Varsóba.

A magyar belügyminisztérium már előre jelezte Bence, Kovács és Kis újabb tervezett útját, a lengyel állambiztonság pedig rendkívüli erőkkel, napi 30-40 ügynökkel figyelte minden lépésüket. A három magyar rendkívül intenzív programot bonyolított le. Találkoztak Leszek Kołakowskival, Adam Michnikkel, Jan Lityńskivel, Tadeusz Kowalikkal és Wiktor Woroszylskivel is. Április 4-én egy magánlakásban részt vettek egy nyolcvan fős ellenzéki összejövetelen, többek között Jacek Kuroń, Marian Brandys, Piotr Naimski, Antoni Macierewicz, Anna Kowalska, Wiktor Woroszylski, Henryk Wujec, Konrad Bieliński, Janusz Onyszkiewicz, Jan Lipski és Seweryn Blumsztajn, vagyis a lengyel ellenzék legjelentősebb alakjai, a KOR tagjai társaságában. Rajtuk kívül találkoztak még az 1956–57-es gazdasági reformbizottság vezetőjével Czesław Bobrowski közgazdásszal is.[56]

Bauer főleg a közgazdász értelmiséggel lépett kapcsolatba, többek között Leszek és Ewa Balcerowiczcsal és Szymon Jakubowiczcsal is. Leszek Balcerowicz és Bauer Tamás a két ország legjelentősebb ellenzéki közgazdászai voltak. Haraszti és Konrád két nap alatt találkozott Jan Lityńskivel, Adam Michnikkel, Konrad Bielińskivel, Marek Beylinnel (mind a *Krytyka* szerkesztői), Maria Ochabbal (francia tolmács), Seweryn Blumsztajnnal (a KOR *Tájékoztató Közlöny*ének szerkesztője), és Ewa Milewiczcsel (a NOWA kiadó munkatársa). Rajtuk kívül természetesen mások is részt vettek a magyar–lengyel kapcsolatok kiépítésében.

Jerzy Osiatyński (balról a második) és Bauer Tamás (középen) Varsóban egy lengyel állambiztonsági ügynök felvételén

Bence György, Kis János és Kovács Mária Varsóban egy lengyel állambiztonsági ügynök felvételén

Haraszti később így emlékezett vissza erre az útra: „Amikor 1980 nyarán ismét meglátogattam Adam Michniket, még nagyon elégedetlen volt: »Semmi sem mozdul – mondta –, pedig készen állunk«. Valójában ismét egy nagy lépéssel előttünk jártak a lengyelek. Varsóban Lityńskinél laktam, a *Robotnik* munkásújság papírhegyei között. Most éppen amiatt irigykedtem, hogy a lengyel ellenzékiek már politikai újságot nyomtattak. Mindent elmondott a látvány, hogy Adam Michniken a NOWA szamizdatkiadó T-shirtje volt. Látva a lelkesedésemet, ott helyben lekapta magáról és nekem adta. Tanúja voltam, amikor Jacek Kurońnyal éppen azon vitatkoztak, hogyan mozdítsák ki a lengyel helyzetet a holtpontról. Egyikük azt javasolta, gyűjtsenek tömeges aláírásokat a kormány ellen, másikuk azt mondta, inkább sokmillió röplappal árasszák el az országot. Mikor hazajöttem, még nem döntöttek ebben a taktikai kérdésben, s aztán már nem is kellett dönteniük. Augusztusban Gdańskban kitört a sztrájk."[57] Harasztíék e látogatása után indult meg a később *Beszélő* névre hallgató lap kiadásának tervezése.

Bár kevesebben és ritkábban, de lengyel ellenzékiek is jöttek Magyarországra. A magyar hatóságok figyelme ekkor még elsősorban Wiktor Woroszylskira – a KOR tagjára, a *Zapis* című folyóirat egyik szerkesztőjére – összpontosult, mivel 1979-ben előbb Párizsban, majd Lengyelországban is megjelentették az 1956-os forradalom napjaiban írt *Magyarországi naplóját*.[58] Kerényi Grácia költő, lengyel–magyar műfordító az emigrációban élő Gömöri György közvetítésével került kapcsolatba Woroszylskivel, naplóját már 1976-ban megkapta fordításra, de akkor még csak elolvasta és elrejtette. Woroszylski a hetvenes évek elejétől gyakran járt újra Magyarországon, 1977 májusától pedig a Kerényi által Dobogókőn szervezett találkozókon is részt vett. Ezt követően 1977 decemberében

is töltött három napot Budapesten. A lengyel írónak 1979 tavaszára Kerényi találkozót próbált szervezni Kenedivel, Kissel és Bencével. A magyar belügyminisztérium értesülései szerint „a találkozó célja a lengyel és magyar szamizdat vezetőinek megbeszélése, a tervek egyeztetése, esetleges közös kiadványok létrehozása, a folyamatos kapcsolat biztosítása" volt. Miután erről tájékoztatták a lengyel társszerveket, Woroszylski nem kapott útlevelet Magyarországra: 1979. május 9-én a lengyel hatóságok azzal az indokkal vonták meg tőle az utazási jogot, hogy „a szocialista tábor antiszocialista elemeivel" is kapcsolatot tart.[59] Ugyanakkor – mint láttuk – Kisék jártak ekkoriban Varsóban, és találkoztak is Woroszylskivel. Végül Kerényi utazott Varsóba 1979. október 2–10. között a Lengyel Irodalom Fordítóinak Kongresszusára. Mivel Magyarország legjobb műfordítói közé tartott, nem vonhatták be az útlevelét, de a lengyel belügyminisztériumtól nyomatékosan kérték megfigyelését.[60]

A hetvenes évek végétől a magyar kulturális ellenállás képviselői is egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a legális lengyel ellenzéki körökkel. Kovács István és Kiss Gy. Csaba a hetvenes évek közepétől közeli kapcsolatot ápolt a krakkói Wacław Felczak hungarológus történészprofesszorral és körével. Felczak 1916-ban született hazafias családban. A Poznańi Egyetemen tanult történelmet, ahol érdeklődése hamar Kossuth Lajos tevékenységére irányult. Az 1938/1939-es tanévben magyar állami ösztöndíjjal a budapesti Eötvös Collegiumban tanult. Pályáját a második világháború kettétörte. Ugyanakkor magyar nyelvtudása és helyismerete miatt 1940-ben újra Magyarországra küldték, hogy vegyen részt a londoni lengyel emigráns kormány és a Honi Hadsereg közötti kapcsolattartást biztosító budapesti futárbázis működtetésében. 1943 tavaszáig parancsnokhelyettesként szolgált. Ekkor

önálló katonai bázist hozott létre, amely az ország német megszállásáig működött. Felczak több mint kilencvenszer lépte át a határt, életveszélyes küldetéseket vállalt. A háború után is hű maradt esküjéhez. 1948 decemberében tartóztatták le, és csak 1956. október 31-én szabadult. Történészi hivatását Henryk Wereszycki professzornak köszönhetően tudta folytatni, aki felvette a Jagelló Egyetemre segédmunkatársként. Felczak ekkor még csak 42 éves volt. Túlélt egy kegyetlen háborút, négy testvérét elveszítette, és közel nyolc évig ült börtönben. Az újrakezdés nem volt egyszerű, mert egy ideig nem utazhatott Magyarországra, így kutatásait csak magyar levéltárosok segítségével tudta tovább folytatni. 1962-ben védte meg a *Horvát–magyar kiegyezés 1868-ban* című doktori disszertációját. 1965-től újra járhatott Magyarországra, majd 1966-ban megjelent a *Historia Węgier (Magyarország története)* című monográfiája. Több mint egy évtizedig volt a Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság tagja.[61]

Felczak hamar kiábrándult Magyarországból, a kádárizmussal kompromisszumot kötött magyar társadalomból. Különösen fájt neki, hogy régi ismerősei is elfogadták a rendszert, megtörtek. Elhatározta, hogy nem utazik többet Magyarországra. E véleményét csak 1973-ban változtatta meg Petneki Áron történésznek köszönhetően, aki éppen a Jagelló Egyetemen folytatta történész tanulmányait. Felczak a magyar és a lengyel helyzet között abban látta a legfőbb különbséget, hogy „Lengyelországban megtört a konformizmus, folyik a harc a jogok kiterjesztéséért, ezért üldözi a hatalom az embereket. Magyarországon azonban a konformizmus tetőpontjára hágott, általános jelenség, ezért nincs ott semmiféle harc, nincs üldöztetés [...] senki semmin nem akar változtatni, és minden szép lassan belesüpped a Sáros Tóba (a Balatonba)."[62] A hetvenes évek első felében megismert fiatal magyar írókat, irodalomtörténészeket, lapszerkesztőket „magyar Hamletnek" nevezte, amiért lemondtak a bátrabb politikai cselekvésről.

1973-tól kezdve Felczak évente egyszer látogatást tett Magyarországon. 1976-ban már a karácsonyt is Kovácséknál töltötte, 1979 karácsonyán pedig első ízben egy nagyobb társasággal is találkozott. Ekkor ismerte meg Szabad Györgyöt, Göncz Árpádot és Csoóri Sándort is. Kovács István és Kiss Gy. Csaba – Felczaknak köszönhetően – jó kapcsolatokat épített ki a krakkói vezető – legális – katolikus hetilappal, a *Tygodnik Powszechny*vel. Szesztay András szociológus lengyel feleségén keresztül pedig kapcsolatba kerültek a krakkói Katolikus Értelmiségi Körrel, valamint megismerték Stefan Wilkanowiczot, a katolikus *Znak* folyóirat főszerkesztőjét, aki Karol Wojtyła krakkói érsek – 1978 októberétől II. János Pál pápa – köréhez tartozott.[63]

Wojtyła pápává választása önmagában is jelentős hatással volt e kör politikai ébredésére. Kiss Gy. Csaba 1978 októberében éppen Lengyelországban tartózkodott, élményeiről a következőképpen írt: „Ez az 1978-as út nagyon fontos volt számomra, ekkor éreztem először, hogy a kommunizmusnak egyszer vége lesz, nem biztos, hogy még az én életemben, de egyszer majd véget ér. Akkor gondoltam végig, hogy mennyire hazug nyelven beszélek. Mint ember, mint tudós, mint publicista. És részben magamban is. Legalább ezen a belső nyelven változtatni kell, gondoltam, föl kell szabadítani. És egyáltalán, alapvető dolgokkal szembe kell nézni, végére kell járnom, miről hogyan gondolkodom. [...] Akkor választották meg pápának Karol Wojtyłát. Mintha egycsapásra levegőváltozás állt volna be Varsóban. Szinte tapintani lehetett. Ez a két hét egyfajta szellemi megtisztulást hozott számomra."[64]

Pákh Tibor éhségsztrájkja Podkowa Leśnában

Közvetlenül az újabb lengyel sztrájkhullám kirobbanása és a Szolidaritás megalakulása előtt, 1980. május 7-én a KOR éhségsztrájkot szervezett a Varsótól mintegy harminc kilométerre nyugatra található Podkowa Leśna településen, a Szent Kristóf-templomban. Az akció célja a NOWA független kiadó két letartóztatott szerkesztője, Mirosław Chojecki és Dariusz Kobzdej kiszabadítása volt. Az éhségsztrájk fő szervezője, Jacek Kuroń komoly nemzetközi visszhangot keltett az eseménynek, sajtókonferenciájukra meghívták a német Reutert, és tájékoztatták a párizsi lengyel emigrációt is. Bár Chojeckiéket végül kiengedték, az éhségsztrájkot folytatták az emberi jogok betartását követelve. A templomban és kertjében időnként több száz ember is összegyűlt. 1980. május 13-án Pákh Tibor jogász és egykori 1956-os politikai elítélt is csatlakozott az éhségsztrájkhoz, amit maga Leon Kantorski atya jelentett be az esti misén.[65]

Pákh 1979-ben részt vett II. János Pál pápa első lengyelországi zarándoklatán Częstochowában és Krakkóban, ahová rengeteg piros-fehér-zöld szalagot és egy zarándokkeresztet is magával vitt. A többmilliós tömeg nagy hatással volt rá. Ekkor már ő is tudott a KOR létéről és a különböző templomokban tartott éhségsztrájkokról. A Podkowa Leśna-i akcióról a Szabad Európa Rádióból szerzett tudomást. Azonnal vonatra ült, és Podkowa Leśnába utazott, ahol Kantorski atyától megkérdezte, hogy mint magyar állampolgár Szent Adalbert szellemében csatlakozhat-e az éhségsztrájkjukhoz. Az atya természetesen igent mondott. Pákh részvételének jelentősége abban állt, hogy ez volt az első olyan alkalom, amikor egy szocialista ország

állampolgára személyesen részt vett egy másik ország ellenzéki akciójában.[66]

Az éhségsztrájkon napi két misét tartottak, napközben pedig viták zajlottak. Pákh a belső vitákba nem szólt bele, de a magyar forradalomról tartott egy előadást, és külön-külön sokan kérdezték ötvenhatról.[67] Leon Kantorski atya május 17-ei igehirdetése után közösen imádkoztak Mindszenty József bíborosért, Nagy Imre miniszterelnökért, az 1956-os magyar forradalom hőseiért és mártírjaiért, valamint minden harcban elesettért.[68] Pákh legközelebbi kapcsolatba Jan Lityńskivel került, akivel megállapodtak, hogy az akcióról készülő kiadványt majd eljuttatja hozzá.

Pákh lengyel akciójára természetesen a magyar hatóságok is felfigyeltek: „Pákh Tibor volt politikai elítélt, aki a közelmúltban Lengyelországban izgató magatartást tanúsított" – állapította meg róla egy magyar állambiztonsági jelentés.[69]

A Podkowa Leśna-i éhségsztrájk a legnagyobb visszhangot kiváltó lengyel ellenzéki akció volt a Szolidaritás mozgalom megalakulása előtt. A KOR tagjai mellett részt vettek rajta a Független Lengyelország Konföderációja, a ROPCiO, valamint a szabad szakszervezetek képviselői is. Közel ezer szolidaritási aláírást gyűjtöttek össze a helyszínen, ahol az éhségsztrájkot folytatókon kívül naponta 350-400 ember is összejött. Összesen 74 ezer złotyt (akkori árfolyamon számolva kb. 410 dollárt) gyűjtöttek a „szabad szó" alapba.[70]

Pákh 1980 augusztusa után még egyszer ellátogatott Lengyelországba, mégpedig Gdańskba, a Szolidaritás központjába, amikor azonban 1981. szeptemberben újra utazással próbálkozott, a határőrök elvették az útlevelét, és nem engedték ki az országból.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

III. A LENGYEL SZOLIDARITÁS ÉS A MAGYAR ELLENZÉK

A hétfői szabadegyetemek (1980–1981)

A Kádár-rendszer ellenzéke a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján alakította ki a saját fórumait. Közülük a legjelentősebbek az ún. „hétfői szabadegyetemek" voltak, amelyek mintegy másfél évtizeden keresztül magánlakásokban, általában 50-150 fős hallgatóság részvételével zajlottak.[71]

Ezek az összejövetelek még a magyarországi szamizdat megszületése előtt rendkívül fontos szerepet töltöttek be az ellenzéki ifjú értelmiség tájékoztatásában. E fórumok voltak az első rendszeresen működő alternatív információforrások, s mivel ebben az időszakban a kelet-európai ellenzékiek figyelme elsősorban a lengyelországi eseményekre (II. János Pál pápa megválasztása, a Szolidaritás megalakulása, a független földalatti sajtó megteremtése) irányult, nem meglepő, hogy a magyar ellenzéki értelmiség érdeklődésében is ezek az események foglalták el a központi helyet. Így

a szabadegyetemek előadásai között a leggyakoribb külpolitikai téma Lengyelország volt.

A magyar „repülő egyetem" megszervezésére 1978 augusztusában lengyel mintára került sor: rendszeresen (hétfőnként) különböző társadalomtudományi témákban előadásokat tartottak magánlakásokon. A résztvevők elsősorban fiatal értelmiségiek, egyetemisták voltak, de ennél jóval nagyobb réteget is elértek, sőt, később vidéken is tartottak előadásokat. A magyar állambiztonság természetesen élénk figyelemmel kísérte ezeket az összejöveteleket, amelyekben egyértelműen lengyel ellenzéki hatást véltek felfedezni. Egy 1981. november 18-án keletkezett állambiztonsági dokumentum szerint Bence György, Kis János, Kenedi János és Hamburger Mihály 1978-ban a lengyel ellenzék akkori irányítóival (KOR) történt konzultációjuk után meghirdették az úgynevezett „felkészülési taktikát", aminek célja a fiatalabb nemzedék ellenzékivé formálása volt. Az összefoglaló szerint a fő szervezők Kovács Mária (az Akadémiai Könyvtár szerkesztője), férje, Bence György (a fő mozgósító, ő szerzi a lakásokat), Szilágyi Sándor (pártonkívüli bölcsész) és Örkény Antal (az ELTE BTK Szociológiai Tanszék tanársegéde) voltak. A „lengyel mintára szervezett repülő egyetemek" rendszeresen visszatérő szókapcsolatként szerepel az állambiztonsági dokumentumban.[72]

A szervezők célja az volt, hogy a már korábban is létező illegális, titkos, zártkörű előadásokat nyílttá és mindenki számára látogathatóvá tegyék.[73] Ebben is a lengyel mintát követték, hiszen a KOR egyik legfontosabb „fegyvere" a nyilvánosság volt. E logika szerint a nyilvánosság megvédte az ellenzéki aktivistákat, mivel a hatalom nem tudott titokban leszámolni velük.

Az állambiztonság szinte minden egyes előadásra küldött egy-egy ügynököt, akik részletesen beszámoltak az ott

elhangzottakról és a jelenlévőkről. Tizenöt év alatt legalább harminchárom hálózati személyt foglalkoztatott az állambiztonság, akik összesen 283 jelentést írtak.[74] Ezek alapján a szolgálatok a nyomásgyakorlás teljes eszköztárát (bomlasztás, lejáratás, szignalizáció, dezinformáció) bevetették az egyes előadókkal szemben, hogy hagyjanak fel „ellenséges tevékenységükkel". Az 1978 és 1981 között megtartott előadások hallgatóságát osztályozták is. Nagyjából 130 főt azonosítottak, akik közül 32 a „tudatos ellenzék", 70 az „ellenzéki beállítottságú", 28 pedig a „más ellenzéki tevékenységben nem vett részt" kategóriába került. Kb. 25–30 fő kilétét nem tudták megállapítani. Összességében ez a létszám nem volt túl nagy, de a magyar demokratikus ellenzék magját ez a csoport képezte.[75]

A szabadegyetem előadásai éppen 1980–1981-ben váltak rendszeressé, és ebben óriási szerepe volt a lengyel eseményeknek. 1980. szeptember 11-én a rendezvény fő szervezője, Szilágyi Sándor tartott beszámolót lengyelországi útjukról. Szilágyi Kovács Mária és Bence György társaságában járt Varsóban, ahol a KOR egyik vezetője fogadta őket. Több megbeszélést tartottak, majd Bence és Kovács visszatértek Magyarországra. Szilágyi repülővel Gdańskba utazott, ahol igyekezett új információkat szerezni. Meglátogatott egy sztrájkoló gyárat, ahonnan azonban a rendfenntartók kidobták. Ezután bejutott abba az épületbe, ahol „az állami megbízottak és a sztrájkbizottságok tárgyalásai folytak". Szilágyi tehát jelen volt az augusztus végi gdański tárgyalásokon. Nyelvismeret hiányában azonban nem tudott kapcsolatokat építeni. Elmondta, hogy várt még egy magyar küldöttséget, de annak kiutazását Ferihegyen megakadályozták,[76] ezért „a magyar munkások nevében" ő vállalkozott arra, hogy koszorút helyezzen el a Lenin Hajógyár falára, valamint az 1970-es vérengzés emlékművére. (Ekkor még nem állt a Hármaskeresztet a hajógyár bejárata előtt.) Szilágyi nagy mennyiségben hozott haza lengyel ellenzéki röplapokat és egyéb dokumentumokat. Azt is elmondta a hallgatóságnak, hogy előkészítik egy lengyel vendégelőadó szereplését is. Ezt követően a lengyel téma folyamatosan napirenden volt a szabadegyetem előadásain.[77]

A Szolidaritás megalakulása és Edward Gierek pártvezető leváltása után nem sokkal Szabó Miklós történész[78], a szabadegyetemi összejövetelek egyik leggyakoribb előadója fejtette ki nézeteit a lengyel eseményekkel kapcsolatban. Szabó véleménye szerint a Szolidaritás azért lehetett sikeres, mert a munkások, az értelmiség és az egyház egységesen lépett fel, és nemcsak a programot, hanem a követendő taktikát is megfogalmazta. A szovjetekről pedig azt gondolta, hogy azok elemezték a helyzetet, és azért nem avatkoztak közbe, mert akkor hosszan elhúzódó fegyveres harcokra kellett volna számítani.[79]

1980. november 24-én Krassó György számolt be lengyelországi útjáról. Vonattal ment, lengyelül nem beszélt, de így is sok információt szerzett. Megállapította, hogy „a Szolidaritás nevű szervezet a lengyel nép minden rétegébe eljutott, és nagy hatást gyakorol az állam egészére." Krassót a lengyel események elsősorban 1945-re és 1956-ra emlékeztették, mert mint mondta, „mindenki politizál". Elmesélte, hogy Krakkóból Varsóba menet a vonaton egy pártfunkcionáriussal beszélgetett a magyar–lengyel barátságról, majd amikor Nagy Imrét említette, akkor az megszorította a kezét, elment, és hozott neki egy sört. Krassó meglátása szerint a párt már nem volt ura a helyzetnek: „A Szolidaritásé minden hatalom, és a lengyel párton belül is sokan tartoznak a szervezethez." Elmondta azt is, hogy a lengyelek keveset beszélnek a szovjet

beavatkozás veszélyéről, de akiket erről kérdezett Lengyelországban, azok többsége erre az esetre a harc szükségessége mellett foglalt állást. Ismertette egy francia közvélemény-kutató intézet lengyelországi adatait is, amiből egyértelműen kiderült, hogy a lengyelek 65 százaléka a fegyveres harcot választaná egy szovjet beavatkozás esetén.[80]

Krassó nem sokkal később *Utazzunk Lengyelországba* címmel cikket írt *A Napló* nevű szamizdat kiadványba, amelyben rávilágított a magyar (döntően budapesti zsidó származású) ellenzéki értelmiség dilemmáira. A probléma abban állt, hogy a magyar ellenzéknek semmilyen kapcsolata nem volt a munkásokkal, sőt az értelmiség érdekeit egyenesen ellentétesként írták le a munkásokéval. Éppen ezért sokan óvakodtak attól, hogy a lengyel munkást felmagasztalják. Krassó – ő maga is zsidó származásúként – arra hívta fel a figyelmet, hogy ez egy reakciós álláspont: az értelmiségnek és a munkásnak ugyanaz az érdeke, ami a nemzet érdeke is egyben. Végül a lengyelek üzenetét tolmácsolta: „Jöjjenek minél többen, és nézzék meg saját szemükkel, mi történik. Hátha Magyarországon is használ vehetik annak, amit látnak és tapasztalnak."[81]

A lengyelországi hírek és a budapesti szabadegyetemek hatására az egyetemi ifjúság is mozgolódni kezdett.[82] 1981. március 20-ára hívták össze a Budapesti Egyetemisták és Főiskolások Tanácskozását a Közgazdasági Egyetemen. A lódzi egyetemi sztrájk hírei Budapestre is elértek. Nem véletlen, hogy a tanácskozás előkészületei annak hatása alatt zajlottak. A fő napirendi pont a diákönkormányzat kérdése volt, ami miatt a szokásosnál jóval több hallgató jelentkezett hozzászólásra. Egyesek úgy gondolták, hogy elérkezett az idő egy, a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől (KISZ) független diákszervezet létrehozására, ám végül a KISZ határozott fellépése elbizonytalanította az amúgy sem túl eltökélt egyetemistákat.[83]

Óvári Miklós KB-titkár a március 26-ai KB-ülésen részletesen beszámolt az ellenzéki csoportok tevékenységéről, külön említve a magánlakásokon rendszeresen megrendezett szabadegyetemeket, valamint az egyetemisták szervezkedését is: „A közeli hetekben azzal kísérleteztek, hogy létrehoznak egy KISZ-től független érdekvédelmi szervezetet, gondolom, lengyelországi mintára. Ezt sikerült megakadályozni."[84]

Hegedüs András[85] 1981. február 9. és május 11. között nyolc előadást tartott, köztük lengyel témában is. Az első előadás napján váltották le Józef Pińkowski miniszterelnököt. Erről a magyar sajtó is tudósított. Wojciech Jaruzelski tábornokot, nemzetvédelmi minisztert ugyan csak két nap múlva választották meg utódjául, de a magyar ellenzéki körökben már aznap rosszat sejtettek. Halda Alíz – a Nagy Imre-perben kivégzett Gimes Miklós élettársa – félelmeiről írt azon a napon: „Ma délután a LEMP KB plenáris ülésének közleményét hallgattam végig: úgy látszik, kezd igazán komolyra fordulni a dolog. Lehet, hogy füstbe mennek a reménykedések, és megérjük, hogy a magyar katonák fognak lövöldözni a lengyel munkásokra. [...] Olyan ez, mint egy lidércnyomás. Mostanáig ugyanaz a vakremény éltetett, ami 56-ban: a 20. század kellős közepén, Európa kellős közepén ez nem történhet meg – mondogattam akkor. Aztán kiderült, hogy minden megtörténhet. S most megint? No de ne fessük az ördögöt a falra. Még nem indultak meg a csapatok."[86]

Hegedüs András azonban még nem a várható végkimenetelről beszélt február 9-ei előadásán, hanem arról, hogy Lengyelországban „pluralisztikus szocializmus" alakult ki, és van egy „partnerségi viszony", ami lehetőséget ad az önigazgatási rendszer kialakítására. Mindezt új „történelmi blokk-

nak" nevezte. Úgy látta azonban, hogy a Szolidaritás csupán a kommunista párt partnere kíván lenni, semmi több, vagyis nem akarja megdönteni a fennálló társadalmi rendet. Május 4-én egy egész előadást szentelt a lengyel helyzet értékelésének, amit május 11-én vitával folytattak. Hegedüs a lengyel válságot az 1967–68-as tisztogatásokhoz vezette vissza, amikor a hatalom elveszítette (pontosabban száműzte) a reformértelmiséget, majd emlékeztetett rá, hogy 1976-ban, az alkotmánymódosítás körüli vita után még egy tisztogatásra sor került. Ezzel párhuzamosan az 1970-es és 1976-os munkáselleneslellenes fellépések a munkásokat is szembeállították a hatalommal. Hegedüs úgy vélte, hogy eközben a hatalom nem akart konfliktusokat, így sok tekintetben toleránsabb volt a rendszer, mint Magyarországon. Véleménye szerint 1981-nek 1917-hez és 1949-hez hasonló történelmi szerepe van a szocialista rendszeren belül. Az új „történelmi blokknak" két nagyon fontos jellemzője van: egyfelől egy történelmi kompromisszum révén a hatalom megengedi a hozzá nem integrálódott szervezetek létezését, másfelől ezen autonómiák lemondanak arról az igényükről, hogy megszerezzék a hatalmat. A hatalom azért ment bele a kompromisszumba, mert a Szolidaritás nélkül nem tudja végrehajtani a reformokat.[87]

Hegedüs egy héttel később már óvatosabb álláspontot foglalt el. Megállapította, hogy a társadalom képes arra, „hogy a belső helyzetet megszilárdítsa, és »taktikus« úton jusson el a reformok teljes megvalósításáig", ezért elutasította a radikálisabb követeléseket (pl. a Varsói Szerződésből és a KGST-ből való kilépést). Érvelt a kompromisszum fenntartásának fontossága mellett, és óvott a Varsói Szerződés beavatkozásától. A vitában fontos szerepet foglalt el a gazdasági önigazgatásról szóló rész. Hegedüs elmondta, hogy ennek megvalósulásához több feltétel szükséges: ilyen a gazdaság

népi ellenőrzése, a szabad választások, a szabad beleszólás az államhatalomba, a demokrácia kiszélesítése. Ugyanakkor kalandorságnak vélte a politikai többpártrendszer követelését. Végül megállapította, hogy Magyarországon is időszerű lenne a lengyelországihoz hasonló reform.[88]

Ez követően Szász István, a *Magyar Nemzet* munkatársa kért szót, aki lengyel felesége révén jól ismerte a lengyelországi helyzetet. Ő radikálisabb hangnemet ütött meg, és bírálta Hegedüst. (A felszólalásai miatt később rendőri eljárás alá is vonták.) Hegedüs ugyanis kritizálta a Szolidaritás radikális irányzatait, mivel úgy vélte, hogy a KGST-ből és a Varsói Szerződésből való kilépés nem vezet sehova. Szász válaszában elmondta, hogy a Szolidaritás ezeket nem is követeli.[89]

A többpártrendszertől külön vita alakult ki, amelyhez többen is hozzászóltak. Égető Péter azt vetette fel, hogy Lengyelországban már most is többpártrendszer van, ezért nem érti, hogy miért kell görcsösen félni az új pártok alakulásától.[90] Szilágyi Sándor amellett érvelt, hogy a demokrácia nem osztható fogalom, vagy van, vagy nincs, Szász pedig igazat adott Hegedüsnek abban, hogy nem feltétlenül kell pártot alapítani. Hegedüs végső soron azzal érvelt, hogy „a lengyelek politikusan tudják létrehozni a demokratikus önellenőrzést és a belenövést a hatalomba, anélkül, hogy a párt vezető szerepét kétségbe vonnák." Egy lengyel hozzászóló is volt a rendezvényen, aki azzal zárta felszólalását, hogy „mi itt Magyarországon túl sokat spekulálunk, és ez nem jó." A vitáról készült állambiztonsági jelentés szerint volt még egy másik lengyel vendég is, aki a varsói *Kultura* újságírója és a KOR embere (feltehetően Jacek Maziarski) volt.[91]

A következő lengyel témájú előadásra október 12-én került sor. Ezt Lányi András filmrendező tartotta,[92] aki 1981. szeptember 7–14. között Gdańskban járt a Lengyel Filmfesz-

tiválon. Hazaérkezése után a Belügyminisztérium azzal a kéréssel kereste fel Föld Ottó MAFILM-igazgatót, hogy üljön le Lányival, és próbálja meg lebeszélni arról, hogy előadást tartson a szabadegyetemen. Lányi azt válaszolta, hogy megtartja az előadást, de „semmiféle politikailag kifogásolható dolgot nem fog mondani".[93] Ígérete ellenére egy kétórás beszámolót tartott a gdański Szolidaritás-kongresszusról, amelyen ő maga is részt vett. Erről több jelentés is született.

Az egyik jelentés szerint az előadó – mármint Lányi – az 1970-től 1981-ig terjedő időszak kiváló ismerője volt: „Csak egy optikai hibája van az előadónak, az, hogy elejétől a végéig beszámolóját, előadása értékelését a »Szolidaritás«« jobboldali és erősen nacionalista aspektusából állította össze, értékelte, és a valóságos helyzetet a Szolidaritás oldaláról ítélte egyértelműen meg. A Szolidaritás vezetői részletesen informálták őt mindenről, külön foglalkoztak vele, és ellátták őt propagandaanyaggal." Lányi részletesen beszámolt a Szolidaritás programjáról, ismertetve és elemezve a Falusi Szolidaritás elképzeléseit is. Többször kritizálta a lengyel kormányt, illetve a magyar sajtóban megjelenteket.

A lengyel helyzetet a beszámoló szerint a következőképpen jellemezte: „Egység van a munkásság és a parasztság között. A közhangulat nyugodt, melynek egy lengyel újságírótól kapott információk szerint az a magyarázata, hogy eltűnt az agresszivitás az emberekből, szinte megszűnt a bűnözés is. Egy új erkölcsi norma alakult ki, ehhez mindenki alkalmazkodik, s fokozódik az emberekben a nemzeti tudat érzése. Annak ellenére, hogy a Szolidaritás mögött felsorakozik az ország nagy része, mégis az államigazgatásban és a pártapparátusban dolgozó szűk réteg tartja kezében a »formális hatalmat«. Ez a fő oka annak a patthelyzetnek, amely abból áll, hogy kölcsönösen nem tudják keresztül vinni saját akaratukat, így

egy sajátos »kettős hatalom« funkcionál." Megemlítette azt is, hogy Andrzej Wajda filmet forgatott *Vasember* címmel. Az ügynök a következőképpen foglalta össze az elhangzottakat: „Az előadást értékelve nálunk 1981 októberében igencsak játék a tűzzel, ugyanis az ott lévők zöme magáévá tette a hallottakat, élénken jelezve, vagy nagy tapssal az előadás végén értését és tetszését nyilvánította ki."[94]

Az összejövetel végén felállt Krassó György, és bejelentette, hogy Pákh Tibor nem sokkal korábban Lengyelországba akart utazni, de Komáromban erőszakkal elvették az útlevelét, inzultálták. Pákh ezért tiltakozásul éhségsztrájkba fogott az egyetemi templomban, ahol az egyik oltárképen a częstochowai Fekete Madonna látható. A rendőrség innen hamarosan elvitte Lipótmezőre, az elmegyógyintézetbe. Krassó kijelentette: „Pákhért felforgatják holnap a várost, hamar el fog terjedni a hír."[95] Vagyis az volt a terv, hogy hatalmas médiavisszhangot keltenek az ügynek a Szabad Európa Rádió segítségével.

1981. október 29-én a szabadegyetem keretében tartottak egy kisebb ötvenhatos megemlékezést. Szabó Miklós történész tízperces ünnepi beszédében méltatta Lengyelországot, a Szolidaritás eredményeit, az önigazgatást, és felhívta a figyelmet a Szolidaritás kongresszusán elfogadott *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című dokumentumra.[96] Aznap nagyjából 70 fő vett részt az eseményen. Ezt követően Szabó még más alkalmakkor is tartott előadást Lengyelországról: 1981. november 22-én, december 6-án és december 20-án is a lengyel Szolidaritás volt a téma.[97] Összefoglalva elmondható, hogy az előadó igen alapos információkkal rendelkezett a témájáról: részletekbe menően elemezte a LEMP nyári pártkongresszusa óta eltelt időszakot, a különböző irányzatokat, a közhangulatot. Magyar szempontból Szabó úgy látta,

hogy a pártvezetés az események elébe szeretne menni azzal, hogy január 1-jétől bevezet bizonyos reformokat, illetve útlevélkönnyítések várhatók. Tudomása volt egy vállalati önigazgatási törvény kidolgozásáról is. Szabó arról is beszélt, hogy szerinte nem lesz szovjet beavatkozás. A december 6-ai vitában egy hallgató a magyar társadalomban meglévő lengyelellenességre kérdezett rá, amire Szabó a következőket válaszolta: „Itt egy olyan mechanizmus működik az emberekben, hogy itt mindenki évtizedek óta azzal indokolja a társadalmi nem cselekvést, hogy úgy sem lehetne, mivel a szovjetek úgysem hagynák. Végül is most itt vannak a lengyelek, akik lehetséges, hogy be fogják bizonyítani, hogy nemcsak a szovjeteken múlik ez, hanem végül is az érintett országoknak is van itt szerepük. [...] Ezeket az embereket irritálja, hogy a lengyeleknek, ha most sikerül, akkor sokkal fejlettebb demokráciát, illetve gazdasági életet állítanak elő." Ugyanakkor nem tartotta meglepőnek a magyar lakosság negatív hozzáállását a lengyel ügyekhez, „hiszen a lengyelek évek óta az ő szemükben a szegény seftelő lengyelek, akik mindenféle apró tárgyakkal üzérkednek, és így magyar pénzt akarnak vásárolni.[98] Szabó utolsó lengyel témájú előadására a hadiállapot bevezetése után, december 20-án került sor. Elmondta, hogy a jelenlegi hadiállapot okai abban keresendők, hogy a rendszer bomlása egyre nagyobb lendületet vett, és a normalizálásra a hadsereg maradt az egyetlen eszköze a hatalomnak. A jövőre vonatkozóan három alternatívát fogalmazott meg. Az első lehetséges forgatókönyv a magyar példa követése lehet, vagyis az ellenállás letörése erőszakkal. A másik lehetséges variáció, hogy a hatalom visszalép, és kezdődik minden elölről, aztán időnként, amikor a helyzet kezelhetetlen lesz, akkor újra és újra bevezeti a hadiállapotot. Harmadik alternatívaként azt vázolta, hogy a hatalom tárgyalásokat

kezd a Szolidaritással. A budapesti szabadegyetem közönsége ugyanakkor nem rendelkezett pontos információkkal a lengyel eseményekkel kapcsolatban, így például 45 ezer internáltról és 58 halottról beszéltek a jelenlévők.[99]

Az értelmiség megfélemlítése: A „Magyar-ügy"

A lengyel Szolidaritás nem csupán a csodálat és az elemzés tárgya volt a magyar ellenzékben. Voltak néhányan, akik a tanulás szándékával látogattak ebben az időben Lengyelországba, meg akarták érteni, hogyan működik egy alulról szerveződő ellenzéki tömegmozgalom, és el akarták sajátítani azokat a technikákat, amelyek a független sajtó- és könyvkiadáshoz szükségesek. E tekintetben két személyt, Magyar Bálintot és Demszky Gábort kell kiemelnünk. Magyar Bálint 1980 végén turistaként, 1981 elején hivatalos szakmai útját felhasználva tanulmányozta a lengyel Szolidaritást, Demszky Gábor pedig 1981 májusában indult neki tanulási céllal.

Magyar Bálint[100] 1977-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdaságkutató Intézetébe (MTA VKI) mint ösztöndíjas gyakornok, 1979. szeptember 1-jétől tudományos segédmunkatársként dolgozott. 1981 elejéig két jelentős tanulmányt készített a lengyel agrárfejlődésről. Egyetemi doktori munkájában Magyar kritizálta azt a lengyel politikát, amely nem kollektivizálta ugyan a mezőgazdaságot, de minden más tekintetben megfojtotta a paraszti termelést, és e gyakorlatot „hideg kollektivizálásnak" nevezte. Hamar bekapcsolódott az ellenzéki mozgalomba, 1979 őszén aláírta a cseh polgárjogi aktivisták (a Charta '77 mozgalom tagjainak) bebörtönzése ellen tiltakozó két nyilatkozatot, részt

vett a „hétfői szabadegyetemek" előadásain is. Ezért 1981 elején az állambiztonság ellenzéki tevékenysége miatt az I. kategóriában sorolta mint a „Közvetítők" fedőnevű nyomozás célszemélye.[101]

1980. november 24-én utazott először Lengyelországba turistaként. Varsói tartózkodása alatt több ellenzéki lengyel személlyel is találkozott, akik tájékoztatták az aktuális lengyel helyzetről. Waldemar Kuczyński közgazdász, a Szolidaritás szakszervezet tanácsadója a reformok és a mezőgazdaság problémáit vázolta, Aleksander Paszyński, a *Polityka* című hetilap gazdasági rovatának vezetője, egyúttal a lap főszerkesztő-helyettese arról beszélt neki, hogy a reformokban a magyar mintát kell követni, Ryszard Bugaj, a Szolidaritás egyik közgazdásza pedig szintén az addigi lengyel reformokról tartott neki előadást. Rajtuk kívül még József Stanisław Zegar mezőgazdasági szakértővel is konzultált. A Szolidaritás varsói központján túl meglátogatta a Független Diákszövetséget, amely éppen november 22-23-án tartotta kongresszusát. A szervezet alakulásáról, szervezeti felépítéséről részletes feljegyzéseket készített. Mindemellett természetesen tanulmányozta a lengyel Szolidaritás felépítését és működését, illetve információkat gyűjtött az alakuló Falusi Szolidaritásról" is.[102]

Magyar Bálint Varsóban számos lengyel szamizdatban megjelent írást is kapott, amelyeket december 22-én munkatársaival is megosztott. Ezek között volt a Szolidaritás szakszervezet, a megalakulóban lévő Lengyel Parasztszövetség, valamint a Lengyel Diákszövetség alapszabálya, illetve egy lengyel ellenzéki helyzetelemzés az általános belpolitikai válságról. Magyar arra a kérdésre, hogy honnan szerezte az anyagokat, egyszerűen csak annyit válaszolt, hogy azok „illegális csatornákon keresztül" kerültek hozzá.[103] Ugyanakkor nemcsak szamizdatot hozott Varsóból, hanem maga is sokat jegyzetelt. Megpróbálta testközelből megismerni a Szolidaritást.

Magyar Bálint a novemberi útját inspirálónak tartotta, és mihamarabb vissza szeretett volna térni Varsóba. Kapóra jött neki, hogy a Közgazdasági és Jogi Kiadó szerződést kötött vele, hogy kiadja a lengyel mezőgazdaságról írott könyvét, így a kéziratot fel kellett frissítenie. Magyar 1981. január 13-án kért engedélyt Bognár József igazgatótól, hogy január 20-tól tíz napot Lengyelországban tölthessen kutatási és konzultációs céllal. Kutatási témaként a lengyel agrárátalakulás aktuális problémáit, valamint a gazdasági reform előkészítése körüli fejleményeket jelölte meg. Fogadóintézményei a Lengyel Tudományos Akadémia Agrárkutató Intézete, a Közgazdaságtudományi Intézet, a Szövetkezeti Kutatóintézet és a Varsói Egyetem voltak. Bognár az utazást engedélyezte.[104] Magyar alaposan elő is készítette az útját: neveket, telefonszámokat és címeket írt össze, köztük a Szolidaritás legfontosabb tanácsadóiét (pl. Jerzy Osiatyński, Stefan Kurowski, Jerzy Jedlicki, Leszek és Ewa Balcerowicz, Jadwiga Staniszkis, Ryszard Bugaj, Tadeusz Kowalik, Edmund Wnuk-Lipiński). Különösebb titkot sem csinált abból, hogy novemberi útján kikkel találkozott és milyen információkat gyűjtött, így nem volt nehéz dolga az állambiztonságnak sem. A belügy azért nem akadályozta Magyar kiutazását, mert ennek kapcsán tudtak megfélemlítő retorzióval élni.

A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnökségén a kiutazás napján, tehát január 20-án készült 15. számú napi operatív információs jelentésben megemlítik, hogy Magyar Bálint 1980. november 24–29. között már járt Varsóban turistaként, ahol találkozott Adam Michnikkel, a KOR egyik vezetőjével és Tadeusz Kowalikkal, a Szolidaritás aktivistájával.[105] A jelen-

téstevő feltételezte, hogy a célszemély „ezt az alkalmat is fel fogja használni a magyar és a lengyel ellenzéki csoportok közötti szorosabb kapcsolat kialakítására". A BM e gyanúját természetesen közölte Magyar munkahelyével is, és elhatározták, hogy folytatják a bizalmas nyomozást.[106] Magyar Bálint Hunya Gáborral utazott Varsóba, de közben kiderült, hogy Juhász Pál és Kanics András a Szövetkezeti Kutatóintézet kiküldetésében szintén a lengyel fővárosba utaznak.

A magyar állambiztonság értesítette a lengyel társszerveket, és kérték a megfigyelésüket. A lengyel állambiztonság ennek megfelelően már a varsói Okęcie reptéren várta a magyar küldöttséget – természetesen titokban. Magyar Bálint, Hunya Gábor, Juhász Pál és Kanics András megfigyelésére két csoportot is állítottak. Az egyik célszemélye Magyar, a másiké Juhász volt.[107] A lengyel társszervek lelkiismeretes munkát végeztek, a magyar vendégek minden napját alaposan dokumentálták. Mindennap reggel 6–fél 7 tájban kezdték a megfigyelést, és rendszerint éjfél körül fejezték be. A három műszakba beosztott megfigyelők száma napi 9 és 20 között ingadozott. Mindenhova követték a magyarokat, gyalog, villamoson vagy autóval, sőt időnként le is fényképezték őket. Megfigyelésük célja a „szocialistaellenes csoportok, valamint a Szolidaritás képviselőivel való kapcsolataik" megállapítása volt. Jellemző – ahogy az a megfogalmazásból is látszik –, hogy a lengyel állambiztonság ebben az időszakban nem sorolta a Szolidaritást a szocialistaellenes csoportok közé. Juhász dossziéjából derül ki, hogy e körbe elsősorban a KOR tartozott. Továbbá mindkét megfigyelési anyagban szerepel a megfigyelés oka is: „szocialistaellenes tevékenység folytatása".

A lengyel állambiztonság Magyar esetében négy fontos kapcsolatot jegyzett fel: Stefan Pęksa (Camilla Mond-

Magyar Bálint, Juhász Pál és Stefan Pęksa (balról jobbra) Varsóban egy lengyel állambiztonság ügynök felvételén

ral műfordító fia, aki tolmácsként segített), Adam Michnik, Wiesław Kęcik és Tadeusz Kowalik. Ennek oka az lehetett, hogy az állambiztonság csak addig tudta követni őt, amíg betért egy-egy intézménybe. Hogy ott kivel és miről folytatott beszélgetést, arról a megfigyelők nem tudtak információkat szerezni. A feljegyzett négy személyt azért tudták beazonosítani, mert Magyar velük a lakásukon találkozott. A megfigyelés eredményeképpen az is megállapították, hogy Magyar Bálint és társai két alkalommal meglátogatták a Szo-

lidaritás szakszervezet varsói központját (Szpitalna u. 5.), egyszer pedig a Katolikus Értelmiségiek Klubját, valamint a Falusi Szolidaritás központjában is jártak. A konkrétan felderített kapcsolatok közül Kęcik számított a leginkább ellenséges lépésnek, mivel ő az egyik legradikálisabb függetlenségi aktivisták közé tartozott. Többek között 1970-ben részt vett a poronini Lenin-múzeum felgyújtásának előkészítésében, amiért három és fél éves börtönbüntetést kapott. Igaz, erről Magyar akkoriban nem tudott.

A magyar küldöttség tagjai hamar rájöttek, hogy követik őket – erre már január 21-én figyelmeztette őket a Metropol Szállodában dolgozó két Szolidaritás-tag –, és ennek megfelelően is viselkedtek. A macska-egér játékot az állambiztonsági jelentések is feljegyezték: „A célszemély varsói tartózkodása alatt intenzív önkontrollt gyakorolt, ebben segített neki a Puławska utca 1. szám 46. számú lakásban élő »Mak« fedőnevű megfigyelt [Pęksa]." Az „önkontroll" azt jelentette, hogy Magyarék is figyelték követőiket, megpróbálták feljegyezni az állambiztonsági személyautók rendszámát, és amikor lehetett, igyekeztek eltűnni a szemük elől.

Január 22-én este 20 órakor „»Balon« [Magyar lengyel fedőneve] a Megváltó térre ment, majd a Mokotowska és Koszykowa utcán az Alkotmány térre, onnan a Piękna utcába tért be, majd újra a Mokotowskára ment, időnként megfordulva. Ezt követően a Koszykowa utcán keresztül a Barátok fasorba ment, ahol mintegy 15 percen át kacskaringózott, néhányszor megállva ugyanannál az épületnél. Megállapításra került, hogy a célszemély, miután bement a 9. számú épületbe, bekopogott a 14. vagy 15. számú lakásba. Figyelembe véve a célszemély magatartását, hogy ne kerüljön sor dekonspirációra, a közvetlen megfigyelést abbahagytuk a Barátok fasor környékének biztosítása mellett." A lakásellenőrzés alapján nem

tudták megállapítani, hogy Magyar Bálint Michniket látogatta-e meg, feltehetően nem látták pontosan, hogy célszemélyük melyik lakásba ment be. Michnik valójában nem volt otthon, a belügyi jelentés szerint azonban létrejött a találkozó.

A küldöttség egyébként járt a Lengyel Tudományos Akadémia központi székházában, illetve két alkalommal a Varsói Egyetemen is, emellett kétszer keresték fel – a jelentések szerint sikertelenül – a Tudomány és Kultúra Palotájában a Lengyel Tanárok Szövetségét. Szakmai konzultációt folytattak a Mezőgazdasági Kutatóintézetben, valamint két alkalommal fogadták őket a Mezőgazdasági Minisztériumban is, ahol Zdzisław Grochowski miniszterhelyettessel (!) interjút készítettek.

Halustyik Anna – Magyar Bálint akkori élettársa –, az MTA Jogtudományi Intézet munkatársa magánúton csatlakozott Magyarhoz, de nem sokáig maradhatott. Miután január 27-én Magyar Bálintnak a rendőrség egy idézést hagyott a szálloda recepcióján, felült egy vonatra és hazautazott.[108] Juhászt és Kanicsot szintén hazaküldték. Egyszerűen beütötték az útlevelükbe, hogy lejárt a vízumuk, holott magyar állampolgároknak nem is volt szükség vízumra ahhoz, hogy Lengyelországba utazzanak.[109] Magyart másnapra várták az útlevélosztályon, ahol meg is jelent a reggeli órákban. Útlevelét nem vonták be, csupán egy aznapig érvényes vízumot ütöttek az okmányba, ami azt jelentette, hogy azonnal el kell hagynia az országot. Visszatért a szállodába, összepakolt, majd ügyesen lerázta megfigyelőit, akik csak 13 óra 10 perckor észlelték újra a szállodában. Innen a reptérre vezetett az útja, ahol felszállt a Budapestre tartó járatra. Az egész procedúra a magyar társszervek kérésére történt, egy előre kitervelt forgatókönyv alapján. Magyar tevékenysége ugyanis nem ütközött semmilyen lengyel törvénybe, és semmiféle

veszélyt nem jelentett a lengyel államra. A magyar szervek számára viszont – mint azt látni fogjuk – különösen fontos volt a „kiutasítás" ténye.

A csoport hazaérkezése után Horváth József rendőrezredes, csoportfőnök-helyettes levélben tájékoztatta Somogyi Nándor rendőr alezredest, a BRFK Igazgatásrendészeti Osztály helyettes vezetőjét arról, hogy „operatív úton szerzett adataik szerint" Magyar Bálint, Halustyik Anna, Hunya Gábor, Juhász Pál és Kanics András 1981 januárjában Lengyelországba utaztak. Természetesen Magyarék útja nem volt titok, hiszen hivatalos kiküldetésben tartózkodtak Varsóban, így nem volt szükség különösebb operatív tevékenységre sem, hogy erről információt szerezzen a magyar állambiztonság. Ám a levél további része is távol állt az igazságtól, miszerint „a lengyel állambiztonsági szervektől kapott tájékoztatás szerint kinn tartózkodásukat a két ország között kialakult jó kapcsolat zavarására használták fel".[110] Egyfelől a lengyel állambiztonság számára az érintettek teljesen ismeretlenek voltak, érkezésükről a magyar állambiztonság értesítette őket, ahogy erről a III/III. Csoportfőnökség 1981. február 11-én kelt 32. számú, illetve az 1981. március 10-én kelt 53. számú napi operatív információs jelentésekben említést tesznek: „Érkezésüket a szerv előre jelezte a lengyel állambiztonsági szerveknek."[111] Másfelől a Szolidaritás ebben az időben teljesen legális szervezet volt Lengyelországban, vezetői rendszeresen tárgyaltak a lengyel állam kormánytagjaival és a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetőivel. Magyarék kapcsolata a Szolidaritással semmilyen módon nem zavarhatta a két állam jó viszonyát. Horváth rendőrezredes azonban arra hivatkozva, hogy a nevezettek lengyelországi tartózkodása „jelentős közérdeket sértett", kérte útlevelük bevonását. Egyébként az említett 32. számú napi operatív információs

jelentésben már nem a két ország jó kapcsolatának megzavarásával vádolták őket, hanem azzal, hogy „lengyelországi tartózkodásukat a magyar és lengyel ellenzéki csoportosulások közötti kapcsolat kialakítására használták fel".

Magyar Bálint részére február 4-én küldték meg az idézést a budapesti V. kerületi rendőrkapitányságra, de mint kiderült, nemcsak őt, hanem a csoport minden egyes tagját beidézték február 10-ére és 11-ére. Az idézésre kézzel azt is ráírták, hogy az „útlevelét hozza magával".[112] A kapitányságon ekkor egy színjáték vette kezdetét: a beidézett állampolgároknak be kellett adniuk egy útlevél iránti kérelmet (holott értelemszerűen mindegyikük rendelkezett érvényes útlevéllel), amit ott helyben elutasítottak, mivel „az eljárás során megállapítást nyert, hogy a külföldre történő utazása közérdeket sért".[113] Az útlevelüket ott helyben elvették és bevonták. Vagyis nem a lengyel hatóságok utasították ki Magyar Bálintot az országból, hanem a magyar hatóságok kérésére hazaküldték, majd Magyarországon egy jogilag meglehetősen aggályos eljárás keretében bevonták az útlevelét. A „külföldre történő utazása közérdeket sért" már a harmadik vád volt Magyar ellen. Előbb a két ország jó kapcsolatának megzavarása, majd az ellenzéki kapcsolatok kialakítása, végül a közérdek megsértése volt az útlevél bevonásának ürügye. Természetesen a második volt az igazi ok, ám ezt a rendőrség hivatalosan nem írhatta le.

Magyar és Halustyik másnap fellebbezett a határozat ellen, amit a rendőrség természetesen elutasított, illetve a korábbi határozatot helybenhagyta.[114] Lépett közben az MTA is. A fellebbezés elbírálását meg sem várva – a BM nyilvánvalóan már előre közölte az igazgatósággal, hogy el fogják utasítani – a Világgazdaságkutató Intézet vezetése rövid levélben közölte Magyarral, hogy az eleve határozott idejű munkavi-

szonyát nem hosszabbítják meg. A felmondási levél szövegét érdemes szó szerint idézni: „Munkatervét színvonalasan teljesítette. Segédmunkatársi megbízatása 1981. augusztus 31-én lejár. Bár kutatói munkájával kapcsolatban kifogás nem merült fel, megbízatását nem kívánjuk meghosszabbítani, mivel kutatási profilja nem egyeztethető össze a Szocialista Országok Osztálya munkatervi feladataival, különös tekintettel arra, hogy az Intézet a feladatokhoz képest státusz-hiánnyal küzd."[115]

Magyar Bálint tehát jól végezte a munkáját, ám útlevele bevonása után egy héttel mégis közölték vele, hogy „kutatási profilja" – amit természetesen az MTA VKI határozott meg számára – nem illik az intézet profiljába. A VKI vezetése azonban még ennél is továbbment. Magyar ugyanis még kitölthette volna az augusztus végéig érvényes munkaszerződését, ám Aczél György kérésére Pál Lénárd, az MTA főtitkára példastatuálás végett utasította Bognárt Magyar Bálint munkaviszonyának felfüggesztésére.[116] Bognár már indokokkal is szolgált: a felfüggesztésre „munkaviszonyával kapcsolatos kötelezettsége vétkes megszegésének, valamint a munkaköréhez méltatlan magatartás tanúsításának alapos gyanúja miatt" volt szükség.[117]

Az igazgató homályos indokainál konkrétabban fogalmazott a BM III/III. Csoportfőnökség 38. számú napi operatív jelentése: „»Házigazda« fn. célszemélyt a[z] MTA VKI igazgatója állásából egy hónap időtartamra – a fegyelmi eljárás időszakára – azonnali hatállyal felfüggesztette. Az intézkedés kiváltó oka: »Házigazda« lengyelországi kiküldetése alatt tanúsított magatartása, majd ezt követő kiutasítása." A jelentés ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy az eljárás a munkahelyén „széleskörű, általában kedvezőtlen visszhangot váltott ki." Ugyanezt erősíti meg a március 10-én kelt 53. számú információs jelentés is.

A kilátásba helyezett fegyelmi tárgyalást március 23-ára írták ki. Ezt megelőzően azonban Magyar értesítést kapott a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadótól, hogy *A lengyel agrárfejlődés dilemmái* című könyvének kiadásáról még 1980. december 31-én aláírt szerződést felbontják. A kiadó még a rendőrségnél és a VKI-nál is nyakatekertebb – egyúttal hihetetlenebb – indokkal magyarázta lépését. Arra hivatkozott, hogy a terjesztő vállalatoknak csak akkor van szükség a munkájára, ha az még 1981-ben megjelenik, 1982-ben már nem tartanak rá igényt. A kiadó pedig úgy látja, hogy 1981-ben a munka már nem jelenhet meg.[118] Hogy még furcsább legyen a felmondás, a végére odaírták: „Egyidejűleg kérjük az eddig elkészült anyag kiadónkba való eljuttatását." Hogy erre miért volt szükség, csak később derült ki. Április 2-án ugyanis arról tájékoztatták a szerzőt, hogy a kiadó pénztárában az elkészült kézirata után „kártérítésként", tehát nem szerzői honoráriumként 18 750 forintot felvehet. Ez Magyar munkatársi havi fizetésének nagyjából a hatszorosa volt. A kiadó lépését tehát nem lehet másképp megítélni, mint szolidaritási aktusként, valódi kártérítésként.[119]

Az MTA VKI-ban megtartott fegyelmi bizottság elnöke Mándi Péter, két tagja pedig Csaba László és Kiss Károly voltak. A fegyelmi tárgyalás összehívásának oka a Külügyminisztérium MTA-hoz intézett átirata volt, amelyben közölték, hogy Magyar Bálintot szolgálati kiküldetése lejárta előtt kiutasították Lengyelországból, mert ott „olyan szervekkel és személyekkel kereste és vette fel a kapcsolatot, amelyek jelenleg és a közelmúltban is a két nép barátságát sértő és az ezzel ellentétes folyamatokat erősítő tevékenységet folytatnak".[120] A bizottság elnöke azt is elmondta, hogy a kiutazása előtt Bognár igazgató külön felhívta beosztottja figyelmét arra, hogy ne létesítsen kapcsolatokat olyan szer-

vezetekkel, amelyek az intézet szempontjából nem kívánatosak. Magyar mindvégig tagadta, hogy megszegte volna ezt az igazgatói utasítást, kitartott amellett, hogy „csupa kormány által elismert szervezettel és azok képviselőivel vette fel a kapcsolatot." Azt is tagadta, hogy törvényt sértett volna, és ezért őt kiutasították; hiszen egyfelől nem indítottak ellene semmilyen eljárást, másfelől vízummal tért haza. Kérte, hogy nevezzék meg azokat a személyeket, akikkel nem lett volna szabad találkoznia; de a fegyelmi bizottság erről nem rendelkezett információkkal. Magyar előadta továbbá, hogy találkozói nem lépték túl a szakmai kereteket, sőt interjút készített Grochowskival, aki korábban a lengyel Mezőgazdasági Kutatóintézet igazgatója volt, jelenleg pedig mezőgazdasági miniszterhelyettes.[121] Elismerte, hogy két alkalommal látogatást tett a Szolidaritás varsói székházában, ahol kérésükre két lengyel közgazdász tartott előadást a Szolidaritás gazdasági reformokkal kapcsolatos álláspontjáról. Végül azt is elmondta, hogy már a kint tartózkodásuk első napján észrevették, hogy a lengyel állambiztonság emberei követik őket. Ezt egyébként a Szolidaritás székházában tudták meg szállodai alkalmazottaktól, hiszen már érkezésük napján keresték őket a recepción.[122] A fegyelmi bizottság végül nem állapította meg a fegyelmi vétség elkövetését.[123] A másnap kézbesített határozat így szólt: „A jelenlegi iratok alapján az Ön tagadásával szemben a fegyelmi vétség nem bizonyítható; ezért a fegyelmi eljárást megszüntetem". A kacifántos megfogalmazás ellenére e határozat végeredményben felért egy Magyar melletti szolidaritási nyilatkozattal, hiszen a fegyelmi bizottságtól nem azt várták el, hogy felmentse a „vádlottat". Ennek ellenére az intézet igazgatója tartotta magát korábbi döntéséhez, így május 7-ével Magyar munkaszerződését megszüntették.[124]

Magyar Bálint nem hagyta ennyiben az ügyet. Április 1-jén kérelemmel fordult a XII. kerületi Tanács mellett működő Közös Munkaügyi Döntőbizottsághoz, hogy vizsgálják felül a munkaviszonya megszüntetéséről szóló döntést.[125] Magyar védelmét Kaczián Lóránt – Haraszti Miklós védője az 1973-as „Darabbér-perben" – veje, Fedák Tibor vállalta el. A döntőbizottság természetesen fenntartotta, hogy Magyar Bálint munkaszerződését jogszerűen, kellő indokkal bontották fel. A panaszos egyik érvét sem fogadták el.[126] Ezt követően Magyar még benyújtott egy fellebbezést a Fővárosi Munkaügyi Bírósághoz. A tárgyalást június 3-ára tűzték ki, eközben azonban már másra is felfigyeltek az állambiztonság munkatársai. A június 6-án kelt 121. számú napi operatív információs jelentésben arról számoltak be, hogy Magyar Bálint igyekszik összegyűjteni azokat a hozzászólásokat, amelyek az MTA Szociológiai Társaságnak a hátrányos helyzetűekkel foglalkozó konferenciáján a SZETA aktivistái részéről hangzottak el. Az informátor szerint Magyar ezeket az akkor induló *Medvetánc* című egyetemi lapban szerette volna közzétenni.[127] Az állambiztonság tehát a „lengyel ügy" után további terhelő adatokat igyekezett gyűjteni célszemélyéről.[128]

A Munkaügyi Bíróságra Bognár igazgatót is beidézték, aki ugyan nem jelent meg, de írásban megtette tanúvallomását. Ebben lényegében kitartott korábbi döntése mellett, és azt hangsúlyozta: lehet, hogy Magyar nem követett el bűncselekményt, „ez a körülmény azonban nem teszi a felmondás alapjául szolgáló lengyel és magyar hatósági döntéseket sem érdektelenné, sem vitathatóvá".[129] Bognár ezzel lényegében elismerte, hogy alkalmazottját a magyar állambiztonsági szervek nyomására bocsátotta el. Mindemellett még egy érdekes részletre is utalást tett, nevezetesen arra, hogy olyan személyek nem dolgozhatnak az intézetében, akik „a hivatalos felfogással ellentétben

álló véleményeiket és esetleg az ország érdekeivel ellentétben álló véleményeiket és nézeteiket külföldi hírközlő szervekhez (rádió, sajtó stb.) közvetlenül is eljuttatják". Ezzel az 1979-es Charta-nyilatkozat aláírására utalt. Magyar szakmaiságáról pedig azt állította, hogy valódi elemzés nélkül a kialakított politikai nézeteit igyekszik „ráhúzni" a valóságos viszonyokra. Ez az érvrendszer új volt abból a szempontból, hogy mindaddig Magyar Bálint alkalmatlanságát technikai jellegű (útlevél hiánya, státuszhiány, kutatói témája nem illik a munkahely profiljába stb.) érvekkel indokolták, ezúttal azonban Bognár egyértelműen politikai síkon vonta kétségbe alkalmasságát. Az ekkor már teljes mértékben politikai ügy végére a Fővárosi Munkaügyi Bíróság tett pontot, amikor június 17-én kimondta: a Magyar Bálint elbocsátásáról szóló döntést helybenhagyja; további fellebbezésnek nincs helye.[130]

Reakció és szolidaritás

A félelem, hogy a lengyel eseményekkel való szimpátia miatt retorziók érhetik a magyar értelmiséget, széles körű visszhangot és elégedetlenséget váltott ki. A munkaügyi döntőbíróság határozata után két nappal, április 24-én, huszonöt akadémiai kutató – köztük Szalai Erzsébet, Mihályi Péter, Lengyel László, Bokros Lajos, Jánossy Ferenc, Bauer Tamás, Tardos Márton, Juhász Pál és Donáth Ferenc – tiltakozó levélben fordult Szentágothai Jánoshoz, amelyben megütközésükről és aggodalmukról tájékoztatták az MTA elnökét: „A közgazdaságtudományunk az utóbbi évtizedekben mentes volt azoktól az egzisztenciát érintő adminisztratív retorzióktól, amelyek más társadalomtudományok területén történtek. [...] Itt most már nemcsak egy tehetséges fiatal

kutató pályájának kettétöréséről lenne szó – veszély fenyegetné tudományunk egészséges légkörét."[131] Ezért kérték az MTA elnökét, hogy vesse latba tekintélyét, és Magyart vegyék vissza munkahelyére.

A tiltakozó akcióra az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének (KTI) KISZ-szervezete is reagált. Az április 30-ai gyűlésükre meghívták Bognár József igazgatót, hogy adjon kielégítő tájékoztatást az ügyről. Bognár legfőbb érve Magyar kirúgása mellett az volt, hogy az megszegte az utazása előtt tett szóbeli ígéretét, miszerint „nem fog Lengyelországban bajba kerülni". A KTI KISZ-szervezete azonban május 5-én olyan határozatot hozott, amelyben leszögezték, hogy nem tartják kielégítőnek Bognár beszámolóját, mivel az nem oszlatott el számos kérdést. Maga a KISZ alapszervezete úgy ítélte meg, hogy minden kutatónak joga van külföldön mindazon személyekkel és szervezetekkel konzultációt folytatni, akiktől és amelyektől témájához érdemi információt kaphat, kivéve ha ezt jogszabály vagy a kiküldő szerv megtiltja.[132] Ez lényegében azt jelentette, hogy a KISZ szerint Magyar nem sértett meg semmilyen szabályzatot azzal, hogy meglátogatta a Szolidaritás varsói központját. Május 12-én végül az MTA VKI KISZ-szervezete levelet írt Bognárhoz, amelyben arra figyelmeztették, hogy az ügy „politikai hátterével" kapcsolatban különféle mendemondák kaptak lábra: „egyesek állítólag politikai retorzió példájaként próbálják meg beállítani".[133]

Mint láttuk, sem az MTA kutatóinak, sem a KISZ-szervezetének tiltakozása nem ért célt, sőt Bognár – feltehetően Simai Mihály nyomására – „tanúvallomásában" teljes mértékben politikai ügyet kreált Magyar Bálint lengyelországi útjából. Az értelmiségen belüli szolidaritás azonban működött. A munkaügyi bíróság határozata után három nappal

Magyar új munkaszerződést kapott a Vitányi Iván és Hankiss Elemér[134] által vezetett MTA Művelődéskutató Intézet Értékszociológia és Társadalomtudományi Elemzések Műhelyében. Mindez ráadásul konspirációban történt, hiszen a felvételéről már korábban megállapodtak, csupán titokban tartották addig, amíg a bíróság meghozza a fellebbezése elutasításáról szóló döntést.[135] A műhelyben még arra is lehetősége adódott, hogy 1981 novemberében ötven példányban megjelentesse a januári lengyel útján szerzett újabb információkkal kibővített tanulmányát.[136]

Magyar már a Művelődéskutató Intézet munkatársaként vehette kézbe az MTA elnökének válaszlevelét, amelyet a 25 tiltakozó kutatónak címzett. Ebben Szentágothai leszögezi, hogy Magyar kirúgása indokolt volt, és magatartásának köszönhető az is, hogy *A lengyel agrárfejlődés dilemmái* című könyvének megjelentetésétől eltekintett a kiadó. Ennek némileg ellentmondva levele további részében azt írta, hogy „tudományos véleményéért senkit sem érthet retorzió".[137]

Szentágothai levele ekkor már nem jelentett sokat, később azonban mégis hivatkozási alappá vált. Magyar új munkahelyét ugyanis 1982. január 1-jétől betagolták az MTA Szociológiai Kutatóintézetbe, ahová Köpeczi Béla, az MTA főtitkárhelyettese és Kulcsár Kálmán, az MTA Szociológiai Intézete igazgatója döntése értelmében rajta kívül a műhelyben dolgozó minden kutatót átvettek. Ezért Magyar 1982. január 13-án levelet írt Szentágothainak, amelyben emlékeztette korábbi ígéretére. A válasz nem is maradt el. Az MTA történetében feltehetően példa nélküli megoldás született. Április 26-án a Szociológiai Kutatóintézet (ahová Magyart nem vették át) alvállalkozói szerződést kötött a Szövetkezeti Kutatóintézettel arról, hogy az előbbi intézményben folyó „Értékrendszerek a mai Magyarországon" elnevezésű projektből egy főt,

névezetesen Magyar Bálintot a Szövetkezeti Kutatóintézetben folyó „Egyes falusi társadalmi csoportok életmódja" nevű kutatócsoport számára átad három év időtartamra. Ráadásul fizetését 5000 forintban, azaz a korábbi bérének kétharmaddal megnövelt összegben határozták meg.[138] Az MTA tehát hajlandó volt kifizetni Magyar megemelt bérét is csak azért, hogy ne dolgozzon az intézményben, és pont kerüljön az ekkor már rendkívül kínos ügy végére. Ezzel zárult le végleg a „Magyar-ügy".

Magyar Bálint ügyének több tanulsága is volt. Egyfelől a hatalom példát akart statuálni az értelmiség számára. Azt üzente, hogy a lengyelekkel való kapcsolatfelvétel, a lengyel Szolidaritással való szimpátia nemkívánatos magatartás Magyarországon. A „közérdeket sért" kifejezés valójában azt jelentette, hogy a lengyel példa és a Szolidaritás követésével az ellenzéki értelmiség a magyar társadalmi béke megbontását készíti elő. Nem csupán arról volt szó, hogy útleveleket vontak be, hanem a munkahelyről való eltávolítással olyan hangulatot kívántak teremteni, hogy az értelmiség megérezze egzisztenciája elvesztésének veszélyét. Ugyanakkor megmutatkozott az elbocsátott kollégával szembeni szolidaritás is, ami arról tanúskodik, hogy 1981-ben a magyar értelmiség, de még az intézeti KISZ-es fiatalok sem tartották elfogadhatónak, hogy valakit egy lengyelországi útja miatt bocsássanak el állásából. E szolidaritásnak köszönhető, hogy Magyar végül kapott állást, előbb az MTA-nál, majd a Szövetkezeti Kutatóintézetben. A kádári politikai lényege ekkoriban még a megfélemlítés volt, de nem akartak mártírt sem faragni senkiből, ezért engedtek, ha úgy látták jobbnak.

Bár Magyar Bálint könyvét a lengyel mezőgazdaságról később sem jelentették meg, a szolidaritás jeleként értelmezhetjük azt is, hogy Szokolay Katalinnak és Laczó Ferencnek

köszönhetően az MSZMP Politikai Főiskola Gazdaságpolitikai Tanszéke 1983-ban kéziratban kiadta az *Agrárpolitika és agrárfejlődés Lengyelországban* című 54 oldalas tanulmányát, amelyet a hallgatók jegyzetként használhattak. A VKI által korábban kiadott változatot pedig Bauer Tamás is tanította a Közgazdaságtudományi Egyetemen.

Összességében Magyar személye alkalmas volt arra, hogy egy ilyen ügy központi figurájává tegyék meg. Egyfelől aláírta az ún. Charta-nyilatkozatot, részt vett az ellenzéki szabadegyetemek előadásain, egyre szorosabb kapcsolatba került a formálódó *Beszélő* körével, szerepet vállalt az előkészületben lévő *Medvetánc* című folyóirat szerkesztőségében, kutatási területe pedig kényes lengyel témát érintett. Emellett Magyar nem volt óvatos. Első lengyel útjáról is sokan tudtak, terjesztette a Lengyelországból hozott szamizdat irodalmat, második varsói útján pedig nem vette komolyan, hogy megfigyelik, hiszen ő is elhagyhatta volna idő előtt vonattal az országot, mielőtt megkapta az idézését. Hazatérte után is ellenzékiként cselekedett: végigvitte a nyilvánvalóan megnyerhetetlen munkaügyi pert, amivel elérte, hogy a kutatói értelmiség, amelynek egy jelentős része szimpatizált a lengyel eseményekkel, kiállt mellette. Az egész eset hűen tükrözi a kádári Magyarország politikájának viszonyát a lengyel Szolidaritáshoz. A vezetés rendkívüli módon aggódott amiatt, hogy a lengyel példa ragadós, és végső soron veszélyezteti a magyar rendszert is, ezért ily módon próbálta leszerelni az ellenzéki értelmiséget.

A megfélemlítés azonban nem járt sikerrel. Jó példa erre, hogy az MTA VKI egy másik munkatársa, Mizsei Kálmán, aki szintén aláírta az 1979-es Charta-nyilatkozatot, 1981 őszén egy hivatalos kutatóútját felhasználva Varsó helyett Gdańskba utazott, és részt vett a Szolidaritás I. országos kongresszusán.

Még az útlevelét is elhagyta a vonaton, de Varsóba visszatérve a konzulátuson kapott új útiokmányokat, amivel haza tudott utazni.[139] Mizsei lengyel útjai során a leggyakrabban Leszek és Ewa Balcerowiczot kereste fel, akik a Szolidaritás gazdasági tanácsadói voltak. A kutatásait összegző és a hivatalos értékeléstől merőben eltérő tanulmányát a lengyel válság okairól a *Medvetánc*ban tette közzé.[140] Mizseit azonban – a „Magyar-ügy" kiváltotta szolidaritást látván – már nem merték elbocsátani munkahelyéről.

Demszky Gábor lengyel útja és a magyar szamizdat kialakulása

Demszky Gábor[141] fiatal szociográfus és újságíró 1981. május 1. és 18. között közel három hetet töltött Lengyelországban. Ő volt az első, aki tudatosan alkalmazni kívánta a lengyel módszereket Magyarországon, és ezzel tudatosan vállalta az ellenzéki létet is. Azért utazott Varsóba, hogy megtanulja a szamizdatban készített irodalom sokszorosítási módjait. Korábban egy osztrák lap interjút közölt Konrad Bielińskivel, a NOWA munkatársával, ez ösztönözte Demszkyt arra, hogy személyes tapasztalatokat gyűjtsön: Az interjút később lefordította, és közzétette *A Napló*ban.[142] Az 1977-ben létrehozott NOWA két és fél év alatt mintegy száz könyvet adott ki 1000-4000 példányban, emellett ők nyomták a *Zapis* és a *Puls* című illegális (értsd: a cenzúra megkerülésével kiadott) folyóiratokat (2000 példányban), valamint a *Krytyka* című negyedévente megjelenő lapot is (ez utóbbi szerkesztőbizottsági tagja volt Haraszti Miklós). Ekkoriban a kiadót Bieliński mellett Michnik és Mirosław Chojecki irányította, személyileg közel állt a KOR-hoz, de a megjelenéseknek nem voltak

ideológiai korlátjai, kiadtak mindent, amire igény mutatkozott. A könyveken és folyóiratokon kívül a NOWA nyomtatta ki a Szolidaritás alapszabályát, nyilatkozatait és a sztrájkközlönyt is. Maga a kiadó valódi vállalkozás volt, tehát nem jótékonysági vagy non-profit közhasznú társaság. Demszky figyelmét éppen az ragadta meg, hogy egy pénzügyileg önfenntartó kiadó üzemeltethető a cenzúra ellenére is. Másfelől az is érdekelte, hogyan működik a nyomtatás, a sokszorosítás, és miként lehetne Magyarországon is nagy példányszámban szamizdatot nyomtatni.

Demszky az ötlet forrására később így emlékezett vissza: „1980 őszén a kezembe került egy interjú. [...] Konrad Bieliński ebben az interjúban arról beszélt, hogy a NOWA már a Szolidaritás szakszervezet megjelenése előtt sikeres földalatti vállalkozás volt. Elmondta, hogy milyen technikákkal nyomtatnak, és hogyan terjesztik a könyveket. A példányszámok lenyűgözők voltak, a leírt technikák pedig egyszerűnek tűntek. Úgy éreztem, hogy kinyílt előttem a második Gutenberg-galaxis, ami már a miénk, nem az övék."[143]

Demszky Varsóban részt vett a Szolidaritás néhány rendezvényén, Bieliński mellett találkozott Adam Michnikkel és Karol Modzelewskivel. A kapcsolatok kiépítésében Ewa Milewicz, a KOR tagja volt segítségére, aki ekkor a Szolidaritás filmügynökségén dolgozott, és rengeteg befolyásos ismerőse volt.[144] Varsóban Witold Łuczywo, a *Robotnik* szerkesztője mutatta meg Demszkynek az újságkészítés technikáját,[145] majd Wrocławba küldték, hogy ottani munkásoktól sajátítsa el a „szitázást" és a „ramkázást". Ő maga erről így számolt be visszaemlékezéseiben: „A *Krąg* kiadó emberei megtanítottak »szitázni«, és tulajdonképpen ez a »tudomány«, ami lehetővé tette Magyarországon a szamizdatot, mert gép nem volt egyáltalán. Később, amikor lett, majd

elvitték, akkor is »szitáztunk«." A „szita" mellett fontos volt az ún. „ramkatechnika" is, amihez nem kellett sem gép, sem áram. Ez a lengyel találmány a szita- és a stencilnyomás „összeházasításából" alakult ki. Elég volt egy képkeret és egy stencilpapír, és otthon már lehetett is nyomtatni. Mindössze két ember kellett hozzá: az egyik a lehúzókéssel dolgozott, a másik pedig kiszedte a képkeret alól a nedves nyomatot és szétteregette a lapokat.[146]

Wrocławban megtekintett egy kiállítást is, amelyen az ötvenhatos poznańi felkelés, az 1970-es tengermelléki vérengzés, valamint az 1976-os sztrájkok történetét mutatták be. A valódi történelem ilyen nyílt bemutatása szintén reveláció ként hatott Demszkyre. Az egész tárlatot lefényképezte, magyar nyelvű kommentárokkal látta el, és később megosztotta *A Napló* körével. Később – miután létrehozta saját kiadóját – „Kelet-Európa elnyomott munkásfelkelései" címmel sorozatot indított, amelyben a poznańi eseményekről, valamint a hetvenhatos sztrájkokról is jelent meg egy-egy kiadvány. Varsóba visszatérve meglátogatta a független könyvkiadók május 17-én rendezett könyvbemutatóját is. Mindemellett pedig előkészítette a lengyel gyerekek magyarországi nyaraltatását, amelyre a Szegényeket Támogató Alap szervezésében végül augusztusban került sor.

Demszky hazatérése után[147] 1981. június 6-án Kőszeg Ferenc lakásában, szabadegyetemi előadáson számolt be lengyelországi tapasztalatairól. A nagyjából százfős hallgatóság soraiban ott ült az állambiztonság ügynöke is, aki jelentésében három momentumot érzett feljegyzésre méltónak a hosszú előadásból. Egyfelől azt, hogy Demszky részt vett a Szolidaritás néhány „meleg hangulatú" vezetőségválasztó gyűlésén, ahol ha egy jelenlévő LEMP-tagtól megkérdezték, miért lépett be a pártba, „akkor az illető mentegetőzött." Másfelől

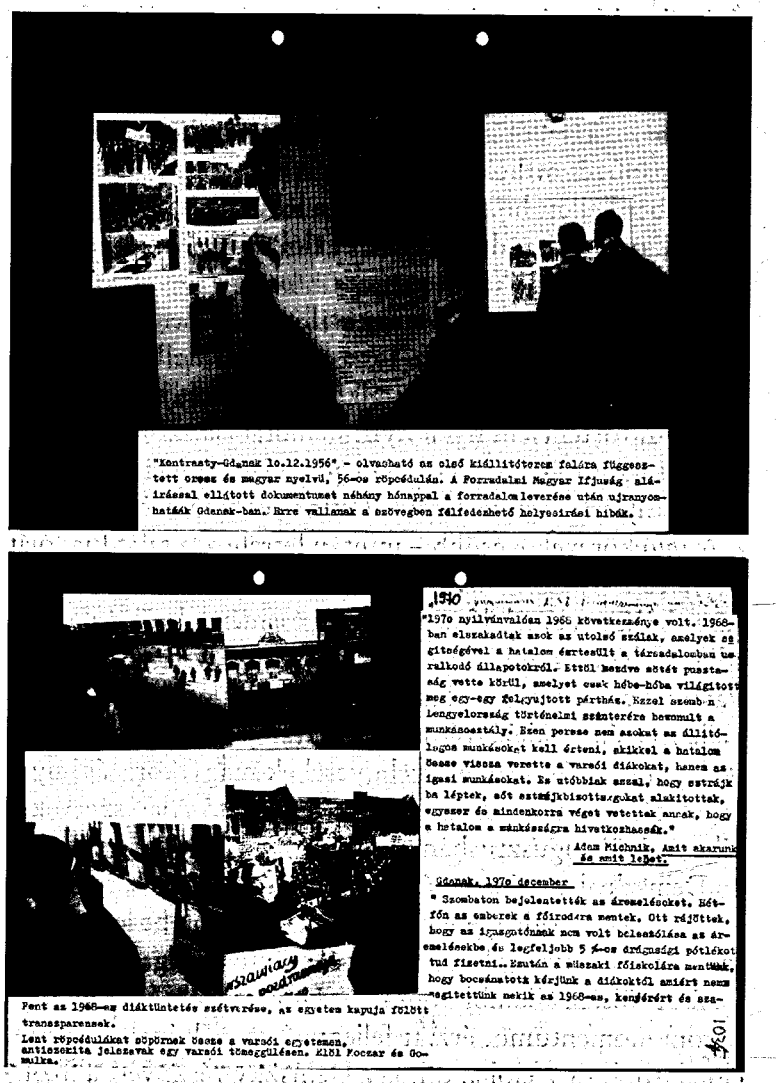
"Kontrasty-Gdańsk 10.12.1956". - olvasható az első kiállítóterem falára függesztett orosz és magyar nyelvű, 56-os röpcédulán. A Forradalmi Magyar Ifjúság aláírással ellátott dokumentumot néhány hónappal a forradalom leverése után ujranyomatták Gdańsk-ban. Erre vallanak a szövegben felfedezhető helyesirási hibák.
1970
"1970 nyilvánvalóan 1968 következménye volt. 1968-ban elszakadtak azok az utolsó szálak, amelyek segítségével a hatalom értesült a társadalomban uralkodó állapotokról. Ettől kezdve sötét puszta-ság vette körül, amelyet csak hébe-hóba világított meg egy-egy felgyujtott párthás. Ezzel szemben Lengyelország történelmi szinterére bevonult a munkásosztály. Ezen persze nem azokat az állító-lagos munkásokat kell érteni, akikkel a hatalom össze vissza verette a varsói diákokat, hanem az igazi munkásokat. Es utóbbiak ezzel, hogy sztrájkba léptek, sőt sztrájkbizottságokat alakitottak, egyszer és mindenkorra véget vetettek annak, hogy a hatalom a munkásságra hivatkozhasson."
Adam Michnik, Amit akarunk és amit lehet
Gdańsk, 1970 december
" Szombaton bejelentették az áremeléseket. Hétfőn az emberek a főiskolára mentek. Ott rájöttek, hogy az igazságtalanság nem volt helyesbítése az áremelésekbe és legfeljebb 5 %-os drágasági pótlékot tud fizetni. Ezután a műszaki főiskolára mentünk, hogy bocsánatot kérjünk a diákoktól amiért nem segítettünk nekik az 1968-as, kenyérért és szabadságért folytatott harcukban. Ezért a 1968-as diáktüntetés szétverése, az egyetem kapuja fölött transzparensek.
Lent röpcédulákat osztanak szerte a varsói egyetemen, antiszovjet jelszavak egy varsói tömeggyülésen. Kilói Kocsar és Gomulka.

Demszky Gábor montázsai

Demszky „elismeréssel beszélt a Szolidaritás jogsegélyszolgálatáról, amelynek keretében gyakran mint hatóság járnak el, például a tanácsi szerveknél." Végül pedig az előadó „felszólította a hallgatóságot, hogy adakozzanak a lengyel gyerekek nyaraltatására". Azt viszont örömmel állapította meg a jelentés, hogy az állambiztonság előzetes intézkedéseinek köszönhetően a várt kétszáz főnek nagyjából csak a fele vett részt a rendezvényen. Negatívumként ugyanakkor kénytelen volt megállapítani, hogy még így is az átlagosnál több, mintegy 17 ezer forint adomány gyűlt össze.[148]

Demszky jó szociográfusként mindent pontosan dokumentált Lengyelországban. Előadása sokkal több volt annál, mint amit az ügynök lejegyzett a hatalom számára. Felvezetésében bemutatta a hatalom és az ellenzék között létrejött kompromisszumot, amely azon alapult, hogy a hatalmon lévők lemondtak az erőszak alkalmazásáról, a tömegek pedig arról, hogy megdöntsék a hatalmat. Röviden bemutatta a Szolidaritás belső ideológiai tagozódását is (a baloldali tradíciókat ápoló KOR, a nemzeti gondolatot képviselő Ifjú Lengyelország Mozgalom, az emberi jogokat védő ROPCiO és a katolikus egyház). A lengyel helyzetből levezetve megállapította, hogy „vagy az történik, hogy a Szolidaritás átalakítja a saját környezetét, vagy az, hogy a rendszer ránk erőlteti normáit és céljait, bénítja erőfeszítéseinket." Ezt követően bemutatta a Szolidaritás szervezeti felépítését, a szakszervezeti választások menetét, a Szolidaritás jogsegélyszolgálatát, majd a Szolidaritáson kívüli más autonóm szervezeteket (itt kitért a független kiadókra, külön megemlítve, hogy a NOWA kiadta Kopácsi Sándor emlékiratait és Konrád György *A cinkos* című könyvének '56-tal foglalkozó fejezetét). Bemutatta a szerveződő munkástanácsokat, az ezzel összefüggő kétkamarás parlament kialakításának

tervezetét és a Szolidaritás programját. Végül az egyházról, a katolikus értelmiségről, a párt megújhodási törekvéseiről és a Szolidaritásban kialakuló horizontális struktúrák kialakulásáról szólt.

A magyar ellenzék számára tanulságokat is levont a lengyel tapasztalatokból, a legfontosabbnak a független nyilvánosság létrehozását tartotta. Emellett hangsúlyozta a „mi és ők" stratégiáját, amely Michnik *Új evolucionizmus*ából következett. „Egyszerű ideológia ez: amit a párt csinál, az a párt dolga. A cél: az állampolgárok politikai emancipációjának és összeszerveződési lehetőségeinek biztosítása." Demszky írásban is elkészítette beszámolóját, és *Od-nowa (Megújulás)* címmel közkincsé is tette.[149]

1981 januárjától már működött az ún. „Rajk-butik" ifj. Rajk László lakásán, ahol az érdeklődők rendes nyitvatartási időben megvásárolhatták az új szamizdat kiadványokat, amelyek eleinte természetesen nem voltak többek írógéppel sokszorosított brosúráknál. A butik minden kedden este nyolctól tízig tartott nyitva Budapesten az V. Galamb utca 3. szám alatt. Ekkor Demszky azzal kereste meg Rajkot, hogy hozzanak létre egy kiadót is, amely intézményesíti a szamizdatirodalom kiadását, és a lengyelekhez hasonlóan üzleti alapon működik. Csak így lehetett ugyanis a gépírókat, a fordítókat, valamint a nyomdaköltségeket finanszírozni. A megbeszéléseket Demszkyék lakásában folytatták, és ekkor találták ki az AB Független Kiadó nevet is. Rajk visszaemlékezéséből tudjuk, hogy felütötte az *Új Magyar Lexikon* első kötetét, amelyben a második szó az „ab" volt, egy kereskedelmi kifejezés, amely „kereskedelmi szállításoknál azt a helyet jelöli, ahonnan kezdve az áru szállítása a vevő költségére és kockázatára történik". A kiadó logóját is Rajk tervezte meg az AB betűszóból Albrecht Dürer AD monogramjához hasonlóan.[150] Demszky korábban a *Világosság* című lap egyik szerkesztőjeként dolgozott, volt tehát tapasztalata a lapkészítés gyakorlatáról, Lengyelországban pedig megmutatták neki azt is, hogyan kell sokszorosítani. Így született meg 1981 végén az első magyarországi független kiadó, amely hamarosan kettévált. Demszky, Rajk és Hodosán Róza vitte tovább az AB Független Kiadót, míg Nagy Jenő ABC Független Kiadó néven egy másikat alapított.[151] Mindkét kiadó hamarosan lapot is indított. Demszkyék a *Hírmondót*, Nagy Jenő pedig a *Demokratát*. Ez azért volt rendkívüli jelentőségű, mert korábban nemcsak független kiadó nem létezett, de még a sokszorosítás is írógépen történt. Az új lengyel technika alkalmazása tette lehetővé a gyors és nagy példányszámú kiadást. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az ellenzék egy jelentős része nem támogatta a független kiadó létrehozásának ötletét, mert úgy gondolta, a hatalom nem fogja eltűrni a létezését, és az ellenzék csak feleslegesen provokálja vele a pártot.[152]

A lengyel Szolidaritás és a magyar kulturális ellenállás

A magyar polonofil kulturális ellenállásra is nagy hatást gyakorolt a Szolidaritás mozgalom megszületése. E főleg írókból, irodalmárokból és lapszerkesztőkből álló laza csoportosulás lelkesen figyelte a lengyelországi híreket. Kiss Gy. Csaba naplót is vezetett ebben az időszakban.[153] Feljegyzéseiből kitűnik a lengyelekkel való nagy szimpátiája és mély szolidaritása, ugyanakkor szomorúsága is, amiért a magyar társadalom „süket" a lengyel eseményekre, és elhiszi a lengyellenes pártpropagandát. Kiss és társai a saját lehetőségeik

szerint tenni akartak a lehangoló valóság ellen, azt szerették volna, ha megszólalna egy „másik Magyarország" is.

1980. október 9-én Czesław Miłosz lengyel emigráns költő megkapta az irodalmi Nobel-díjat. A magyar visszhang meglehetősen gyér volt. Bojtár Endre írhatott ugyan egy kis Miłosz-életrajzot az *Élet és Irodalom*ba, de több nem történt. Végül a *Nagyvilág* 1981. márciusi számában közöltek néhány Miłosz-verset Spiró György *(Szerelem, Hajdani asszonyok panasza, Amikor)*, Kovács István *(Városban)* és Weöres Sándor *(Ars poetica, Pásztorál)* fordításában.[154] Miłosz antikommunista írásainak közléséről azonban szó sem lehetett.

A polonofil kör nyilvános megszólalási lehetőségei szűkösek voltak. Törekvéseikben segítségükre volt a Dürr Sándor által vezetett Magyarországi Lengyelek Bem József Kulturális Egyesülete. 1980. november 30-án az egyesület Münnich Ferenc utca 34. (ma: Nádor utca 9.) alatti központjában *Osztrolenka véres csillaga* címmel egy irodalmi műsorral egybekötött megemlékezést és konferenciát tartottak. A Bem József tábornok halálának 130. és az 1830-as lengyel szabadságharc kitörésének 150. évfordulója alkalmából rendezett eseményt még a Szolidaritás mozgalom létrejötte előtt kezdték szervezni, ám novemberre már nem függetleníthette magát senki az aktuális eseményektől. Ennek tudható be, hogy Bába Iván – korábbi ígéretével ellentétben – nem tudta elintézni, hogy a Magyar Rádió is közvetítse a rendezvényt.[155] Kiss Gy. Csaba így számolt be naplójában az eseményről: „»Osztrolenka véres csillaga«. Ez a műsor címe. Kissé baljós cím. De nem lehetett mást választani. A magyar történelmi tudatban ez a legismertebb verssor. Sokan eljöttek, nagyon sokan, alig fértünk el a Bem Egyesület nagytermében. Közöttünk volt Lengyelország. Az 1830-as és az 1980-as is. [...] Itt egy másik Magyarország tapsolt. Mi ez a rádióhoz, a televízióhoz, a harsány propagandához képest? Nem sok. Alig valami. De van, mégis van!"[156]

Kovács István és Kónya Imre 1981 márciusában, éppen a bydgoszczi események[157] idején látottak el Lengyelországba, Zakopanén keresztül Krakkóba mentek. „Nem a Szolidaritás karneváli, hanem a feszültséggel teli szabadság hangulatát éreztem akkor" – emlékezett később Kovács, az 1970-es tengerparti munkásmészárlásról szóló fotókiállítással kapcsolatban pedig ezt írta: „Először láttam »élő« kiállítást: hangszalagról játszották a képek alá a géppuska-kelepelést, a lánctalpak csikorgását."[158]

Csoóri Sándor, Kovács István és Zelnik József 1981 júniusában Wacław Felczak meghívására Krakkóban töltöttek néhány napot, éppen akkor, amikor Lech Wałęsa a Szolidaritás szakszervezet elnöke is nagygyűlést tartott a város főterén. A három magyar természetesen részt vett a rendezvényen. Csoóri később így emlékezett vissza: „Ha a magyarok nem féltek volna 1956 emlékétől, bizonyos, hogy ráismertek volna az 1981-es lengyel eseményekre, ugyanarra, amit 1956 jelentett. De ezt a népet annyira megfélemlítették, hogy még azt sem merte bevallani magának, ami az övé volt. Lélekben eltávolodott tehát 1956-tól, ami olyan lett számára, mintha nem is mi csináltuk volna. Így élni meg a történelmet: ez félig-élet, és ilyenkor nem lehet azt sem észrevenni, hogy másutt, egészen más lelki és akarati feltételek között mi történik."[159]

Wałęsa beszéde után lehetőség nyílt kérdéseket feltenni a szakszervezeti vezetőnek. Papírra kellett írni a kérdést, amelyeket a színpad mellett álló segítők továbbítottak a szónoknak. Csoóri a beszéd hatása alatt úgy döntött, tudatni akarja a tömeggel, hogy magyarok is vannak köztük. Kovács Istvánnal íratta fel lengyelül a kérdést, ami a következő-

képpen hangzott: „Mi a véleménye elnök úrnak a magyarokról, Magyarországról?"[160] A kérdést még befejezni sem tudta a felolvasó, amikor óriási üdvrivalgás tört ki, és a tömeg „Magyarok! Magyarok!" kiáltása mellett tapsvihar söpört végig a hatalmas téren.[161]

Csoóri és Kovács versekben is megörökítették krakkói élményeiket. Jellemző a szamizdatot kerülő kulturális ellenállás lehetőségeinek korlátjaira, hogy sem Csoóri Sándor *Senkid; barátod;* sem Kovács István *Láttam* című verse nem jelenhetett meg Magyarországon, még a *Tiszatáj* sem közölte őket. Előbbit az emigráns *Új Látóhatár*ban, valamint a lengyel második nyilvánosságban hozták nyilvánosságra.[162] Egyébként ennek az útnak volt köszönhető, hogy Kovácsék kapcsolatba kerültek a már említett *Tygodnik Powszechny* című hetilap szerkesztőségével.[163]

A Szolidaritás legális működésének időszakában Kiss Gy. Csaba is eljutott Lengyelországba. 1981. október 24-én este utazott Krakkóba négy napra, a pályaudvaron Wacław Felczak fogadta. Szakmai út volt: meglátogatta a Jagelló Egyetem Egyetemes Történeti Tanszékén Jerzy Wyrozumski professzort, aki befogadta Felczakot a tanszékére, járt az Irodalmi Kiadóban és a *Pismo* című irodalmi lap szerkesztőségében, illetve meglátogatta Michał Szymański Gombrowicz-kutatót. Kiss fő célja természetesen az volt, hogy saját maga is megtapasztalja a lengyel szabadságot. Kíváncsi volt, hogy mi változott 1978 óta, amikor utoljára járt az országban.[164]

A lengyel események a magyar szamizdatban

A lengyel események nemcsak a magyar „repülő egyetemek" létrehozására, az ott elhangzott előadásokra, a szamizdat intézményesítésére, a független kiadók megalapítására, hanem a szamizdat sajtó tartalmára is hatással voltak. 1980 előtt lényegében egy jelentős független magyar sajtótermék létezett, a párizsi *Magyar Füzetek*. Mint arról már esett szó, ez már az első, 1978-ban megjelent számában közölte Adam Michnik *Új evolucionizmus* című esszéjét *Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban* címmel. 1980-ban a *Magyar Füzetek* 7. száma a „Lengyel földindulás" címet kapta, és teljes egészében a Szolidaritás eseményeivel foglalkozott, a következő számban pedig helyet kapott Adam Michnik és Marcin Król egy-egy esszéje. A 9-10. összevont számban közölték Jacek Kuroń egy beszédét, valamint a Szolidaritás első kongresszusán közzétett *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című dokumentumot és a Szolidaritás elvi nyilatkozatát. Már a hadiállapot után jelent meg a lap 11. száma, amely a tragikus lengyel események fényében tette fel a kérdést: „Mi lesz Kelet-Európa jövője?" Eközben Magyarországon is jelentek meg írógéppel sokszorosított anyagok a lengyel ellenzék lefordított dokumentumaiból.

A Napló

1981 előtt Magyarországon nem létezett sem szamizdat folyóirat, sem független kiadó. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a magyar ellenzékben ne lett volna igény arra, hogy a lengyel eseményeket ne csak szóban, a „hétfői szabadegyetemeken",

hanem írásban is tárgyalja. Nem csupán az aktuális információk szerzése és megosztása volt a szándék, hanem 1981 folyamán már megszülettek az első komolyabb reflexiók is. Ezek elsőszámú fóruma *A Napló* volt. Az írásokat, amelyek nem a nyilvánosság számára, hanem egymás tájékoztatására készültek, három példányban legépelték, és egymás között köröztették. Ezek a szövegek hozzávetőleg 100–120 személyt értek el, és mindenki hozzáírhatta saját gondolatait. Az elkészült írásokat összefűzték, a lapokat pedig beszámozták. Így született meg *A Napló*.[165]

A fórum résztvevői itt olvashatták a lengyel kormány és a sztrájkoló munkások 1980. augusztus 26-ai és augusztus 30-ai Gdańskban folytatott tárgyalásairól készült felvétel leiratát Krassó György fordításában. A Szolidaritás szakszervezet létrehozására adott első reflexió Krokovay Zsolt „tollából" származott. A „világmegváltók számára emészthetetlen, amit csináltak. Elismerték a másik fél szempontjait, és fejedelmi kegyként legalizálták uraik hatalmát. Nem akarták elhódítani. Nem hencegtek tényleges erejüknél nagyobb befolyással. Az egész elképesztő, s most már egyre nehezebb lövetni. A bevonulás késik." – Krokovay így kezdte 1980. október 15-én írt *Engedtek – nekik* című rövid írását[166], amelyben arról elmélkedett, vajon mi fog most történni, hogy találnak kiutat a gazdasági válságból. „Hogyan alakul ez az egész csődtömeg", és vajon kiállnak-e majd a munkások akkor is az értelmiség mellett, ha ők fogják viselni mindennek a következményeit?

A Szolidaritás szabad szakszervezet megalakulását látva a magyar ellenzéki értelmiségben is kialakulóban volt az a nézet, hogy a munkásokra támaszkodva kell a rendszer ellen fellépni. Ennek azonban több akadálya is volt. Mindenekelőtt az, hogy a kádári Magyarországon a magasabb – bár már stagnáló – életszínvonal még mindig biztosította

a társadalmi békét, Kádárék továbbra is fenn tudták tartani az 1956 után kötött társadalmi kiegyezés kompromisszumát. A munkásokat ugyanakkor a „kétlaki" élettel, vagyis a második gazdaság által biztosított kiegészítő kereseti lehetőséggel (és többletmunkával) megfosztották a valódi munkáslététől, azaz a nagyiparhoz, a gyárhoz való erős kötődésétől. A magyar munkások többsége a hetvenes évek végén már nem csak és kizárólag gyári munkából élt, így a magyar munkás önszervezőképessége jelentősen romlott.

A magyar ellenzék a lengyelországi fejleményeket látva csodálta a lengyel munkások öntudatosságát és egységes, szolidáris fellépését az államhatalommal szemben, és látta, hogy az értelmiség milyen fontos, mondhatni kulcsszerepet játszott a munkások orientálásában. Ugyanakkor tudatában volt annak is, hogy Magyarországon más a helyzet, mások a lehetőségek. A magyar értelmiség és a munkások érdekeinek különbségéről Ungváry Rudolf *A bűntudat csapdájában* című esszéjében értekezett már 1980 őszén. Úgy vélte, a magyar értelmiségnek semmilyen kapcsolata nincs a munkássággal, egyetlen munkás sincs köztük, így nem is igazán tudja, mik a munkások valós igényei. A lengyel eseményekkel kapcsolatban ugyanakkor az volt a véleménye, hogy ott sem az azonos igények alakították ki a munkás–értelmiségi ellenállást, hanem a közös ellenség elleni harc. Ungváry úgy fogalmazott: aki megfeledkezik arról, hogy a munkások és az alkalmazottak érdekei mások is lehetnek a mai ellenzékiekénél, és „a munkásból valamiféle jelképet farag, összetévesztve a munkás- és alkalmazotti létből következő vágyakat és érdekeket a sajátjáéval, önámító és következményeiben önvesztő lehet". A magyar ellenzéket részben a nemzeti-paraszti ellenállás, részben a polgári radikalizmus örökösének tartotta, soraiban kiábrándult marxistákkal, akik közül kevesen cserélnék fel

a saját életüket egy munkáséval. „S amikor megint annyi szó kezd esni a munkásokról, az ember óhatatlanul arra gondol, hogy a bűntudatot kényelmesebb kompenzálni mindenféle szolidaritással."[167] Ungváry írásából kitűnik saját – meglehetősen erős – munkásellenessége is. A munkásban az 1945-ben piedesztálra emelt politikai osztályt látta még 1980-ban is. A főképpen zsidó származású budapesti értelmiséget pedig amiatt kritizálta, hogy 1945 után feladták önmagukat, és a kommunizmus csapdájába kerültek, így most csak bűntudatuk enyhítésére próbálnak tenni valamit a rendszer ellen.

Krassó György *Utazzunk Lengyelországba* című válaszában arra hívta fel Ungváry és *A Napló* olvasóinak a figyelmét, hogy Ungváry éppen úgy állítja egymással szembe a munkásokat az értelmiséggel, ahogy ma Lengyelországban a kommunista hatalom is teszi. Krassó feltette a kérdést: miért baj az, ha az értelmiség feladja (a szerinte rossz értelemben vett) külön érdekeit, és a munkások mellé áll, velük szolidáris? Végül is, ha csak egy röpke pillanatra, de 1956-ban is ezt tette. Krassó nem ebben látta a problémát: „Ha a gdański munkást »felmagasztosítja« valaki – vagyis a kelet-európai népek nemzeti és társadalmi felszabadulásáért vívott küzdelem mellé áll –, ezt nem fogom az »értelmiségi érdekek« elárulásának vagy önfeladásnak minősíteni." Szerinte a baj máshol keresendő, mégpedig a „lehangolóan kicsiny" érdeklődésben a kelet-európai történet újabb sorsdöntő fejleménye iránt. Krassó végül felszólított mindenkit, hogy utazzon Lengyelországba, hátha használ vehetik Magyarországon is annak, amit ott látnak és tapasztalnak.[168]

Kenedi János *A magyar ugaron* címet viselő, és „Wiktor Woroszylskinek, a *Nowa Kultura* egykori budapesti tudósítójának" címzett novellájában szintén a munkás és értelmiségi viszonyt tárgyalta, meglehetősen szokatlan módon.

A műben egy szociológus interjút készít egy munkásőrrel, aki saját meggyőződése és a valóság között észlelt hatalmas ellentmondásokat látva meghasonult, csapdába esett. Sehogy sem tudja ugyanis összeegyeztetni a saját nyomorúságos életét azzal, hogy önként vállalkozott a szocialista társadalmi rend őrzésére. A munkásőr – amikor a szociológus szembesíti vele – egyetért a lengyel munkások, vagy éppen az ötvenhatos magyar munkástanácsok követeléseivel, de kiderül, hogy a kádári propaganda teljesen átitatta a tudatát. Kenedi a munkásőrrel mondatja ki azt, amit 1980-ban a hivatalos és a suttogó propaganda folyamatosan sulykolt a magyar közvéleménybe: „Jó lenne, de nem lehet", „Mit érnek el ezek a lengyel melósok? Semmit." „Jó pár embert hazavágnak." „Jó, persze, felemelték a fizetést, hogy leszereljék őket, meg különben is, mit ér a pénz ilyen inflációban?!" „Ennél rosszabb ne legyen!" A magyarországi ellenállás lehetőségeiről szintén a novella munkásőre vall: „Ha én valami ellen föllépek, egy olyan kis rész-valami ellen, akkor senki se áll mellém, mert mindenki fél. Félti a kis állását, félti a kis beosztását, pozícióját, félti a kis fusiját".[169] Kenedi szándékosan úgy írta meg művét, hogy a munkásőr erkölcsileg a kérdezője fölé kerekedjen.[170] Vélhetően így akarta kidomborítani a lengyel eseményekkel kapcsolatban a magyar társadalomban kialakult széles körű felfogás „erkölcsi alapjait", amivel lényegben a többség már előre felmentette magát a bűntudat alól, hogy nem szolidáris a lengyel munkásokkal.

Szintén *A Napló*ban jelent meg Radnóti Sándor *Magánlevél Lengyelországból* című úti beszámolója.[171] Radnóti öt napot töltött Poznańban egy konferencián, éppen akkor, amikor a bydgoszczi válság kirobbant, de részt vett Adam Michnik egy varsói előadásán is. A szerző elragadtatva beszélt élményeiről, ám a magyarországi cselekvésre vonatkozóan kevés

gyakorlati útmutatót tudott adni. Ugyanitt jelent meg először Demszky – már korábban tárgyalt – *Megújulás* című előadása a lengyel útján készített fényképanyaggal együtt, majd itt tette közzé a lengyel gyerekek számára szervezett balatoni táboroztatás dokumentációját is. 1981 őszén bekerült *A Napló*ba a Szolidaritás kongresszusán elfogadott *Felhívás Kelet-Európa összes dolgozójához* című kiáltvány a kongresszuson elfogadott nyilatkozattal együtt, valamint Magyar Bálint is közölte a lengyelországi útja utáni retorzió számos dokumentumát.

Összességében *A Napló* olyan szerepet töltött be írásos formában, mint a „hétfői szabadegyetem" előadásai szóban. Megállapítható, hogy 1980–1981 folyamán *A Napló*ban a magyar témájú írások mellett kizárólag a lengyel ügyek kerültek szóba. Itt tájékozódhattak az ellenzékiek a lengyelországi eseményekről, és itt zajlottak le az első érdemi viták arról, hogy miképpen viszonyulhatnak a magyarok a Szolidaritás mozgalomhoz.

Az első magyar számizdat lapok

A lengyel események hatására 1981-ben jelentek meg az első olyan számizdat folyóiratok Magyarországon, amelyek már szélesebb kör számára hozzáférhetők voltak. Ne felejtsük el: *A Napló* kizárólag egy hozzávetőleg 100–120 fős zárt kör belső információcseréjének eszköze volt. A nyilvánosságnak szánt első számizdat lapok közül a *Szféra* kilenc, a *Magyar Figyelő* hat, a *Kelet-európai Figyelő* öt, *A kisúgó* pedig egy számot élt meg.[172] Ezek javarészt még A4-es formátumban, írógéppel készült füzetek voltak. Sokszorosításuk is írógéppel, illetve indigóval történt. A *Magyar Figyelő* három teljes számot (1981/1, 2, 5.), a *Kelet-Európai Figyelő* pedig egyet (1981/5.) teljes egészében

a lengyel események bemutatásának szentelt. *A kisúgó* egyetlen száma szintén részletesen foglalkozott Lengyelországgal. A *Magyar Figyelő*t Bába Iván készítette, a lengyel anyagokat is ő maga fordította magyarra. Az első számban Andrzej Kijowski három írása – *Az író és a Hivatal* (1976), *Hozzászólás az értelmiségről szóló vitához* (1977), *Mi a fontos?* (1978) – után Kovács Miklós *Mi a fontos itthon?* (1981. február) című reakciója jelent meg.[173] A második számban a lengyel események 1981. július 1-jétől kezdődő kronológiája után Wojciech Adamiecki és Krystyna Jagielska *Az ügy, amely átlépte egy hajógyár kereteit* című írását közölték, amely idézeteket tartalmazott az Üzemközi Sztrájkbizottság és a kormány közötti tárgyalásokból.[174] Ebben a számban jelent meg először teljes terjedelmében magyarul az 1980. augusztus 31-ei gdański megállapodás szövege is.[175] A *Magyar Figyelő* ötödik számában folytatódott a lengyel események kronológiája, majd Stefan Bratkowski 1980. szeptember 5-ei nyilatkozatát és a *Kultura* folyóirat 1980. szeptember 21-i számában a Stefan Markiewicz professzorral *Mit akarnak a munkások?* címmel megjelent interjút közölték. Emellett olvasható volt még a lapban a mazóviai régió 1980. november 4-ei sztrájkfelhívásának szövege, illetve a Szolidaritás vezetőinek az 1980. november 11-ei nemzetközi sajtótájékoztatóján elhangzottak teljes egészében, végül néhány, a Szolidaritás sajtójából válogatott cikkel zárták a számot. Külön érdekesség, hogy teljes egészében közzétették a független szakértők által készített cenzúratörvény tervezetét.[176]

A Kenedi János szerkesztésében megjelent *Kelet-Európai Figyelő* ötödik száma „A lengyel nyár. Események és szövegek" címet viselte, és 44 oldalon mutatta be a gdański hajógyárban 1980 augusztusában lezajlott munkássztrájk győzelmének krónikáját. Ez volt ebben az időben a lengyel eseményeket dokumentáló legjobb naprakész magyar nyelvű

anyag. Tartalmazta többek között Jacek Kuroń*nak a francia *Le Monde* számára adott augusztus 20-ai cikkét az ellenzék szerepéről és az önigazgatás megerősítésének jelentőségéről, de szó szerint publikálták benne az 1980. augusztus 31-ei gdański megállapodás aláírási ceremóniáját közvetítő lengyel rádióadás leiratát is.[177]

A Kisúgó egyetlen megjelent számát Lányi András szerkesztette. *A proletár internacionalizmus 1980/81-ben*[178] című cikk az alábbiakat fejtegette a lengyel eseményekkel kapcsolatban: „Lengyelországban 56, 68, 70, 76 eseményeinek egyike sem volt csak tragédia. Márpedig 1968. augusztus 21-én (még inkább 1956. november 4-én) valami végképp lezárult. Mert mindenki így gondolta. Mindenki elhitte, hogy hiába minden, még a bátrak is – akik mindennek ellenére voltak bátrak, nem valamiért. Mert megöltük a reményt, amit a lengyelek most újra föltámasztottak. Maguknak. Amikor Szabó Ervin 1918-ban meghalt, a Csepel 10 percre leállt. Pedig ő csak egy szobatudós volt. Ha a lengyel szabadságot leverik, 10 percre sem fog leállni. Erre az emberöltőre kisztrájkoltuk magunkat." Éppen ezért az értelmiség feladatának azt tartotta, hogy emlékeztesse a közép-kelet-európai munkásosztályt a nemzetközi szolidaritásra, amit a gépfegyverek elfeledtettek vele. A lap ezt követően – mintegy programadásként – rövidítve közölte Jacek Kuroń és Karol Modzelewski 1964-ben írott nyílt levelét a párthoz.[179]

1981 folyamán az első lapok mellett jelentek még meg olyan füzetek, amelyek fontosak voltak a lengyelországi események iránt érdeklődők számára. Ilyenek voltak az *Életrajzok Lengyelországból (Barcikowskitól Wałęsáig)*, Oriana Fallaci híres interjúja Lech Wałęsával, *A lengyel ellenzék dokumentumaiból (1977)*, Krzysztof Pomian *1976 háttere és előzményei* című írása vagy Karol Modzelewski *Newsweek*-nek adott interjúja. E kiadványok azonban még a független

kiadók megjelenése előtt géppel írva készültek, és egyszerű másolási technikával kerültek sokszorosításra.

Összességében megállapítható, hogy az 1981 folyamán magyar nyelven megjelent írások (mind *A Napló*ban, mind pedig az említett lapokban és egyéb kiadványokban) a lengyel eseményekről rendkívül részletes és kiterjedt tájékoztatást nyújtottak. Akik ezeket a dokumentumokat elolvasták, naprakész és pontos információkkal rendelkeztek arról, hogy mi történik Lengyelországban. A magyar ellenzéket természetesen elsősorban a Szolidaritás – tehát a lengyel ellenzék – érdekelte. A pártban zajló folyamatok, illetve a Szovjetunió magatartása csak érintőlegesen került szóba, elsősorban Szabó Miklós szabadegyetemi előadásain.

1981 őszén készült el és éppen a lengyel hadiállapot bevezetésekor jelent meg a *Beszélő* első száma. Ez volt az első olyan magyar szamizdat lap, amelynek a szerkesztése, a nyomtatása és a terjesztése is teljes mértékben a lengyel konspirációs szabályok szerint történt. A *Beszélő* vált később a magyar demokratikus ellenzék legfontosabb lapjává, e lap hasábjain zajlott le a nyolcvanas évek első felének legfontosabb ellenzéki vitája, és ebben fogalmazták meg a rendszerváltáshoz vezető út első programjait is. Az első években a lengyel ügy egyik legfontosabb szócsöveként is működött: folyamatosan beszámolt az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot utáni lengyel eseményekről. Az évtized derekán indult a *Máshonnan Beszélő*, amely 1985–1988 között hét számot élt meg. E lap – amiképpen a neve is mutatja – nem magyar, hanem elsősorban a többi kelet-európai országból származó politikai esszéket és irodalmi műveket tett közzé, köztük számos lengyel anyagot. Itt jelentek meg Adam Zagajewski, Sławomir Mrożek, Czesław Miłosz, Jacek Bocheński, Kazimierz Brandys, Leszek Kołakowski, Jadwiga Staniszkis, Wiktor Woroszylski, Gus-

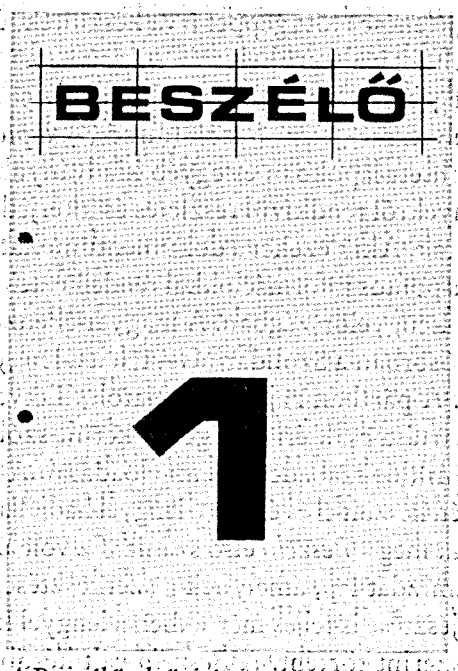

A Beszélő *első száma*

taw Herling-Grudziński, Zbigniew Herbert és Adam Ważyk művei a legjobb magyar polonisták fordításaiban.

A SZETA TÁBORA LENGYEL GYEREKEK SZÁMÁRA

A magyar ellenzék első látható és politikailag is értelmezhető cselekedetei mind összefüggtek a lengyelországi eseményekkel. Még a Szolidaritás legális létezése idején döntött úgy a SZETA, hogy nyári táborozást szervez a Balatonnál hátrányos helyzetű lengyel gyermekek számára. Ez egyfelől beleillett a SZETA tevékenységi körébe, másfelől mindenképpen szerették volna láthatóan is kifejezni, hogy a magyar ellenzék a Szolidaritás oldalán áll. Solt Ottilia, Nagy Bálint, Lengyel Gabriella, Krassó György, Grawátsch Péter és Kapitány Éva 1980 szeptemberében közzétett egy felhívást, amelyben olyan magánszemélyek jelentkezését várták, akik vállalnák a sztrájkoló lengyel munkások gyermekeinek elhelyezését és ellátását.[180]

A szervezés azonban elhúzódott, mivel a SZETA lehetőségei korlátozottak voltak, a Szolidaritás erőit pedig lekötötték a mindennapi küzdelmek. Éppen ezért Demszky Gábor varsói útját arra is felhasználta, hogy előre tudja mozdítani az ügyet. A SZETA nemcsak táboroztatásban, hanem hagyományos segítségnyújtásban, tehát pénz- és adománygyűjtésben is gondolkozott, hogy a magyar társadalomnak lehetősége legyen a lengyelekkel való szolidaritás kifejezésére. 1981. május 1-jén – Demszky aznap utazott Varsóba – a SZETA levélben fordult a Magyar Vöröskereszthez, hogy szervezzen segélyakciót a lengyel nép javára, hasonlóan ahhoz, ahogy azt korábban más katasztrofális helyzetbe került népek sorsának enyhítésére is megtette. A magyar ellenzékiek kérték, hogy nyissanak egy számlát, amelyre mindenki befizetheti önkéntes adományát a lengyel nép, különösen a legrászorultabb idős, beteg emberek, valamint a gyerekek szerény megsegítésére. A SZETA egyúttal felajánlott 50 ezer forintot a számla megnyitása esetén, hogy ezzel másokat is ösztönözzön a befizetésre. A levelet eljuttatták az egyházak vezetőihez és a Hazafias Népfront elnökéhez is.[181] A válasz május 28-án született meg. Dr. Kaposvári Júlia, a Magyar Vöröskereszt főtitkárhelyettese Solt Ottiliának címzett levelében elutasította a SZETA kérését. Mint írta, „a Magyar Vöröskereszt nem diszkriminál segítségre szoruló és segítségre szoruló

között, ezért nem nemzetek szerint elkülönítve hirdeti meg a megsegítendő népek iránti szolidaritási akciókat." Másfelől tudatta, hogy a Magyar Vöröskereszt vezetői az elmúlt időszakban kétszer is találkoztak a Lengyel Vöröskereszt vezetőivel, de ilyen irányú igény nem merült fel.[182]

A SZETA által meghirdetett adakozásokból végül mintegy 80 ezer forint gyűlt össze a táboroztatásra, ami a korabeli viszonyok között jelentős összegnek számított. Eleinte a szervezők attól tartottak, hogy a lengyelellenes sajtópropaganda megnehezíti a dolgukat, ám végső soron pozitív csalódásban volt részük. „Támogatóink között volt, aki Szent Adalbert példáját emlegette, [...] mások a lengyel menekültek 1939-es befogadását vagy azt, hogy a lengyelek 1956-ban nagyszabású véradó akcióval, 1957-ben magyar gyerekek üdültetésével segítettek nekünk. És persze sokan beszéltek rokonszenvvel a mai lengyelországi megújulási folyamatról."[183]

Eközben Demszky Gábor hazatért Lengyelországból. Varsóban Adam Michnik és Ewa Milewicz összehozta több olyan személlyel, aki segítségére lehetett. Így ismerkedett meg Anna Grabowskával, aki a Szolidaritás Mazóviai Régió elnökségének titkárságát vezette. A gyermekek kiválasztásában nagy szerepet játszott Jerzy Kłoskowski szociális szakember, terapeuta. Néhány nap alatt összeállt az utazó csapat. Anna Grabowska vezetésével, Anna Tymowska orvos – egyben a KOR és a Szolidaritás elkötelezett aktivistája –, Danuta Grabowska (Anna testvére) végzős orvostanhallgató, illetve Dorota Kłoskowska pedagógus felügyelete alatt indultak a lengyel gyerekek Magyarországra. A csoporthoz a reptéren csatlakozott Andrzej Witold Zieliński nyomdász is, aki a KOR részéről felügyelte a táboroztatást.[184]

A gyerekeket a Szolidaritás pedagógus aktivistái ajánlották. A leginkább rászorulókat keresték meg a mazóviai

terület három körzetéből, elsősorban sokgyerekes munkás- és alkalmazottcsaládokat. A Szolidaritás varsói székházában is hirdették a tábort. A tłuszczi és ostrówi körzetből paraszt, gyári dolgozó és vasutas, Varsóból szobafestő, szak- és segédmunkás, irodai alkalmazott szülők gyerekeiből állt össze a csoport.[185] Így a SZETA aktivistái június 10–26. között huszonnégy hátrányos helyzetű lengyel gyermeket fogadtak Magyarországon. Ezeknek a gyerekeknek valóban óriási élményt jelentett a magyarországi nyaralás, hisz korábban nemhogy külföldön nem jártak, de még Lengyelországban sem nyaraltak soha. Az érkezőkhöz Budapesten csatlakozott Wojciech Maziarski, az ELTE Bölcsészettudományi Kar magyar szakos hallgatója is, aki tolmácsként segített a tábor mindennapjaiban.

Magyar részről – Demszky mellett – a szervezésben nagy szerepet vállalt Krassó György, Solt Ottilia, Kerényi Grácia, Haraszti Miklós és Gyarmati Katalin. A táboroztatás megszervezésében a magyarországi ügyek elintézése nehezebbnek bizonyult, mint Varsóban a gyermekek és kísérőik összetoborzása. Kiderült ugyanis, hogy a lengyel helyzetre tekintettel szigorítottak a turizmusszabályozáson: 1980 szeptemberétől csak rokonokat lehetett Lengyelországból meghívni. A SZETA aktivistáinak hosszas utánajárásával végül kiderítették, hogy van két olyan kerület Budapesten, ahol kiállítják a meghívóleveleket, majd találtak nagyjából húsz kerületi lakost, akik hajlandók voltak meghívni a számukra ismeretlen lengyel gyerekeket Magyarországra. Ezt követően engedélyezték a lengyel hatóságok a gyerekek utazását.[186]

A tábort Erőss Tamás belsőépítész és Kende János operatőr közös kékkúti nyaralójában rendezték be, amelyet a hatóság (rendőrség, Köjál) folyamatosan ellenőrzött, zaklatott.[187] A gyerekekre Sulyok Miklós, Buda Géza és Petri

A SZETA-tábor Kékkúton

György főzött mindennap. Napközben fociztak, strandoltak vagy kirándultak, Háy Ágnes pedagógus pedig foglalkozásokat tartott nekik.[188] A táborozást teljesen legálisan, a magyar és a lengyel törvényeket betartva szervezték meg. A programot is igyekeztek változatosra megszervezni. Nem csupán arról volt szó, hogy a politikai visszhang érdekében Magyarországra utaztattak két tucat gyermeket, hanem valóban felelősen foglalkoztak velük. Cseh Tamás minikoncertet adott a gyermekeknek, Rajk Júlia, az 1949-ben kivégzett Rajk László özvegye pedig meghívta őket uzsonnára – igaz, ez a találkozó végül nem jött létre, mert az idős asszony időközben elhunyt. A lengyel gyermekek virágot helyeztek el ravatalán.

A rendőrségi zaklatások miatt végül néhány nappal korábban felutaztatták a gyerekeket Budapestre, ahol elvitték őket a Vidámparkba, de meglátogatták a kőbányai lengyel templomot is. A táborozás végén a szervezők megkérdezték a gyerekeket, hogy mi tetszett és mi nem tetszett nekik. A többségnek tetszett a bőséges és finom ennivaló, a sok zöldség és gyümölcs, többen megjegyezték, hogy náluk otthon sajnos nélkülöznek. A gyerekeknek tetszettek a programok, a Balaton és a budapesti Vidámpark is. Szinte mindegyik kifejezte háláját a szervezőknek és a Szolidaritásnak, hogy itt lehetett. A negatív dolgok között csupán a gyerekek egymás közötti vitáit említették (a nagyobbak éjszakánként nem hagyták aludni a kisebbeket, időnként papuccsal vagy matracpumpával csapkodták őket), ezenkívül majdnem minden gyerek megemlítette a mindennapos rendőri zaklatásokat is.[189] A magyar állam tehát meglehetősen negatív képben tűnt fel a gyerekek előtt. Háy Ágnes arra is megkérte a gyerekeket, hogy rajzoljanak Lengyelországról. Talán nem meglepő, de a rajzok a bolt előtti sorban állásokat vagy szovjet tankokat ábrázoltak, hűen tükrözve ezzel a lengyel közhangulatot.

A magyar hatóságok nem csupán rossz szemmel nézték a SZETA táborát, de mindenképpen retorziót is alkalmazni akartak azzal a céllal, hogy a jövőben csökkentsék a hasonló magyar–lengyel ellenzéki szolidaritáson alapuló rendezvények megszervezésének esélyeit. Ahogy a magyar hatóságok kérésére a lengyelek hazaküldték Magyar Bálintot Lengyelországból, úgy a tábor alatt kiutasították Wojciech Maziarskit is Magyarországról. Mivel Maziarski semmiféle bűncselekményt nem követett el, a Belügyminisztériumban működő Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) felkereste a lengyel nagykövetséget, és azt kérték, hogy vonják be Maziarski szolgálati útlevelét, majd állítsanak ki számára egy azt helyettesítő úti

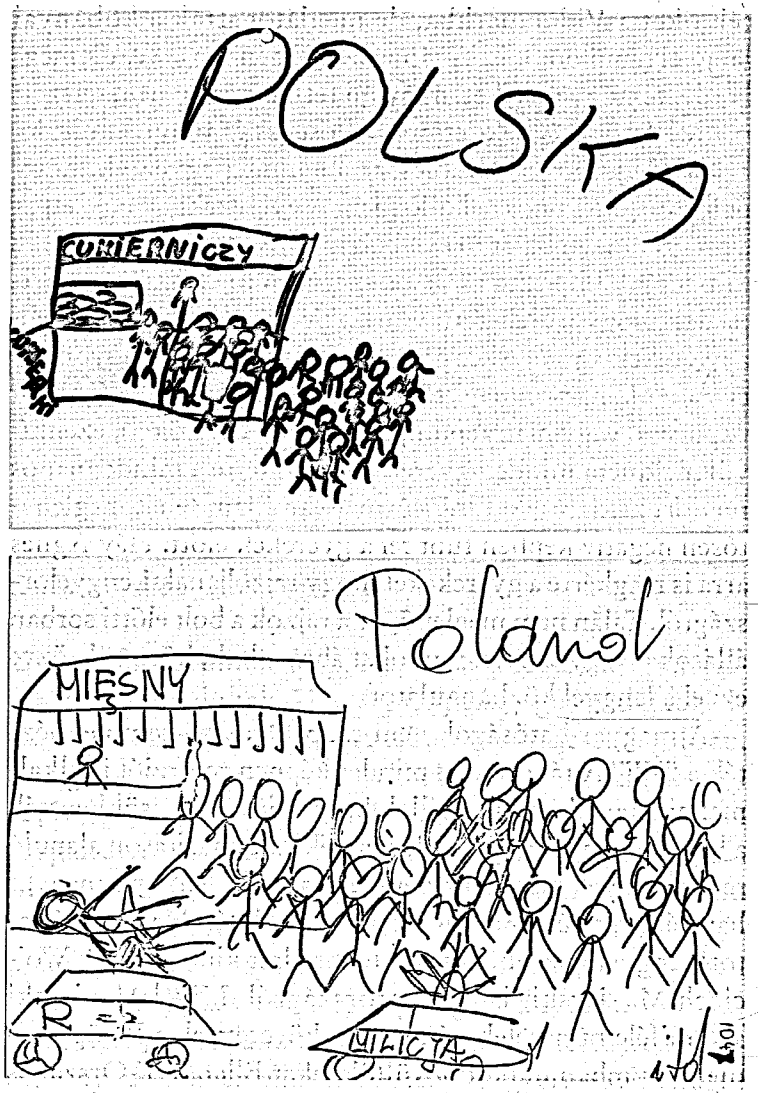

A SZETA táborában készített lengyel diákrajzok

okmányt, amivel azonnal haza kell térnie. Tadeusz Pietrzak budapesti lengyel nagykövet értetlenül állt a kérés előtt, mivel Maziarskiról addig semmi olyat nem tudtak, ami miatt személye nemkívánatos lenne Magyarországon. A magyar hatóság azonban állította, hogy a diák „a Szolidaritás javára folytatott propagandatevékenységet".[190] Az indoklás tehát egyértelmű volt: Magyarországon nincs helye a „Szolidaritás felforgató akcióinak." A Külügyminisztérium szerint Maziarski „aktív kapcsolatot épített ki a magyar ellenséges-ellenzéki személyekkel, csoportokkal; részükre házi előadásokat szervezett és tartott a lengyelországi helyzetről, a Szolidaritás tevékenységéről. Szervező munkájának eredményeképpen a magyar ellenséges-ellenzéki személyek, illetve a Szolidaritás és a KOR tagjai között a kapcsolat szorosabbá és aktívabbá vált". Ezért 1981. július 17-én „tevékenysége korlátozása céljából" tartózkodási engedélyét megvonták.[191] Ugyanekkor Háy Ágnestől és Kőszeg Ferenctől a hatóságok bevonták az útlevelüket.[192]

IV. HADIÁLLAPOTBAN

A magyar ellenzék a lengyelországi hadiállapot bevezetése után

Wojciech Jaruzelski tábornok 1981. december 13-án hajnalban rádión és televízión keresztül közölte a lengyel lakossággal, hogy nulla órától az ország teljes területén érvényben van a hadiállapot. A lengyel hadsereg és a rendőrség megszállta Lengyelországot. Az akcióban mintegy 70-80 ezer katona és mintegy 30 ezer belügyi funkcionárius vett részt közvetlenül, 1750 tankot, 1400 páncélozott járművet, 500 könnyűgyalogsági harckocsit és 9 ezer gépkocsit vitt a hatalom az utcára. A párt és a kormány helyett egy direktórium kormányzott rendeletekkel. Közel tízezer embert internáltak, letartóztatták a Szolidaritás szinte teljes vezérkarát. Csupán néhányan menekültek meg, akik éppen külföldön voltak, vagy az éjjeli órákban nem tartózkodtak otthon. A Szolidaritás tizenhat hónapnyi működés után illegalitásba kényszerült. A lengyel remények egyelőre elhalni látszottak.

A magyar állambiztonsági jelentések szerint a hadiállapot után a lengyel kérdés lekerült a „hétfői szabadegyetem" napirendjéről. Ettől függetlenül sokat beszélgettek az előadók és

a hallgatók egymással a témáról, hiszen mindenki rendkívüli módon érdeklődött a Lengyelországban történtek iránt. A hadiállapot alatt a lengyel és a magyar ellenzék között nem volt lehetséges a személyes kapcsolatok ápolása, mivel a lengyel szereplők börtönben voltak, a magyarokat pedig nem engedték külföldre utazni. Egy-egy kivétel volt csupán. Wojciech Kamiński újságíró magyar feleségével, Bába Gabriellával és gyermekeivel 1981. december 31-én vonattal Budapestre utazott, és több mint egy hónapot töltött el a magyar fővárosban. Égető Péter – egyes források szerint Demszky megbízásából – 1982. április 9–12. között utazott ki Varsóba, ahol többek között az információáramlás további lehetőségeiről folytatott megbeszéléseket az illegalitásba kényszerített Szolidaritás embereivel.[193] Az 1980–1981 folyamán alapított – korábban említett – magyar szamizdat lapok a *Beszélő* kivételével megszűntek, ami többek közt azt is mutatja, hogy Jaruzelski katonai hatalomátvételének komoly következményei voltak a magyar ellenzék életére is, hiszen az eseményekre adott hivatalos magyar válasz jelentősen szűkítette az ellenzéki csoportok mozgásterét. Ennek következményeként sokan felhagytak az ellenzéki tevékenységgel.[194] Akik viszont maradtak, azok éppen a hadiállapot bevezetéséből vonták le azt a következtetést, hogy igenis van értelme az ellenzéki aktivitásnak. Ez a kör lényegében a szabadegyetemek előadóiból és az aktív cselekvésre hajlandó hallgatóságból állt. Az „intézményes keretet" továbbra is a szabadegyetemek, az AB Független Kiadó, a *Beszélő*, valamint Rajk László szamizdatbutikja jelentette.

A magyar ellenzékiek természetesen tisztában voltak azzal, hogy nem számíthatnak olyan társadalmi támogatottságra, mint a lengyel Szolidaritás, hiszen – mint Kis János írta a *Beszélő* első számában – „Magyarországon az utolsó

tíz-tizenöt évben alig volt egész vállalatra kiterjedő sztrájk." A lap nem is azzal a céllal jött létre, hogy az ellenzék programadó szócsöve legyen, inkább azért, hogy az országban megtörtént ellenzéki eseményekről hírt adjon: „Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással."[195]

A hadiállapot lengyelországi bevezetése azonban új feladatokat is állított a magyarországi demokratikus ellenzék elé: 1) el kellett dönteni, hogy az ellenzék szervezzen-e valódi politikai akciókat, és ha igen, akkor milyen formában; 2) a Szolidaritás vereségéből le kellett vonni a történelmi, és ami még fontosabb, a politikai tanulságokat. Kell-e és lehet-e egyáltalán olyan reális programot adni a társadalom számára, ami a rendszerváltás irányába mutat?

Az elnyomás és ellenállás dokumentumai

1981. december 13-a után a magyar ellenzékiek rendkívül feszülten figyelték a lengyelországi események alakulását. Ugyanakkor nagyon nehézzé vált hiteles információkhoz jutni. Még a Szabad Európa Rádió sem bizonyult megbízhatónak. Az első jelentős és átfogó jellegű tájékoztató anyag 1982 elején jelent meg magyarul.

Az elnyomás és ellenállás dokumentumai című háromkötetes gyűjtemény Demszky Gábor kiadásában jelent meg.[196] A szövegeket Kerényi Grácia, Szenyán Erzsébet, Pályi András és Bába Iván fordította magyarra, majd Nagy Jenő lakásán nyomtatták ki „szitázással". A „szerkesztőbizottságot" segítette Bába Krisztina is.[197] A dokumentumok a Varsó és

Budapest között közlekedő Báthory-expressz vonatón kerültek Demszkyékhez, mégpedig úgy, hogy a lengyelek a szövegeket kis lapokra nyomtatták és azokat beragasztották a mosdókban felszerelt papírtartók belsejébe. A reggel Budapestre érkező vonatokat – amelyek a hadiállapot bevezetése után rendszerint üresen közlekedtek – magyar aktivisták várták, és a megbeszélt helyektől kivették a küldeményeket. Ebben az időszakban nagyon kevés információ jutott ki Lengyelországból Nyugatra, de e híreknek köszönhetően kaphattak a nyugat-európaiak is valódi tájékoztatást a hadiállapotról. Solt Ottilia lakásáról úgyanis felhívták Párizsban Irena Lasotát, hogy Bába Krisztina és Bába Gabriella beolvassa lengyelül a dokumentumokat, amelyek még aznap megjelentek a helyi sajtóban.[198]

Az első kötet anyagát 1982. január 14-én zárták le, tehát a hadiállapot első hónapjáról adtak átfogó képet. Az összeállítás vázát azok a kivonatos közlések alkották, amelyeket az illegalitásban működő Szolidaritás által összegyűjtött híranyagokból, valamint az ellenállás dokumentumait közlő *Informacja Solidarności* című lapból vettek át. Az első ilyen anyag rögtön Lech Wałęsa lengyel néphez intézett „Ne engedjük, hogy megtörjenek" kezdetű felhívása volt. A hírözönből kitűnik, hogy Lengyelországban rendkívül kaotikus helyzet uralkodott. Az egyik beszámoló a katowicei Wujek bányában történt tragikus eseményekről adott hírt, rögtön utána egy másik leszögezte, hogy „az egész országban folyik az ellenállás a hadiállapottal szemben". Több bányában okkupációs sztrájk folyt, miközben a katonai junta erős nyomást gyakorolt az egykori Szolidaritás-tagokra, több helyen bevetették a ZOMO-alakulatokat is.[199] Ugyanakkor a cikkek többsége hangsúlyozta, hogy a lengyel társadalom szolidáris és szervezett, és a hatalom jobban fél, mint a munkások.

Már az első kötetben megjelent egy programadó jellegű írás: Wiktor Kulerski, a Szolidaritás Mazóviai Régió választmányának alelnöke levelében (1981. december 21.) passzív ellenállásra szólított fel, ami „azt jelenti, hogy nem vesszük fel a munkát akkor, ha ez nem nehezíti közvetlenül a társadalom helyzetét". Kulerski úgy vélte, addig kell kitartani, amíg nem engedik ki a táborokból és a börtönökből az utolsó őrizetbe vett személyt. A levelet az *Ellenállás alapelvei* című 16 pont követte, amely a következő mondattal zárult: „Győzni fogunk!". A kötet hírt adott az induló perekről, valamint az utcai ellenállás sikereiről: akadt például olyan hely, ahol lefegyverezték a ZOMO-sokat. Az ellenállás lehetőségei és formái mellett beszámoltak az internálásokról, és az éles szemű olvasónak reményt adhatott, hogy a hatalom tárgyalási szándékai is szóba kerültek. A kötet utolsó – hosszabb írása – a sziléziai eseményeket tárgyalta.

A második kötet Petri Györgynek a hadiállapot ihlette *Emlé Koszlop* című versével kezdődött. Ezt követte az *Utó- és előszó a lengyel dokumentumok I. és II. számához* című bevezető. Ebből is látszik, hogy az első kötetet olyan gyorsasággal fordították és gépelték le, hogy sem előszót, sem utószót nem volt idő hozzáfűzni. Ezt a hiányt pótolták a szerkesztők a második kötet elején: „Megtörni a csendet, átszakítani a kommunikációs blokádot, tudni és tudatni, hol folytak sztrájkok, kik ellen indulnak büntető perek, közzétenni a felhívásokat, és nyilvánosságra hozni a lehetséges taktikáról szóló vitákat. A lengyel ellenállás – többek között – erre törekszik. A magyar összeállítás fordítói és nyomdászai tisztelettel és együttérzéssel kísérik figyelemmel munkájukat."

Az újabb kötet közel kétszer nagyobb terjedelmű lett, mint az első volt, nagyobb időszakot és terjedelmesebb írásokat adott közre. Olyan szövegek is belekerültek, amelyek

az elsőből valamilyen oknál fogva kimaradtak, így például Lech Wałęsa 1981. december 12-én elmondott utolsó beszéde. Ezt követően tematikusan közölték az újabb dokumentumokat: elsőként a sztrájkokról és az utcai harcokról szóló beszámolókat, majd a különböző felhívásokat, petíciókat, valamint az állami szervek tevékenységéről szóló cikkeket. A kötet ezeken kívül tartalmazott egy – 1982. február 1. és május 13. közötti – eseménykrónikát, valamint sajtószemlét a *Wola*, a *Tygodnik Mazowsze*, a *Biuletyn Solidarności* és a *Tygodnik Wojenny* című lapokból. Ugyanitt jelent meg elsőként magyarul Adam Michnik *Üzenet a börtönből* és Leszek Kołakowski *December 13.* című írása.

A második szám magyar szempontból talán legfontosabb része azoknak a vitacikkeknek a magyar nyelvű közreadása volt, amelyek részben inspirálták az éppen elinduló magyar ellenzéki vitát is: Jacek Kuroń *A kiúttalan helyzetből való kilábolás tézisei*, Zbigniew Bujak *Pozícióharc*, illetve Wiktor Kulerski *A harmadik lehetőség* című esszéi. Kuroń mint az ellenzék idősebb generációjának egyik legjelentősebb alakja amellett érvelt, hogy egy olyan jól szervezett, országos ellenállási mozgalmat kell indítani erős központtal, amely világos programot hirdet a társadalom számára. A lengyeleket fel kell ugyanis készíteni a hatalommal való összecsapásra, ami csak egységes fellépéssel nyerhető meg. Álláspontja szerint, ha a hatalom nem akar vérontást, akkor egy új nemzeti megegyezést kell kötnie, de ennek feltétele, hogy legyen kivel tárgyalnia. Ellenkező esetben az erőszakot sem zárta ki. Emellett óvott a „földalatti" szervezkedés széttagolódásától, mert utóbbi esetben ellenőrizhetetlen lesz, hogy az egyes csoportok mikor és hol kezdenek radikális akciókba.

Bujak vitatkozott vele, úgy látta, hogy Kuroń fő gondolata: „Ha békét akarsz, készülj a háborúra". A központosított és

harci szellemre állított társadalom kiépítésével szemben azt képviselte, hogy a társadalom minden egyes rétegének ki kell építenie az ellenállás szervezeteit az élet minden területén, és meg kell teremteni a lehetőséget a hatalomtól független társadalmi életre. Nem kellenek vezetők, inkább a szakszervezetek, a plébániák, a független sajtó és kiadók, az alkotókörök, a Munkás Egyetemek Hálózata és más hasonló körök autonóm tevékenységének kiszélesítésére van szükség. Wiktor Kulerski írásában hasonló alapállásból bírálta Kuroń. Ő is amellett érvelt, hogy nem a forradalom és a kompromisszum között kell választani, hanem van egy harmadik lehetőség is, mégpedig a „földalatti társadalom" kiépítése. Természetesen mind Bujak, mind Kulerski számolt azzal, hogy a tízmillió tagot számláló Szolidaritás, még ha törvényen kívüliségbe kényszerítve is, de létezik.

A harmadik kötetben folytatták a lengyel ellenzék programjáról szóló vitacikkek közlését. Adam Michnik *A bosszú nem lehet célunk* című esszéjét Jacek Kuroń *Történelmi lehetőségetek van*[200] című, Bujakhoz, Kulerskihez és az ellenállás más vezetőihez intézett válasza követte, majd egy Władysław Frasyniukkal készült interjú is bekerült a válogatásba. Kuroń arra hívta fel az ellenállás szabadlábon lévő vezetőit, hogy ne kezdjenek kiúttalan „földalatti munkába", hanem azonnal kezdjék meg a társadalom újbóli megszervezését, és adjanak programot nekik. A válság ugyanis nem oldódott meg a hadiállapottal: a hatalom előbb-utóbb kompromisszumra kényszerül, ám ennek előfeltétele „az uralmon lévőktől függetlenül megszervezett társadalom". Felszólította őket arra, hogy kezdjenek munkát a katonák és a milicisták között, ami végzetes veszélyt jelent a hatalomra, de azt is hangsúlyozta, hogy adott helyzetben az erőszaktól sem szabad visszariadni.

A háromkötetes dokumentumgyűjtemény fontos szerepet játszott a teljes hírzárlat alatt álló Lengyelországban zajló események megismerésében. 1981. december 13-a után hónapokon keresztül lényegében ez az összeállítás volt az egyetlen a magyar ellenzék számára, amelyet nyomtatásban olvashatott a lengyelországi helyzetről.

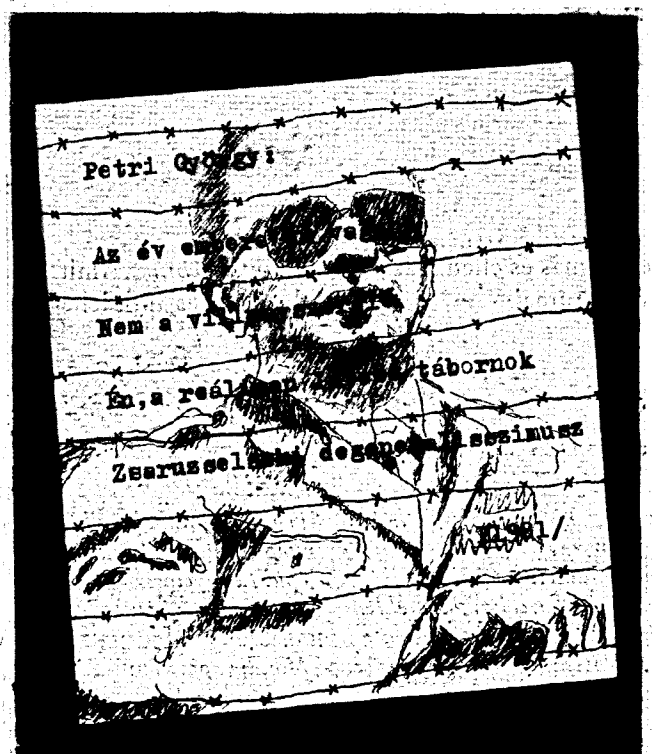

Pálinkás Róbert (Inconnu): Változatok egy témára. Petri György-illusztráció

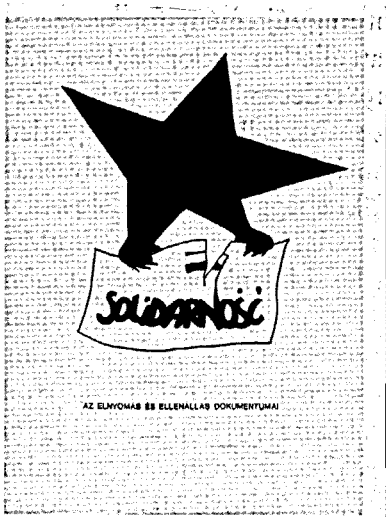

Az elnyomás és ellenállás dokumentumai

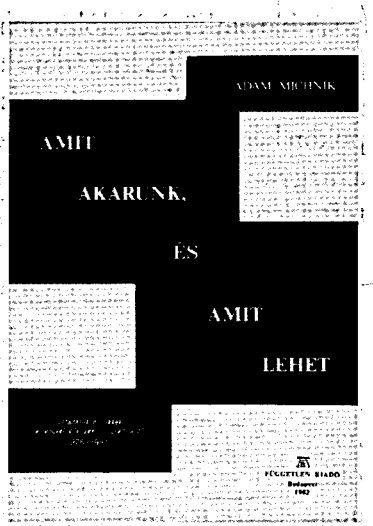

Adam Michnik: Amit akarunk, és amit lehet

A Szolidaritás himnusza[201]

Nincs még, nincs veszve
Lengyelország,
állunk rendületlen.
Szabadságot harcolunk ki Néktek
sztrájkkal, feszülettel.
Vezess Wałęsa,
Gdańskból Sziléziába.
Győz majd Lengyelország
Szolidaritása.

Szabadságot harcolunk ki Néktek
feszülettel, sztrájkkal,
hitünk, erőnk mindig megőrízzük,
győzünk Zbigniew Bujakkal.

Fegyverek, rabok nélkül,
boldog, szabad hazában
épül Lengyelország
Szolidaritása.

Mondja apja kicsiny
gyermekének,
szeme könnyben ázik:
Emlékezzél, gyermekem, apádra,
ha virágkereszt látszik.
Áldj meg, Madonna,
vezess, Wałęsa!
Győz majd Lengyelország
Szolidaritása.

Mindig él a Szolidaritásunk
s élni fog örökkön,
ezt fogadta vezérünk, Wałęsa,
gdański gyűlésünkön.
Győzni fogunk végül
feszülettel, sztrájkkal,
Bujak tanította
szolidaritással.

Élj sokáig közöttünk, Wałęsa,
túlerőt legyőzzük,
összetart a Szolidaritásunk,
Lengyelhont megvédjük.
Vezess Wałęsa,
Gdańskból Sziléziába,
Győz majd Lengyelország
Szolidaritása.

Ezeréves ős Sziléziában,
balti tengerparton,
a poznani emlékművek alatt
küzdünk érted, Lengyelhon.
Fegyverek, rabok nélkül,
boldog hazában
épül Lengyelország
Szolidaritása.

Szolidaritás, egységes erőnket
megtörni nem hagyjuk,
Lengyelország szabadulásáért
életünket adjuk.
Vezess, Wałęsa,
áldj meg, Madonna!
Győzzön Lengyelország
Szolidaritása

(Bába Iván fordítása)

Vita a Beszélőben a magyar ellenzék lehetőségeiről

Az alternatív tájékoztatás egyben önvizsgálatot és útkeresést is jelentett a magyar ellenzékiek számára: le kellett vonniuk a történelmi és politikai tanulságokat abból, ami történt, elemezniük kellett, hogy mit jelent a hadiállapot és mit hozhat a jövő. Ez a kérdés mindenkit foglalkoztatott.

A hadiállapot bevezetése után azonnal megjelentek az első magyarországi kommentárok. Szabó Miklósnak éppen tartott többrészes előadássorozata a „hétfői szabadegyetemen", így 1981. december 22-én már a hadiállapot utáni helyzetet elemezte. Hegedüs András a német *Arbeiter-Zeitung* (december 15.), a *Die Presse* és a *Tageszeitung* (december 17.) számára adott interjúkat, Haraszti Miklós a brit *The Guardian* lapjain (január 27.) szólalt meg. Ezek és más, az akkori hely-

zettel foglalkozó írások kötetben is megjelentek, Demszky Gábor szerkesztésében *Wojciech Jaruzelski brumaire 18-ája* címmel 1982 márciusában. Tamás Gáspár Miklós ugyanebben a tárgyban megfogalmazott *A csöndes Európa* című röpirata külön brosúrában is megjelent. Kis János a *Beszélő* 2. számában, 1982 januárjában írt a hadiállapot bevezetése után kialakult helyzetről, és ekkor jelent meg magyarul Jadwiga Staniszkis *Önkorlátozó forradalom* című, 1981 novemberében befejezett esszéje is.[202]

Szabó Miklós elemzése szerint „a jelenlegi ostromállapot okai abban keresendők, hogy a rendszer bomlása egyre nagyobb lendületet vett az utóbbi időkben, és lényegileg a Jaruzelski-kormány az egyetlen rendelkezésre álló eszközt vetette be a rendszer normalizálása érdekében." Szabó három lehetséges alternatívát vázolt fel: 1) a katonai junta[203] erővel akarja letörni a munkások ellenállását, ahogy ez nálunk 1956 novembere után történt; 2) az ellenállás elülése után a katonai junta feloszlik, és minden kezdődik elölről, időnként kihirdetik az ostromállapotot;[204] 3) tárgyalások kezdődnek a Szolidaritás és a junta között.[205] A szabadegyetemi előadáson is szóba kerültek Hegedüs András nyilatkozatai, aki szerint helyes volt a beavatkozás, mivel ez volt a kisebbik rossz, Jaruzelski pedig rendet fog tenni, és ez egy „új történelmi blokk" alternatíváját kínálja. Hegedüst ezért a nyilatkozatáért többen is kritizálták: Kis János megrótta őt a *Beszélő* hasábjain,[206] Zsille Zoltán szociológus pedig, aki 1980-ban Ausztriába emigrált és megalapította a Bibó Presst, külön nyilatkozatot is kiadott, amelyben elítélte Hegedüst. Zsille többek között a következőket írta: „Kevesen értik, hogy Kelet-Európában az egész kontinens sorsa forog kockán, mert ott egész Európa leigázását készítik elő. Becsületes európai, aki elítéli a katonai diktatúrát, követeli a bebörtönzöttek szabadon bocsátását, a statárium visszavonását, és bármilyen eszközzel támogatja a lengyel nép harcát a lengyel egyenruhába öltöztetett szovjet ügynökökkel szemben, nemcsak a humanitás és a szolidaritás elemi parancsainak tesz eleget, egyúttal saját szabadságigényét jelenti be."[207]

Tamás Gáspár Miklós fent említett esszéjének egyik legfontosabb megállapítása a következőképpen hangzott: „A közép-kelet-európai szabadságmozgalmak számtalan veresége nem bizonyítja sem eszméink hamisságát, sem vonzerejük hiányát. [...] A történelemben sokszor diadalmaskodott az ilyen vagy amolyan rossz – ám diadala soha nem tette jóvá." A meglehetősen indulatos, helyenként szarkasztikus írás végső konklúziója az volt, hogy az ellenzéknek nem szabad feladni a küzdelmet.[208]

Kis János *A Titanic fedélzetén?* címmel értékelte az eseményeket. Úgy vélte, a lengyel hatalom rosszabb helyzetben van, mint 1956-ban Kádár János és 1969-ben Gustáv Husák volt, hiszen „nincs mivel kellemes meglepetést szerezni a legrosszabbra felkészült lakosságnak." Szerinte Jaruzelskinek nem voltak eszközei az életkörülmények javítására, sőt azok az eltelt időszakban inkább tovább romlottak. Ráadásul a Szolidaritást sem sikerült megsemmisíteni, „nem lehet egyetlen jól irányzott csapással kihasítani a társadalom testéből, mint annak idején a Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsot". Kis ezzel arra utalt, hogy a lengyel társadalom tagjainak – szemben az 1956-os magyar helyzettel – volt idejük beletanulni az összehangolt cselekvésbe, lojálisak maradtak a szervezethez, jelvényeik, dalaik, emlékműveik és vezérük is volt, ezért a tábornokok „nem, nem győzhetik le ellenfelüket." Az általános helyzetértékelésen túl a várható következményekről is szólt. Úgy vélte, hogy a hadiállapot „nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai vál-

ság kezdete.". Éppen ezért a magyar demokratikus ellenzék tagjainak van min eltűnődniük.[209]

Nem túlzás azt állítani, hogy a lengyel Szolidaritás betiltása és a hadiállapot bevezetése döntő változást idézett elő a magyar ellenzék gondolkodásában. A lengyelországi viták és a föld alá kényszerített Szolidaritás útkeresése inspirálták ugyanis a magyar ellenzéki mozgalomban kibontakozó első komoly vitát. 1982 májusában, a *Beszélő* 3. számának hasábjain tette közzé Kis János a *Gondolatok a közeljövőről* című vitaindító írását. Kiindulópontja szerint véget ért a Sztálin utáni korszak, amelyben minden kelet-európai állam gazdaságpolitikájának sarktételévé tették, hogy „tiszteletben kell tartani a lakosság fogyasztói igényeit". Úgy vélte, e politika gazdasági alapjai súlyos válságba kerültek, s emiatt minden kormány rákényszerül arra, hogy válasszon a mélyreható gazdasági reformok vagy az erőszak alkalmazása között. A lengyel pártvezetés nem vállalta tovább a politikai engedmények politikáját, és amikor „a lengyel vezetők – megrettenvén a Szolidaritás erejétől – a szükségállapotba menekültek, végképp eldőlt a választás a többi ország számára is: egy tapodtat sem engedni. Inkább a szuronyok." Kis János úgy látta, hogy mindezek ellenére Magyarország bizonyos szempontból kivételes helyzetben van, és ebből a jövőben az ellenzék is profitálhat. Még akkor is van lehetőség ugyanis a demokratikus kezdeményezésekre, amennyiben a rendszert adottnak tekintjük – írta –, „mert a rendszer nem zárt: szabályai között rések, hézagok, ellentmondások lappanganak".

Arra a kérdésre pedig, hogy milyen ellenzéki politikát lehet folytatni „Lengyelország árnyékában", több választ is megfogalmazott. Kiindulópontja az volt, hogy ideológiára van szükség, mivel már nem elég az, amit a magyar ellenzék 1977-től 1981-ig képviselt, miszerint létrehozta

a szabadegyetemet, a szamizdatot és a SZETÁ-t, valamint szolidaritást vállalt a Chartával és a Szolidaritással. Álláspontja szerint „világossá kell tenni eszményeinket, meg kell indokolnunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk", majd következő lépésként el kell érni, hogy egyre többen – akár név nélkül – csatlakozhassanak az ellenzéki tevékenységhez. Végül fontosnak tartotta azt is, hogy a magyar ellenzékieket ne bénítsa meg a hadiállapot által kiváltott sokkhatás, ne intézzék el annyival a helyzetet, hogy a „Szovjetunió már megint nem engedte". Kis úgy látta, hogy a lengyelek sokkal közelebb voltak a győztes forradalomhoz, mint a magyarok 1956-ban vagy a csehszlovákok 1968-ban, ám december 13. után Magyarországon sokkal jobbak a feltételek arra, hogy a hatalom megegyezzen a társadalommal, mivel itt a hatalom érdekében áll, hogy a társadalmi legitimációt megtartsa a romló gazdasági körülmények közepette is. Az ellenzéknek azonban készen kell állnia, mivel a megegyezésre egyedül ő kényszerítheti rá a hatalmat.[210]

Kis János vitaindítójára közel másfél év alatt tizennyolc cikk érkezett be a szerkesztőségbe.[211] Ez vált a legfontosabb témává a magyar ellenzéki mozgalomban, és jelentősen befolyásolta a programadás irányait is. Kis programja annyiban rokonítható volt Kuroń téziseivel, hogy fel akarta készíteni az ellenzéket arra, hogy adott helyzetben világos programmal rendelkező, megfelelő partnere lehessen a párthatalomnak. Kuroń persze radikálisabb volt: ő arra számított, hogy lesz majd egy újabb társadalmi robbanás, amire készülni kell, sőt az erőszakot sem zárta ki a társadalom eszköztárából. Kis másfelől Władysław Frasyniuk programjából merített, aki azt képviselte, hogy „fel kell készíteni a társadalmat, szellemi készenléti állapotban kell tartani, és kiválasztani a pillanatot, amikor a győzelem a legvalószínűbb".

E programmal ellentétben Magyar Bálint *Polgárrá válni* című írásában[212] arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar helyzet más, mint a lengyel, ezért az ellenzéknek is másképpen kell politizálnia: „A lengyel típusú konfrontáció nálunk nem szükséges, nem elkerülhetetlen, és nem is kecsegtető." Úgy vélte, Magyarországon elsősorban arra kell koncentrálni, hogy a hatalmat tárgyalásokra kényszerítsék. Elgondolása szerint ezt a célt úgy lehet elérni, ha az államtól elnyert autonóm gazdasági területeket konszolidálják, kiszélesítik, törvényekkel megerősítik, és ezzel egyidejűleg gazdálkodó és érdekvédelmi köröket, egyesületeket, szakcsoportokat szerveznek. Ezeknek az „autonóm területeknek", valamint a gazdálkodó és érdekvédelmi köröknek kell minél több kompetenciát és döntési jogkört szerezniük az államtól. Ha ez megtörténik, akkor valódi társadalmi nyomást tudnak gyakorolni a hatalomra, követeléseiket pedig képesek lesznek a lehetőségekhez szabni. „A gazdasági kényszerek hatására tett engedmények megvédhető jogokká alakulhatnak át." Magyar Bálint programja összecsengett Zbigniew Bujak *Pozícióharc* című írásában foglaltakkal, valójában annak továbbfejlesztett, magyar környezetre adaptált változata volt. Javaslata viszont éppen a szerényebb, de elérhető magyar célokat fogalmazta meg.

Bauer Tamás Kuroń egy korábbi javaslatával vitatkozott. A lengyel gondolkodó még 1976-ban egy olyan Lengyelország lehetőségét vázolta fel, amely nem változtat a Szovjetunióhoz fűződő viszonyán, ám belső berendezkedésében kaphat engedményeket, s így létrejöhet a politikai pluralizmus és egy kvázi semleges státusz. Ezt Kuroń „finnlandizációnak" nevezte.[213] Bauer 1981. december 13. után úgy látta, hogy Magyarországon ennél szerényebb célokat lehet csak kitűzni, és a politikai pluralizmus helyett érdekképviseleti pluralizmust javasolt kivívandó célként. Ezt ő a „finnlandizációval"

szemben „illírizálásnak" nevezte, utalva ezzel a jugoszláv modellre. Elképzelésének lényege az volt, hogy a kormányzattól kell várni a kezdeményezést, bízni kell a „jó király" bölcs reformpolitikájában, a társadalomnak pedig autonóm kezdeményezésekkel a katalizátor szerepét kell betöltenie. Ezért Bauer szerint nem is kellene ellenzékről beszélni.[214] Meglepő módon még ennél is visszafogottabb álláspontot képviselt Konrád György, aki egyenesen arra szólított fel, hogy amíg az ellenzéknek nincs komoly esélye változtatni a jaltai rendszer két alappillérén – vagyis a katonai szövetségi rendszeren és az egypártrendszeren –, „addig segítsük a paternalista tekintélyuralmi politikai szerkezet értelmes, becsületes, demokratikus hajlandóságú embereit abban, hogy ezen a mai államszocialista gépezeten belül a lakosság számára minél kedvezőbb, az állami túlhatalmat korlátozó döntéseket hozzanak."[215] Ez a program jelentős visszalépést jelentett volna az addig elértekhez képest, de jól mutatja, hogy a lengyel hadiállapot bevezetése a magyar ellenzék egyes tagjaiban rezignációt váltott ki. Konrádnak nem is volt jelentős hatása a demokratikus ellenzék fejlődésére.

Kis János a *Beszélő* 1984. februári számában összegezte a vitát, és igyekezett megvédeni álláspontját. Kitartott álláspontja mellett: a rendszer vagy radikálisan megújul, vagy összeomlik, a társadalomnak azonban fel kell készülnie a változásokra, nehogy elszalassza a lehetőséget – sorsának ne elszenvedője, hanem alakítója legyen. Egyetértett Magyar Bálinttal abban, hogy a lengyel fejlődés más; Magyarországon nincs társadalmi ellenállás, de továbbra is kitartott nézete mellett, miszerint a demokratikus ellenzék informális intézményei (szabad egyetem, szamizdat stb.) segítségével és a programadással létrehozhatók a kormányzatra ható, komolyabb nyomásgyakorló erők.[216]

Kis János emellett még egyszer visszatért a hadiállapot utáni helyzet értékelésére. Megállapította, hogy ha a Szolidaritás vezetői feladták volna az ellenállást, akkor a lengyel helyzet már rég az 1956 utáni magyar, vagy az 1968 utáni csehszlovák helyzetre emlékeztetné. Az ellenállás azonban olyan erős, hogy Jaruzelskinek „nem maradt más hátra, mint engedményeket tenni a még harcoló társadalomnak". Az 1984-es amnesztiát látva konstatálta, hogy a szovjet típusú rendszer átalakulása megkezdődött, a folyamat pedig visszafordíthatatlan. Igaz, hogy még nem látszik a kibontakozás forgatókönyve, de a restauráció már elképzelhetetlen. „Nem biztos, hogy az új szovjet vezetés meg tud majd békülni a kelet-európai kisállamokban zajló változásokkal. De az biztos, hogy nem kormányozhatja Kelet-Európát ugyanúgy, mint amikor a Szovjetunió még a KGST gazdasági növekedésének motorja s nem a fékje volt. A szovjet világrendszer bomlása megkezdődött. Magyarországról nézve ez a legfőbb tanulsága az 1981 utáni lengyelországi fejleményeknek."[217]

A lengyel hadiállapot magyarországi hatásait összegezve megállapíthatjuk, hogy az vízválasztó volt abban a tekintetben, hogy a hivatalos pártpolitikával szemben ekkor már jól elkülöníthetően megjelent a magyar ellenzék, amely megformálta saját politikai koncepcióját, és hiába szűkült a mozgástere a lengyelországi események hatására, önszerveződését, fejlődését már nem lehetett megállítani. A „*Beszélő*-vita" rendkívül fontos volt, hiszen itt fogalmazódtak meg elsőként a demokratikus ellenzék politikai céljai, valamint a lehetséges alternatív utak, jelentősége elsősorban mégis a helyes helyzetértékelésben és a követendő ellenzéki stratégia kialakításában állt. Bár a nemzetközi politológia szereti azt állítani, hogy 1989 változásait senki nem látta előre, a *Beszélő*ben megjelent

vitacikkekből egyértelműen kiderül, hogy az ellenzék tagjai – elsősorban Kis János – világosan látták, hogy az összeomlás a nem túl távoli jövőben bekövetkezik.[218]

A vita résztvevői arra is hajlottak, hogy más csoportok felé nyissanak: egyfajta új „népfrontpolitika" vált elfogadottá. Ennek köszönhető, hogy 1985-ben Monoron megszervezték az első összellenzéki találkozót, amelyre a „népi" értelmiségieket is meghívták, valamint ennek szellemében készültek az ötvenhatos forradalom harmincadik évfordulójára szervezendő közös megemlékezésre.

Bár maga a vita lengyel ihletésű volt, tartalmilag végül a magyar politikaelméleti hagyományok kerekedtek felül, mégpedig Bibó István harmadikutas koncepciója, amelynek szellemében új „társadalmi szerződést" kívántak. A demokratikus ellenzék 1987-ben megjelent *Társadalmi szerződés* című programdokumentuma sem kívánt ennél többet, de már vállalta azt a radikális megközelítést, hogy gyökeres politikai fordulat és társadalmilag elfogadható megállapodás nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés. S mivel a Kádár-rendszer a forradalom után restaurációval legitimálta magát, kimondták azt is, hogy „Kádárnak mennie kell!", vagyis vége a régi, kádári „közmegegyezésnek".[219]

Lengyel hírek a magyar szamizdatban

A Magyarországon megjelent lengyel tematikájú könyveket és cikkeket négy csoportba lehet sorolni: 1) a lengyel eseményekről szóló tájékoztató jellegű írások; 2) a lengyel ellenzékiek által megfogalmazott véleménycikkek, interjúk; 3) a lengyel eseményekre adott magyar reakciók, értelmezések; 4) történelmi és irodalmi művek, kulturális cikkek.

A kiadásban valamennyi jelentős magyar szamizdat kiadó szerepet vállalt.

Lengyel szempontból a korszak két legfontosabb magyar szamizdat lapja a *Beszélő*, illetve az 1983-tól induló, Demszky Gábor és Hodosán Róza által szerkesztett *A Hírmondó* volt. Az utóbbi lap előzményeként tarthatjuk számon *Az elnyomás és ellenállás dokumentumait*, majd az azt követő, három számot megélt *Tájékoztatót*. Előbbin még nem szerepelt kiadóként Demszky AB Független Kiadója, a *Tájékoztatón* viszont már igen. A *Tájékoztató*, majd *A Hírmondó* célja a hivatalos propaganda által elhallgatott hírek közlése volt. Utóbbi 1988-ig több mint félszáz hosszabb-rövidebb lengyel témájú írást vagy hírt közölt.

Demszky Gábor kiadója vezető szerepet játszott a lengyel tematikájú könyvek megjelentetésében is. 1982-ben *Az elnyomás és ellenállás dokumentumain* kívül még öt lengyel témájú brosúrát nyomott ki, köztük egy válogatást Adam Michnik szövegeiből, egy részletet Jadwiga Staniszkis *Önkorlátozó forradalom* című híres művéből, valamint Tamás Gáspár Miklósnak a hadiállapot utáni helyzetelemzését, illetve a *Munkások '80* című dokumentumfilm szövegkönyvét.

Ez utóbbi dokumentumfilm az 1980. augusztusi sztrájkokat és a kormánnyal folytatott tárgyalásokat örökítette meg, egészen addig, míg Lech Wałęsa bejelentette a független szakszervezet létrejöttét. A film Budapestre is eljutott, Rajk László és Jávor István készített hozzá magyar nyelvű szövegkönyvet. Az volt a terv, hogy hangalámondást rögzítenek a filmhez, Rajk László pedig egy képregényt is tervezett a film alapján. A képernyőről kifotózta a kulcsjeleneteket, és mintegy száz nyomatot készített belőlük. Maga a képregény végül nem készült el, mert az utolsó pillanatban egy házkutatás során a rendőrség lefoglalta a nyomatokat. Mindössze két oldal maradt meg, az egyiken Wałęsa arcképével.[220]

1983-ban elindult a „Kelet-Európa elnyomott munkásfelkelései" című sorozat is. Az első kötet az 1921-es kronstadti felkeléssel foglalkozott, a második pedig az 1953. júniusi kelet-berlini munkásmegmozdulásokat mutatta be. Ezt követően az 1956-os poznani felkelésről szóló, Jarosław Maciejewicz és Zofia Trojanowiczowa szerkesztette gyűjteményből fordítottak le egy visszaemlékezést[221], majd az 1976-os radomi és ursusi sztrájkokról[222] jelent meg az AB Kiadó gondozásában kiadvány. Szintén Demszky jelentette meg Witold Gombrowicz – az emigráns lengyel írók egyik legjelentősebb képviselője – *Naplójának* egy részletét Pályi András fordításában, 1000 példányban, ezt eredetileg a jugoszláviai magyar nyelvű *Új Symposion* folyóirat közölte.[223]

Ezeken túl az AB még két fontos lengyel témájú könyvet adott ki a nyolcvanas években: az egyik Janusz Kazimierz Zawodny 1971-ben, eredetileg angolul megjelent *Halál az erdőben. A katinyi mészárlás története* című műve volt,[224] a másik pedig Teresa Torańska *Ők* című interjúkötete.[225] A katinyi mészárlásról ez volt az első magyar nyelven megjelent mű, amely a hivatalos propagandával ellentétben egyértelműen a szovjetek tetteként mutatta be a bűncselekményeket. 1985-ben ez a téma nemcsak a Szovjetunióban, de még a hivatalos lengyel közbeszédben is tabunak számított. Kétségtelenül e könyvet tekinthetjük az AB Független Kiadó legbátrabb cselekedetének. Torańska kötete szintén a sztálinizmust járta körül: Hilary Minc volt miniszter feleségével, Julia Minccel, valamint Stefan Staszewskivel és Jakub Bermannal, két egykor a hatalom csúcsán lévő politikussal készített interjúkat, amelyben először beszéltek kendőzetlenül a lengyel sztálinizmusról.

Az AB Független Kiadó tehát két fő tematika köré építette fel a lengyel kiadványait: egyfelől a lengyel munkásfelkelések (1956, 1976, 1981), másfelől a lengyel sztálinizmus bűnei érdekelték. Mindkét téma publikálása tabudöntőnek számított, a hivatalos magyar tömegtájékoztatásban és a cenzúrázott kiadók könyvlistáiban ezek a témák szigorúan tiltottak voltak.

A Demszkytől különvált Nagy Jenő ABC Kiadója, illetve az általa nyomtatott, 1986-ban induló *Demokrata* folyóirat, ha jóval kevesebb alkalommal is, de szintén foglalkozott lengyel ügyekkel. E téren inkább kiadói munkájuk volt jelentősebb. Az ABC gondozásában jelent meg a *Solidarność. Hálózat, önkormányzati alsóház, aktív sztrájk 1980–1981! a lengyel önigazgatási mozgalom intézményéről és taktikájáról* című kis füzet,[226] amely a lengyel munkásönszerveződés gyakorlati tapasztalatait tárta a magyar olvasó elé. A füzet Demszky Gábor bevezetőjével indult (tartalmilag e szöveg kiegészítése volt az 1981-es *Megújulás* című írásának), majd Jan Strzelecki még 1981 nyarán publikált *Három tézis az önkormányzati alsóházról* című írása és Zbigniew Kowalewski több szövege (*Az aktív sztrájk*, *Az önkormányzatok védelmében*, *Az ellátás ellenőrzése*, *A nemzetgazdaság társadalmi tanácsáról*) következtek. A lengyel felkelések történetének sorozatába illeszthető Marek Nowakowski *Pillanatképek a hadiállapotról* című, Lengyelországban 1982-ben megjelent könyve is. A kisrealista írók közé tartozó Nowakowski a már említett *Zapis* című független lap társalapítója volt; műve 1985-ben jelent meg a kiadónál.[227] Az ABC emellett Andrzej Wajda *Vasember* című filmjének magyar nyelvű szövegkönyvét is publikálta.

Még kell még említeni két kisebb kiadót is, amelyek egy-egy lengyelekhez köthető művel jelentkeztek a nyolcvanas

években. Krassó György Magyar Október Kiadója jelentette meg első alkalommal Kerényi Grácia fordításában Wiktor Woroszylski *Magyarországi naplóját*, amely a magyar kiadók régi adóssága volt. A Jakab Lajoshoz köthető Áramlat Független Kiadó pedig publikálta Lengyelország történetének 1945 utáni kronológiáját és néhány alapdokumentumot a Szolidaritás történetéből.[228] Jakab ofszet technikával is tudott nyomtatni, így időnként segített az egyébként stencilgépen sokszorosított *Hírmondó*nak és a *Beszélő*nek. Ő nyomtatta ki Woroszylski könyvének borítóját is. Jakab lengyelországi érdeklődésének nagy lökést adott, hogy barátaival együtt 1983. június 18–19-én részt vett II. János Pál pápa második lengyelországi zarándoklatán Częstochowában.[229]

A szamizdatkészítők azonban nem csupán az információk írásos közlésében gondolkodtak. A nyolcvanas években Lengyelországban egyre inkább bevett gyakorlattá vált az alternatív rádióadók üzemeltetése. A Szolidaritás rendszeresen sugárzott adásokat a lengyel hallgatók számára, mégpedig úgy, hogy az állami televízió frekvenciájára csatlakozott. Főképpen varsói lakótelepeken, nagyjából 40 lakásból sugároztak híreket minden vasárnap este, egy előre felvett kazettáról. A nyolcórás híradó kezdete után tíz perccel rákapcsolódtak a televízióadás frekvenciájára, a bemondó elhalkult, és minden tévénéző hallhatta a Szolidaritás híreit. A lakótelepek lakói a műsor után a villany kapcsolgatásával jelezték, hogy vették az adást.

Demszky Gábor és Hodosán Róza *A Hírmondó* mellett azt tervezte, hogy Magyarországon is működésbe hoznak egy ilyen „földalatti" rádióadót. Hodosán 1989 tavaszán repült Varsóba, hogy a helyi Szolidaritás-aktivistáktól megtanulja az adó elkészítését és a sugárzás technikai tudnivalóit. A reptéren az a Wojciech Maziarski fogadta, akit még 1981-ben uta-

sítottak ki Magyarországról, és azóta az *Obóz* című folyóirat egyik szerkesztőjeként számos magyar anyagot közölt lengyelül. Hodosánt konspiratív körülmények között oktatták ki a rádiózásra. Először néhány napon keresztül egy lakásban videóról ismerkedett a feladattal, majd egy másik lakásban a valóságban is megmutatták neki a rádióadó össze- és szétszerelését. A tanítási folyamat részeként végül ő szerelte össze a készüléket és indította el az adást. Így szemtanúja lehetett annak is, amint a lakók a villany le- és felkapcsolásával jelezték: hallották a híreket. A tervek szerint 1989. október 23-án szólalt volna meg az első magyarországi adás, de erre a rendszerváltás felgyorsulása miatt végül nem került sor.[230]

A SZETA segélyszállítmánya és második táboroztatási kísérlete

A hadiállapot bevezetése után a SZETA több akciót is szervezett. 1981. december 22-én kilenc fő – köztük Demszky Gábor, Kerényi Grácia, Balczó András háromszoros olimpiai bajnok öttusázó, ifj. Bibó István és Iványi Gábor lelkész – aláírásával felhívást intéztek a magyar néphez a lengyelek megsegítése ügyében:[231]

Felhívás a lengyel nép megsegítésére[232]

A demokratikus megújulásért másfél éve reménytelje-sen küzdő Lengyelország ma sebesültekkel, gyászolók-kal, szétszakított, nélkülöző családok tízezreivel néz a kemény tél újabb megpróbáltatásai elébe.

Sok évszázados barátságunk, közös nemzeti hagyo-mányaink végső feladását jelentené, ha mi, magyarok a tragikus helyzetben elmulasztanánk együttérzésünk kifejezését lengyel testvéreink iránt.

Siessünk legalább gyermekeik segítségére!

Kérjük mindazokat, akik vállalni tudják lengyel munkásgyerekek vendégül látását vagy az ellátásuk és utazásuk költségeihez való hozzájárulást, jelentkezze-nek a felhívásban megadott címeken. A lengyel egyhá-zat szándékozunk felkérni a legrászorultabb gyerekek utazásának előkészítésére.

Kérjük azok jelentkezését is, akik ajándékcsomagot szándékoznak küldeni Lengyelországba!

A felhívás támogatóit egyúttal kérjük, mozgassanak meg minden lehetséges eszközt a lengyelek beutazását és a postai csomagok kiküldését korlátozó magyaror-szági rendelkezések feloldására!

Reméljük, rövidesen tanúivá válhatunk az emberi segítőkészség másféle megnyilvánulásainak is!

A felhíváshoz csatlakozni lehet személyesen, telefo-non vagy tértivevényes levélben, a nyilvánosság válla-lásával vagy anélkül, az alábbi címeken:

Balczó András; ifj. Bibó István; Bouquet Gábor, Demszky Gábor; Endreffy Zoltán; Iványi Gábor; Kerényi Grá-cia; Krassó György; Lengyel Gabriella; Nagy András.

A cél ezúttal is a lengyel munkásgyerekek magyarországi vendéglátása volt. A Szabad Európa Rádió hirdetésére mintegy 200 fő jelentkezett, ebből körülbelül hetvenen a gyermekek elhelyezésében segédkeztek volna, százan csomagokkal járultak volna hozzá az akció sikeréhez, több mint harmincan pedig pénzadományt küldtek.[233] Az akcióra azonban – a Belügyminisztérium nyomására – azonnal reagált a Magyar Vöröskereszt, és két nappal később a SZETÁ-hoz hasonló kezdeményezéssel lépett fel.[234] Azt, hogy a Vöröskereszt

felhívása a SZETA akciójára adott reakció volt, bizonyítja, hogy két munkatársuk azonnal felkereste Lengyel Gabriellát és Krassó Györgyöt – az ő nevüket és címüket mondták be a Szabad Európa Rádióban –, hogy mondjanak le a gyermektáboroztatás ötletéről. A Vöröskereszt természetesen egyáltalán nem akarta fogadni a lengyel gyermekeket, akciójuk célja csupán a SZETA hatástalanítása volt. Emellett elutasították az ellenzékiek azon kérését is, hogy a Vöröskereszt nyisson egy külön „lengyel számlát", amelyre a segíteni szándékozó magyar állampolgárok pénzt tudnak utalni. Ugyanígy megakadályozták azt is, hogy 1982. január 3-án a budapesti Krisztus Király-plébánián jótékonysági bábelőadással egybekötött gyűjtőakciót szervezzenek.[235]

A SZETA azonban mindentől függetlenül Kerényi Grácia lakásában gyűjtőpontot alakított ki, ahová a segíteni szándékozó magyar állampolgárok a ruhákat, élelmiszereket és gyógyszereket leadhatták. Ezt végül sikerült Lengyelországba szállítani egy zárt vasúti kocsiban. A vagonnyi segélyszállítmányt Engelmayer Ákosék pakolták ki Varsóban,[236] és Bába Iván jóvoltából végül eljuttatták a svéd Vöröskereszthez, amely átvette a küldeményt.[237] A szállítmány tartalmát azonban csak a *Beszélő* közölte: „a több mint 1 millió złoty értékű küldemény 2837 ruhaneműt, 521 pár cipőt, 375 csomag csecsemőápoló szert, 301 tisztálkodási és mosószert, 416 tanszert, 16 táskát, 193 játékot, 212 doboz gyerektápszert, 501 doboz hús- és halkonzervet, 287 db egyéb élelmiszert és 829 doboz gyógyszert, gyógyászati eszközt tartalmaz." A szállítmányt a Lengyel Gyermekbarát Társaság osztotta szét mintegy száz nehéz sorsban élő család között.[238]

A SZETA 1982 nyarán újra próbálkozott azzal, hogy lengyel gyermekek számára üdülést szervezzen Magyarországon, ám a hivatalos szervek ezt is megakadályozták. Az akció

előkészítése során a szervezők nyíltan hivatkoztak az 1956-os magyar forradalom alatt tanúsított lengyel segítségnyújtásra. Akkor ugyanis a lengyel családok több tucat magyar gyermeket fogadtak be, illetve a lengyel társadalom óriási mennyiségű adományt gyűjtött össze a magyarok megsegítésére. A tábort ezúttal is legálisan szervezték, és a SZETA felhívására már több mint 500 lengyel család jelentkezett. A magyar ellenzékiek előbb a lengyel katolikus egyházat kérték meg, hogy válasszon ki száz gyermeket az útra, de a kérés nem talált meghallgatásra. Végül a Lengyel Családbarát Társaság segítségével sikerült a gyerekeket kiválasztani: többségük sokgyermekes szegény családból származott, néhányuk pedig árva volt. A csoportot két részre osztották. Az első 45 hivatalosan lepecsételt meghívólevelet még Konrád György vitte ki Lengyelországba,[239] a gyerekeket pedig Kerényi Grácia várta volna Budapesten. Augusztus 16-án a 10 óra 55-kor a Varsóból induló Báthory-expresszre negyvenöt gyermek várakozott útlevéllel és vízummal, de a lengyel hatóságok végül nem engedték őket felszállni a vonatra: az utazási irodáknak egyszerűen megtiltották a jegyárusítást számukra. A tervek szerint a gyerekeket a Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület helyiségébe vitték volna, onnan pedig csoportokra osztva vidéki családokhoz. A szervezésbe falusi plébánosokat is bevontak.[240] A másik 55 gyermek és négy kísérőjük részére szóló meghívókat augusztus 6-án Krassó megbízásából Papp Éva lengyel szakos hallgató vonattal vitte volna a lengyel fővárosba, erről azonban a magyar belügy tudomást szerzett, és a komáromi határátkelőnél a magyar határőrök az egyetemista lányt leszállították a vonatról, majd elkobozták a pecsétes papírokat, így az összesen ötvenkilenc meghívólevél nem jutott ki Lengyelországba.[241]

Papp lebukása után Buda Géza utazott ki Varsóba, ahol az ott élő Engelmayer Ákos javaslatára úgy döntöttek, hogy az összegyűjtött pénzen a lengyel gyermekek utazzanak a Mazuri tavakhoz nyaralni.[242] Egy belügyi jelentés – Kerényi Grácia kijelentésére hivatkozva – azt állította, hogy a SZETA mintegy 250 ezer forintot adott át a Lengyel Családbarát Társaságnak erre a célra.[243] Végül a magyar állambiztonsági szervek kérésére a lengyel állambiztonsági szervek „intézkedtek a magyar–lengyel ellenzéki akció végleges megakadályozása érdekében".[244] A szervezők augusztus 20-án nyilatkozatot tettek közzé, amelyben a magyar és a lengyel államvezetést hibáztatták az üdültetés meghiúsulása miatt, egyúttal kinyilvánították azon szándékukat, hogy bárkivel, bármilyen szinten hajlandók tárgyalni a meghívólevelek visszakapásáról és a nyaralás lebonyolításáról. Amennyiben nem kapják vissza a dokumentumokat – írták –, úgy a magyar és a lengyel illetékesek „nem moshatják le magukról azt a szégyent, hogy az írott jogot és a helsinki ajánlásokat egyaránt sértő, tudatos és tervszerű eljárással akadályozták meg száz nehéz helyzetű lengyel munkásgyerek kéthetes gondtalan üdülését".[245]

A SZETA táboroztatását tehát sikerült megakadályozni, ám a KISZ égisze alatt 1982. február elejétől augusztus végéig mintegy 2700 lengyel gyermeket és 300 pedagógust táboroztatták Zánkán és Csillebércen. Természetesen e táboroknak politikai-ideológiai feladatuk is volt. A Magyar Úttörők Szövetsége és annak lengyel társszervezete megállapodása alapján augusztus 29-től kétszer kéthetes csoportban összesen száz instruktor kapott képzést Csillebércen. Emellett a testvérmegyei kapcsolatokat felhasználva 1982 nyarán Borsod 500, Budapest 330, Zala, Csongrád, Vas és Hajdú megye pedig 30-50 lengyel gyermek üdüléséről gondoskodott. A szokásos önkéntes építőtáborokban nyáron a tervezett 800 helyett

1350, ősszel pedig még további 1100 lengyel fiatalt fogadtak Magyarországon. A KISZ az év folyamán mintegy 850 lengyel ifjúsági vezető és aktivista képzését biztosította.[246] Mindebből kitűnik, hogy a SZETA kezdeményezését a hatalom nem csupán elnyomta, de az ötletet – saját ideológiai és politikai céljaira – fel is használta.

Demonstráció a Bem-szobornál

1982. augusztus 30-án, a gdański megállapodás második évfordulóján a budapesti Bem-szobornál mintegy száz-százötven fő gyűlt össze, hogy megemlékezzen a Szolidaritás megalakulásáról. A hatóságok nagy erőkkel vonultak ki a helyszínre, és nagyjából kétszer annyi munkásőr és rendőr tartózkodott a szobor körül, mint megemlékező. Az egybegyűltek virágot helyeztek el a szobor talapzatánál. A négy szervezőt, Rajk Lászlót, Nagy Bálintot, Demszky Gábort és Haraszti Miklóst azonban letartóztatták, mielőtt az emelvényre léphettek volna, megakadályozva ezzel, hogy felolvassák felhívásukat.[247]

Felhívás a gdański megállapodás második születésnapján

(Elhangzott volna a budapesti Bem-szobornál, 1982. augusztus 30-án)

Baráti érzéssel azok iránt, akik ezekben a napokban a Szolidaritás felhívására válaszolva Lengyelországban ünneplik a szakszervezet születésnapját, mi is nyilvánosan emlékezünk meg az évfordulóról.

Két évvel ezelőtt Gdańskban társadalmi szerződést kötött a sztrájkoló munkások küldöttsége és a lengyel kormány. Megszületett a remény, hogy Kelet-Európában megegyezéses módon mehet végbe a demokratikus átalakulás, amely másfél évszázada közös törekvése az itt élő népeknek. De 1981 decembere óta a szabad sztrájkot, szabad beszédet, szabad gyülekezést statáriummal és internálótáborokkal próbálják elvenni a lengyel néptől.

Ezen a helyen, az első magyar demokratikus forradalom lengyel tábornokának szobra alatt, az 1956-os lengyel szolidaritási tüntetés színhelyén emlékeztetünk rá, hogy a magyar és a lengyel nép sokszor támaszkodhatott egymásra a szabadságjogokért folytatott küzdelemben. Ez év áprilisában a diktatúra tábornoka is megkoszorúzta a forradalom tábornokának szobrát, de ezzel sem feledtethette, hogy nemcsak a lengyelek demokratikus reményeire mért csapást, hanem a magyarokéra is. Szégyenletes, hogy kormányunk támogatja a lengyelországi katonai diktatúrát.

Alig egy hónapja a magyar rendőrség a lengyel hatóságokkal együttműködve még azt is megakadályozta, hogy magyar családok nehéz sorsú lengyel gyerekeket lássanak vendégül; holott a szolidaritásnak ennél hathatósabb jeleire volna szükség. Nem felejtjük el, hogyan támogatták 1956-ban a lengyelek a magyarokat vérrel, pénzzel és minden lehetséges módon.

A katonai rendszer csak súlyosbította a lengyelek gazdasági helyzetét, és kilátástalanná tette a politikai kibontakozást. Veszélyes illúzió volna abban bíznunk, hogy Magyarország a gazdasági felemelkedés és demokratikus fejlődés útján haladhat, amíg Lengyelországban ugyanezeket a törekvéseket durván elfojtják.

Azt kívánjuk, hogy felelősségének megfelelve kormányunk szorgalmazza a Szolidaritás szakszervezet újraengedélyezését, a bebörtönzöttek amnesztiáját, a demokratikus megegyezés feltételeinek megteremtését. A magyar nép érdekeit is, önbecsülését is szolgálná, ha kormányunk a helsinki egyezmény szellemében békemissziót vállalna a lengyel válság rendezésében.

Szabadságot Wałęsának!
Békét a Szolidaritásnak!
Magyar–lengyel szolidaritást!

A rendezvényen a szervezők távollétében végül Pákh Tibor rögtönzött beszédet, aki először is követelte az őrizetbe vettek szabadon engedését, majd sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a rendőrség eltávolította a szobor elé helyezett virágokat, végül pedig a „hívőket csendes imára, a nem hívőket néma elmélkedésre szólította fel".[248]

A lengyelek melletti kiállásnak más módjai is voltak. 1982 decemberében például Konrád György[249] a *New York*

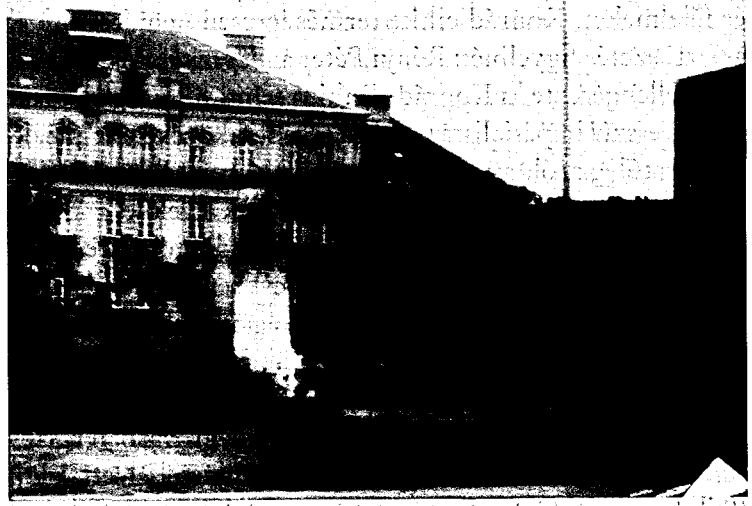

Tüntetés a Bem-szobornál 1982. augusztus 30-án

Review of Books című lapba írt felhívást a még internálásban lévő egykori KOR-tagok védelmében. Konrád azért fordult a világ közvéleményéhez, mert véleménye szerint fennállt a veszélye annak, hogy Jacek Kuroń, Adam Michniket, Jan Lityńskit, Jan Józef Lipskit és Henryk Wujecet halálra ítéli a Jaruzelski-rezsim: „Felemelem szavamat e nagy tehetségű és töretlen jellemű lengyel értelmiségiek érdekében, akik jelentős szerepet játszottak annak a kelet-európai demokratikus mozgalomnak a történetében, melynek célja: önkorlátozó demokrácia keretében törvényileg szabályozott társadalmi szerződést kötni a pártállam és a társadalom között."[250]

Hozzá kell tenni, hogy Konrád félelme alaptalannak bizonyult: még a keményvonalas lengyel vezetők sem gondolkodtak kirakatperek rendezésében, főleg nem terveztek halálos ítéletek hozni. A felhívás ugyanakkor jól mutatja a magyar ellenzék egyes tagjaiban élő régi – ötvenhatos – reflexeket és félelmeket. Konrád cikke természetesen nem kerülte el a pártvezetés figyelmét: Rényi Péter a *Népszabadság* hasábjain pellengérezte ki Konrádot, aki szerinte állásfoglalásával „az agresszív imperialista politika segédeszközévé vált", majd fenyegetőleg szólt az ellenzékhez: „nem keressük az összeütközést, de szükség esetén nem is térünk ki előle".[251] Mint kiderült, a hatalom végül az utóbbi mellett döntött: december 14-én (a lengyelországi hadiállapot bevezetésének második évfordulója után egy nappal) a rendőrség őrizetbe vette Buda Gézát, Csorba Istvánt, Demszky Gábort, Nagy Bálintot, Nagy Jenőt, Rajk Lászlót és Sulyok Miklóst. Többeket bántalmaztak, közülük négyen ún. rendőri megrovásban részesültek,[252] majd ezt követően hatósági döntéssel elvették ifj. Rajk Lászlótól Galamb utcai lakását, amelyben a „Rajk-butik" működött.

A Mozgó Világ, a Tiszatáj, az Új Symposion és a Máshonnan Beszélő „lengyel számai"

A Kádár-rendszerben nem volt előzetes központi cenzúra, és 1986-ig nem létezett sajtótörvény sem, amely szabályozhatta volna a kérdést. A gyakorlatban a cenzúrát több szerv szokásjog alapján kialakult munkamegosztásában végezte a párt. A folyóiratok szerkesztőségei a havi rendszerességgel megtartott központi főszerkesztőségi értekezleteken elhangzott irányelveknek megfelelően maguk döntöttek arról, hogy mi jelenhet meg és mi kerül elutasításra. Lényegében ezek a fórumok töltötték be a hivatalos párt- és kormánytájékoztatókat, de a gyakorlatban a főszerkesztők egyszemélyi felelősséggel tartoztak a lapjukban megjelent tartalomért.[253] Az Aczél György nevéhez kötődő támogatott, tűrt és tiltott kategóriák közül az utóbbi kettő közötti határvonal meghúzása azonban időnként gondot okozott. A felülről jövő instrukciók szerint arra is vigyázni kellett, hogy a rendszerrel alapvetően nem ellenséges írókat ne tasszítsák a szamizdat karjaiba, vagyis az „aki nincs ellenünk, velünk van" kádári jelszavát a publikálás területén is igyekeztek betartani. A lengyel válság tovább bonyolította a helyzetet, hiszen ebben a politikai kontextusban olyan írások is problémások lehettek, amelyeknek alapvetően nem volt aktuálpolitikai tartalma.

1981 márciusában bevonták és megsemmisítették a KISZ-hez tartozó *Mozgó Világ* című havilap nyomdából frissen kikerült összes példányát. A szerkesztőségen ugyanis „átment", ám a sajtóirányítás vezetőinek szeme megakadt Sükösd Miklós Áron *Mához egy hétre* című írásán. A mű leszerelő kiskatonákról szól, akik 1980 nyarán előbb Krakkóba, majd onnan Częstochowába a kelet-európai hippita-

lálkozóra utaznak. Éppen augusztus 14-e van, ezen a napon kezdődtek a gdański hajógyárban a sztrájkok: „Délután érkezik Częstochowába, a templom csodatévőnek mondott Fekete Madonna-képéhez zarándokoló több tízezer ember. A lengyel egyház által szervezett csoportok [...] élén fiatal szülők tolják a gyerekkocsikat, utánuk óvodás és kisiskolás korúak totyognak, hogy a nagy tömegben le ne tapossák őket, aztán egy sor fekete reverendás pap, majd ügyeletes vöröskeresztes apácák. [...] Fiataljaink már a templomhoz vezető sugárút egyik házának tetején fogadják őket, lepedőnyi magyar zászlóval integetve az éneklő, hangosbemondóval-gitárral felszerelt, hullafáradt, jókedvű lengyeleknek. [...] Polak–węgier dwa bratanki, a központi hangosbeszélő épp a kolostor hajdani magyar építőit méltatja. Az egyetemisták hanyatt-homlok rohannak a tűzlétrához, majd a honfitársakhoz – több ismerős is akad köztük –, a nagy magyar zászló és a sárga-fehér-nemzetiszínű szalaggal felpántlikázott kereszt mögött a csoporttal jutnak be a templomba. Magyar nyelvű mise, prédikációk. [...] A magánbecslések szerint majdnem százezer, égő gyertyát, mécsest tartó, éneklő ember látványa a nem hívőt is szíven üti. Egyetemistáink könnyeznek. A seregben használt nyelvezet percek alatt tűnik el: ezután napokig nemhogy káromkodni nem mernek, de ha véletlenül megbántanak valakit, rögtön bocsánatot kérnek tőle."[254] Az idézetből kitűnik, hogy a magyar fiatalokat rabul ejtette a częstochowai vallásos ünnepség, erkölcsileg önkéntelenül is egy magasabb dimenzióba kerültek. A fiatalok innen előbb Oświęcimbe (Auschwitzba), majd autóstoppal északra utaztak: „Gdańskban most készül a történelem. Ismét az éles helyzet valósága, egyetlen hangos szó, utcai rendbontás, egyetlen gumibot nélkül." Sopotban meghallgatják Katona Klárit, aki Magyarországot képviseli a nemzetközi dalfesztiválon,

majd hazatérésük után a Hajógyári szigeten részt vesznek a „Fekete bárányok" koncertjén.[255]

Mivel az írás számos politikailag kényes témát érintett, nem csupán a számot vonták be, de Veress Miklós főszerkesztőt is leváltották, helyére Kulin Ferenc került. A lap májusban jelent meg újra, mégpedig egy duplaszámmal. A szerkesztők azt a megoldást választották, hogy a bevont harmadik szám tartalmát a lengyel cikk nélkül összevonták a következő számmal, így valamelyest indokolható volt a megjelenés csúszása.[256]

Az 1981. május 20-ai főszerkesztőségi értekezleten Szerdahelyi István – a *Kritika* szerkesztője – megkérdezte, hogy a *Mozgó Világ* márciusi számában mi volt a tiltandó, amire Tóth Dezső művelődésügyi miniszterhelyettes azt válaszolta, hogy a lengyel riportot kellett kivenni, és ezt követően nyomatékosan felhívta a jelenlévő szerkesztők figyelmét arra, hogy a lengyel témák publikálását szüneteltessék. A hozzászólások után aztán a nyomaték kedvéért még egyszer megismételte, hogy „a lengyel témát inkább ritkítani, mint sűríteni kell".[257]

A fenti értekezlet idején a *Tiszatáj* című folyóirat 6. száma már nyomdakészen állt, mégpedig egy 67 oldalas „Krakkói körkép" című irodalmi és történelmi összeállítással. Vörös László főszerkesztő a főszerkesztői eligazítás után még egyszer átolvasta az anyagot, öt verset kivett, néhány mondatot átfogalmazott, majd nyomdába küldte a számot. Ezt követően felhívta Tóth Dezsőt és tájékoztatta a helyzetről. Tóth tudta, hogy már nem lehet mit tenni, elolvasni nincs ideje (maga is éppen Krakkóba utazott), ezért Vörösre bízta az ügyet, vagyis neki kellett eldöntenie, hogy vállalja-e a közlésért a felelősséget. Vállalta.

A Kovács István és Kiss Gy. Csaba szerkesztésében megjelent lapszám éppen Csoóri, Kovács és Zelnik – már említett –

krakkói útja idején jelent meg 1981 nyarán. Ezt megelőzően 1976 decemberében jelent meg utoljára jelentősebb lengyel összeállítás a lap hasábjain, és Spiró György, Fábián László és D. Molnár István fordításaiban már akkor közöltek olyan hazájukban tiltólistán lévő költőket, mint az új hullámhoz tartozó Stanisław Barańczak vagy Julian Kornhauser.[258] A *Tiszatáj* „Krakkói körkép" című összeállítása csupán egy, Lengyelországban éppen szilenciumra ítélt szerzőtől közölt verset (Zagajewski), a témák pedig nem érintettek aktuális politikai kérdéseket. A hivatalos ideológiai és kultúrpolitikai elvárásokkal azonban több írás is dacolt. Ezek közé tartozott Spiró György *A krakkói színház nagy korszaka* című tanulmánya, a Tadeusz Kantor Cricot 2 nevű színházáról szóló összeállítás (Bába Iván és Bába Krisztina fordításai), valamint Jan Błoński az egyik legnagyobb lengyel emigráns író, Witold Gombrowicz szarmatizmusáról szóló cikke (Reiman Judit fordítása).[259] Gombrowicz műveit sem otthon, sem a szocialista táborban nem jelentették meg hivatalosan. Különösen tiltott irodalomnak számított *Naplója*, a *Tiszatáj*ban megjelent írás mégis idézett belőle: „A lengyelnek az a természete, hogy lengyel. Ezért hát, ha a lengyel minél inkább önmaga, annál inkább lengyel. Ha pedig Lengyelország miatt nem elég szabadon gondolkodik és érez, ebből az következik, hogy Lengyelország nem engedi, hogy egészen önmaga – vagyis egészen lengyel legyen." Lengyelország – mint Gombrowicz fogalmazott – itt a lengyelségnek egy olyan absztrakt modelljét jelenti, amelyet „az idegenek kényszerítenek ránk, vagy legalábbis egy olyan fogalmat, amely külföldi hatásra, külföldieknek készült."[260] E témák nem csupán a hivatalos marxizmus-leninizmus ideológiájával ütköztek, hanem – áthallással – a Szovjetunió szerepét is negatívan ábrázolták a lengyel nemzeti történelemben. Végül Kovács István interjúja Wacław Felczakkal – különösen a második világháború kapcsán – egész történelemszemléletét tekintve szembenállt a hivatalos magyar historiográfiai kánonnal, elég itt csupán arra utalni, hogy lengyel szemmel Keresztes-Fischer Ferenc egykori belügyminiszter vagy Horthy Miklós kormányzó szerepét pozitívan értékelte.[261] A közzétett szöveg mindezzel együtt nagyon óvatos beszélgetés volt, a szovjet–lengyel viszonyt sem érintette. Ám a második világháború magyar és lengyel megítélése gyökeresen eltért egymástól, és komoly bonyodalmakat okozott a hivatalos kultúrkapcsolatokban is.

A lap főszerkesztője büszke volt a „lengyel számra", ahogy Kiss Gy. Csaba és Kovács István is. Kovácsékkal maga Felczak is eljött Magyarországra, és meglátogatta a lap szegedi szerkesztőségét. A lengyel professzor személyesen köszönte meg Vörös László főszerkesztőnek és Annus József helyettesnek a lengyel tematikájú lapszámot.[262]

A megjelenés után nem sokkal Tóth Dezső levélben dorgálta meg a főszerkesztőt: „Ön, Vörös László elvtárs azonban annak ellenére, hogy tudta: a következő *Tiszatáj* számában egy több mint 60 oldalas lengyel blokk van – egy árva szót sem szólt; az elhangzottak után sem ébredt fel Önben annyi politikai felelősségérzet, hogy ezt a kérdést nyíltan szóvá tegye." Tóth arra is emlékeztette Vöröst, hogy a főszerkesztői értekezleten egyszer már mindenkinek felhívta a figyelmét arra, hogy amennyiben „a legcsekélyebb kétélyük is van a közlést illetően, az írásokat azonnal küldjék fel."[263] Vörös válaszában azzal védekezett, hogy az 1981-es laptervüket már 1980 decemberében megküldték minden felettes szervnek, és nem volt ellene kifogás. Ráadásul lengyel anyag utoljára 1976-ban szerepelt a lap közép-európai rovatában, amiért

a szerkesztőség megkapta a Lengyel Kultúráért kitüntetést, éppen ezért látták időszerűnek, hogy újra egy lengyel tematikus számot állítsanak össze.[264]

A szerkesztőség azonban nem kerülhette el retorziót, a minisztérium példát akart statuálni. Szeptember 24-én Tóth Dezső megjelent a lap szerkesztőségi ülésén, és a következőket mondta: „Itt zajlik ez a szörnyűség Lengyelországban; hogy a mi népünk ide ne jusson, azért felelősséggel tartozunk, és felelősséggel tartozik ezért a folyóiratirodalom is". Tóth határozottan képviselte azt az álláspontot, miszerint az alulról jövő nyomást blokkolni kell, hogy helyre tudják állítani a „fellazult művelődéspolitikai fegyelmet". Ez volt tehát a baj a „lengyel számmal" is: „nem a dolog közvetlen politikai jellege volt kényes, hanem most már a művelődéspolitikai fegyelem lazaságának vetünk véget." Hogy azért mégiscsak volt politikai probléma az összeállítással, azt Ágárdi Péter, az MSZMP KB Kulturális Osztályának munkatársa mondta el az értekezleten: „Az anyag szerzői közül 2-3 aktív ellenzéki van ma a lengyel közéletben, köztük erősen jobboldali KOR-osok is.[265] Ilyen helyzetben ezeknek túllicitált, összekacsintó támogatást adni, s azoknak, akik a KOR törekvéseit át akarják hozni Magyarországra, igen súlyos politikai hiba volt."[266] Végül Vörös László prémiummegvonással fegyelmit, Annus József pedig szigorú megrovást kapott.

A *Mozgó Világgal* ellentétben a *Tiszatáj* megjelent és terjesztették is. A szerkesztőséget sújtó retorziónak csupán a belső megfélemlítés volt a célja: kifelé, a közönség felé ebből semmi sem látszott, de a folyóiratok főszerkesztői most már tudhatták, hogy a párt komolyan veszi a „lengyel veszélyt": Egyértelmű üzenet volt számukra, hogy lengyel anyagokat nem lehet közölni.

tiszatáj
1981. JÚN. • 35. ÉVF.
6
Keresztury Dezső, Kiss Dénes, Pintér Lajos versei;
Krakkói összeállításunkban: írások a lengyel—magyar kapcsolatokról, fiatal költők versei

A Tiszatáj 1981. júniusi „lengyel száma"

A retorziók ellenére – a Szolidaritás árnyékában – a Magyar Írószövetség 1981. december 12-én és 13-án sorra kerülő közgyűlésén a magyar írói ellenzék, a kulturális ellenállás képviselői merészebb, kritikusabb hangnemet ütöttek meg. A történelem azonban másképp alakította a közgyűlés végkimenetelét.

A hangulat érzékeltetése érdekében érdemes néhány visszaemlékezést felidézni. Konrád György így számolt be később: „Ott voltam az Írószövetség 1981. decemberi közgyűlésén, azt hiszem, az volt az utolsó, amit Aczél meglátogatott, vagyis ahol ő képviselte az államot. Ez a közgyűlés

egy szombati napon kezdődött, és a vasárnapra virradó éjjel történt meg a puccs Lengyelországban. Szombaton még olyan derűsebb, élénkebb, felajzottabb volt a hangulat, a szavazás is olyan önállósági hajlandóságokat mutatott, ehhez tudni kell, hogy voltaképp az Írószövetség volt az egyetlen olyan szervezet, amelyben demokratikus választás érvényesült. Másnap aztán jött a hír, és mindenki olyan letört lett."[267] Csoóri Sándor is hasonló élményeket idézett fel a közgyűlésről: „Az írószövetségi közgyűlés első napjának hangulatára még azok a lengyel események hatottak, amelyekből áradt az erő, tehát igenis tágítani kell a gondolat határait, új lapokat kell indítani, ne csak az államnak legyenek lapjai, legyenek maguknak az íróknak is, nyilvánosan kell beszélnünk a cenzúráról, és így tovább. Mi nyomultunk előre ezen az első napon, és lehetett is látni, ahogyan Aczél Györgyék, Rényi Péterék, E. Fehérék, Pándi Pálék szorultak vissza. Nekem aznap fel kellett volna szólalnom, de ezt elhalasztottam, mert láttam, hogy végre olyanok is szót kérnek, akik eddig általában hallgattak. Örültem annak, hogy most már többen vagyunk, akik csak úgy maguktól beszélnek. Gondoltam, majd másnap szólalok fel, s egész éjszaka írtam a beszédemet. Fogalmam sem volt arról, hogy mi történt eközben Lengyelországban. Másnap reggel, amikor megérkeztem az Írószövetség közgyűlésére, különös furcsaságot láttam. Azok, akik tegnap leverten félrehúzódtak, egymással kis csoportokban beszélgettek, most ott álltak kint az előtérben, cigarettáztak, az arcukról sugárzott a felsőbbrendűség mámoros tudata, hogy azért mégis csak mi döntjük el, mi legyen. Bella István jött oda hozzám, és mondta el, hogy Lengyelországban bevezették a szükségállapotot. Majdnem ugyanazt éltem át, mint 1956. november 4-én reggel, amikor át kellett volna mennünk a Margit hídon, és megtudtuk, hogy bejöttek a szovjetek, mindennek vége."[268]

A második napon Lázár István író, a *Valóság* szerkesztőbizottságának tagja egyenesen az 1956. október 31-ei Köztársaság téri vérengzéssel hozta összefüggésbe az előző napi vitát, Fekete Sándor pedig óva intett a „szocializmuson belüli robbanástól"; kilátásba helyezte, hogy a közgyűlésen tanúsított példátlan engedetlenség meg fogja keményíteni a hatalmat, és azt jósolta, hogy ha az írók nem változtatnak magatartásukon, katonai diktatúra lesz, ő pedig megint börtönbe kerül."[269] Az éppen akkor bevezetett lengyelországi hadiállapot tehát erősen meghatározta a közgyűlés második napjának hangulatát. Ennek ellenére a hatalompárti írók nem tudták teljesen visszaverni a belső ellenzéküket: a párthoz feltétel nélkül lojális írókat kihúzták a választmány tagjai közül.[270] Az ellenzék tehát mérsékelt győzelmet aratott – például a tagok először választhattak titkosan elnökséget –, de az áttörés egyelőre elmaradt. Mindehhez természetesen az is hozzá tartozik, hogy azok a magyar írók, akik függetlennek vagy ellenzékinek tartották magukat, nem vállalkoztak olyan bátor cselekedetre, hogy a lengyel hadiállapot első éjszakáján letartóztatott lengyel írókkal bármiféle nyilvános szolidaritást vállaljanak. Ezt Dalos György szóvá is tette a *Beszélő*ben.[271]

A hadiállapot bevezetése után még kevesebb esély mutatkozott arra, hogy Magyarországon megjelenhessenek a legjelentősebb kortárs lengyel írók és költők. Már csak azért sem, mert többségük a Szolidaritás szimpatizánsa vagy tagja volt; ezért otthon tiltólistára került. A Lengyel Írószövetség működését felfüggesztették, majd 1983 nyarán fel is oszlatták a szervezetet. A hatalom létrehozott ugyan egy új, lojális írószövetséget, de abba – néhány kivételtől eltekintve – csupán harmad-negyedrangú írók léptek be.

Korlátozták az utazási lehetőségeket is. Kovács István – akit ebből a körből feltehetően a magyar belügyesek is a leg-

inkább ellenzékinek tartották – 1982 májusában az MTA Irodalomtudományi Intézet szervezésében Csehszlovákiába indult tanulmányi kirándulásra kollégáival. Kovácsot a balassagyarmati határátkelőnél leszállították, és közölték vele, hogy észak felé nem hagyhatja el az országot. Hiába tiltakozott az eljárás ellen, magyarázatot később sem kapott. Feltehetően az 1981. nyári krakkói útja Csoórival, a *Tiszatáj* lengyel száma, illetve a Felczakkal ápolt jó kapcsolat vívta ki a magyar belügyesek figyelmét, és jobbnak látták, ha korlátozzák Kovács utazásait. Az ügyet az éppen zajló madridi Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten is tárgyalták, és a Szabad Európa Rádió is foglalkozott vele. A helyzet abszurditását mutatta, hogy amikor a Belügyminisztérium funkcionáriusai azt állították Kovácsnak, hogy a lengyel fél kérésére nem engedik kiutazni „észak felé", Kovács tiltakozó levelet írt a budapesti lengyel nagykövetnek, mire a nagykövet – bizonyítandó a lengyel fél ártatlanságát – a Lengyel Kultúráért érdemrenddel tüntette ki Kovácsot.[272]

A hadiállapot bevezetése utáni helyzetben tehát a legjelentősebb lengyelországi és lengyel emigráns írók magyar nyelven csak külföldön vagy szamizdatban jelenhettek meg. E fórumok közé tartozott a jugoszláviai magyar nyelvű *Új Symposion* 1982. áprilisi, valamint a szamizdatban megjelenő *Máshonnan Beszélő* 1985. évi 2. száma. Az *Új Symposion* volt az első magyar nyelvű folyóirat, amelynek egy teljes egész száma a lengyel irodalommal foglalkozott.[273] A verseket Gömöri György és Csordás Gábor válogatta és fordította. Szakértelmüknek köszönhető, hogy egy szinte tökéletes anyag jött létre, a lengyel irodalom három nemzedéke egymást követve jelent meg.[274] Elsőként a legnagyobbak kerültek sorra: Czesław Miłosz (*A rabul ejtett értelem – Delta*), Witold Gombrowicz (*Napló – részlet*), illetve Tadeusz

Różewicz (*Harc az angyallal*). Őket követték a legendás '56-osok, mint Stanisław Grochowiak (*NN – Az ismeretlen katona*), Rafał Wojaczek (*A haza*) és Zbigniew Herbert (*Nagy László emlékére*). Végül pedig az új hullám képviselői, az ún. hatvannyolcas nemzedék költői következtek, mint Stanisław Barańczak (*1980. I. 31. három pillantásra hátra; A „lengyel komplexus"-ról*), Julian Kornhauser (*Október; Ha tömeget észlelsz, siess haza*), Adam Zagajewski (*Egy nap eltökéltem: megtudom, ki vagyok*) és Leszek Szaruga (*Szerzői est*).

A lengyel költészet darabjai mellett közöltek egy interjút Józef Szajnával, a varsói avantgárd Színház Galéria vezetőjével, valamint Adam Michnik *Mindannyian túszok vagyunk* című esszéjét és Đorđe Sudarski Red *Első hadiállapot az életemben* című naplórészletét is. Emellett a hadiállapot ihlette magyar verseket is közzétettek, többek között Fenyvesi Ottó *Ostromállapot keresztfonállal*, Szíveri János *Jelek s jelzések*, Kalapáti Ferenc *A hegedűmről*, Csordás Gábor *Fehér-piros szonett*, valamint Csordás Béla *Mészporba süllyedő* című művét. Az újvidéki folyóirat lapszélein egy lengyel történelmi kronológia volt olvasható a 17. századtól kezdve egészen 1982 májusáig.[275]

Talán még ennél is bátrabb volt a szamizdatban megjelenő *Máshonnan Beszélő* „lengyel száma".[276] Már a felütés is jelezte, hogy a szerkesztők nem kívánnak megfelelni semmilyen politikai-ideológiai kívánalmaknak: az első írás ugyanis egy részlet volt Louis FitzGibbon *Katyn Massacre* című 1971-ben megjelent könyvéből. Az ezt követő irodalmi részt Czesław Miłosz (*A rabul ejtett értelem – Alfa*), Jacek Bocheński (*Hit és számítás*), Kazimierz Brandys (*Hónapok – részletek*) és Sławomir Mrożek (*Alfa*) művei alkották. Miłosz *Alfá*ja Jerzy Andrzejewski példáján mutatta be a lengyel sztálinizmus értelmiségre gyakorolt torzító hatását.

Bocheński írása az értelmiségi szerepekről szóló vita egyik fontos darabja volt – sajnos azóta sem jelent meg tőle magyarul egyetlen szöveg sem, pedig Kerényi Grácia két regényét is lefordította magyarra. Brandys naplója pedig a korabeli lengyel szamizdatirodalom egyik legnagyobb könyvsikere volt, amelyben belülről ábrázolta az ellenzékbe vonult elit mindennapjait.[277] Ezek az írások tartalmilag és lelkületileg közel álltak a demokratikus ellenzék gondolkodásmódjához.

A lap további részében a pártból 1966-ban kizárt Leszek Kołakowski három ideologikus írása nyújtott betekintést a lengyel filozófiába (*Hogyan legyünk konzervatív-liberális szocialisták*; *Az úgynevezett elidegenedésről*; *A sacrum bosszúja a világi kultúrában*), majd Jadwiga Staniszkis *Az önkorlátozó forradalom* című híres tanulmánya és Wiktor Woroszylski *Internálási naplója* az aktuális politikai ügyeket tárgyalta. E számban közölték Woroszylski – eredetileg a *Tygodnik Powszechny* hasábjain megjelent – *In memoriam Kerényi Grácia. Magyarul* című versét is. Unikálisnak tűnhet, hogy Adam Michnik egyik korai esszéjét (*Rugyin*) is közölték, Gustaw Herling Grudziński pedig egy tanulmányában vetette össze a Gulag és az orosz cári birodalom száműzöttjeinek életét.

A legális *Tiszatáj*, a határon túli *Új Symposion* és a szamizdat *Máshonnan Beszélő* lengyel tematikájú számainak tartalma jól mutatja a kulturális ellenállás akkori lehetőségeit és szintjeit. Természetesen a legálisan megjelenő *Tiszatáj* jóval nagyobb közönséghez érhetett el, mint a másik két kiadvány, ugyanakkor a Jugoszláviában megjelenő *Új Symposion* vagy a szamizdat *Máshonnan Beszélő* jóval bátrabb, rendszerellenesebb írásokat közölhetett. A legálisan megjelenő lapok még a lengyel hadiállapot előtt, tehát egy engedékenyebb időszakban sem érinthettek semmilyen aktuális kérdést, és bár olykor közöltek tiltólistán lévő vagy emigrációban élő szerzőktől írásokat, szó sem lehetett a történelmi tabukérdések tárgyalásáról (még az újvidéki lap történelmi kronológiájából is hiányzott a katinyi tömeggyilkosság említése). Ennek ellenére – mint láttuk – a hatalom még így is megbüntette azokat a szerkesztőket, akik egyáltalán lengyel tematikájú összeállítást közöltek. A szamizdatban megjelent *Máshonnan Beszélő*ben azonban semmilyen cenzúra, illetve öncenzúra nem korlátozta a tartalmat. Ezenfelül a szamizdatnak volt egy nagy előnye is a legális lapokkal szemben: egyedül itt lehetett közölni a lengyel bolsevizmuskritika legjobb darabjait. Grudziński, Miłosz és Woroszylski munkássága e téren rendkívül fontos volt, de ide sorolható a *Hírmondó* különszámában (*Ami a Hírmondóból kimaradt*) megjelent néhány esszé is. Magyarországi megjelenésük azt bizonyítja, hogy a demokratikus ellenzékben volt nyitottság a gondolataikra.

Popiełuszko atya meggyilkolásának magyar visszhangja

Három évvel a hadiállapot bevezetése után és bő egy évvel II. János Pál pápa második lengyelországi zarándoklata, illetve a hadiállapot megszüntetése után a lengyel társadalmat egy brutális gyilkosság rázta meg. 1984. október 19-én a belügyminisztérium három funkcionáriusa meggyilkolta Jerzy Popiełuszko atyát, amikor sofőrjével együtt Bygdoszczból hazafelé tartott. Holttestét a Visztulába dobták, csak október 30-án találták meg Włocławek városnál.

Ő volt az a varsói pap, aki 1980. augusztus 31-én Stefan Wyszyński prímás kérésére kiment a Varsói Kohó munkásaihoz, és a sztrájk alatt misét tartott és gyóntatott. Országos ismertségre akkor tett szert, amikor a hadiállapot bevezetése

után minden hónap utolsó vasárnapján, a varsói Kosztka Szent Szaniszló-plébániatemplomban „a hazáért" tartott miséket. Az istentiszteletek tömegeket vonzottak, sokszor előfordult, hogy homíliáit a Szabad Európa Rádió is közvetítette. 1983 májusában ő vezette az állambiztonság funkcionáriusai által meggyilkolt fiatal Grzegorz Przemyk temetési szertartását. 1983 őszétől a munkásemberek számára zarándoklatokat szervezett a częstochowai pálos kolostorba, a lengyel nemzeti kegyhelyre. A plébános tevékenységére természetesen a lengyel állambiztonság is felfigyelt, börtönbüntetéssel fenyegették, lakásába betörtek. Olyan is előfordult, hogy éjszaka robbanóanyagot dobtak be az ablakán, de nem lehetett megfélemlíteni. Temploma az illegalitásba kényszerített Szolidaritás egyik fontos központi helyévé vált.

A gyilkosság híre és az elkövetők kiléte gyorsan terjedt. Kiszczak belügyminiszter elismerte, hogy három belügyes az elkövető, azt azonban tagadta, hogy a vezetés tudtával készítették elő és hajtották végre tervüket. A lakosság természetesen mindezt nem hitte el.[278]

Popiełuszko meggyilkolása a magyar ellenzékben is jelentős visszhangot váltott ki. Tamás Gáspár Miklós már 1984. november 1-jén levonta a politikai következtetéseket a *Hírmondó* címlapján. A gyilkosságot a harmadik világbeli terrorcselekményekhez hasonlította, amikor a tettesek az állam vezetőinek akarata ellenére meg akarják erősíteni az államot. Úgy vélte, a merénylet fellobbantja a társadalmi ellentéteket, és egyúttal megakadályozza, hogy a katonai vezetés (a junta) és a párt vezetése pacifikálja a társadalmat. Az elkövetők célja, hogy ne az '56 utáni kádári konszolidáció, hanem a '68 utáni Husák-féle megoldás nyerjen teret. A politikai gyilkosság azt bizonyítja, hogy Jaruzelskinek nem sikerült a százszázalékos bonapartizmus, hatalmát meg kellett osztania a „beton-

fejű pártbürokráciával", és ezért nem tudott különalkut kötni a katolikus egyházzal, illetve a jobboldali ellenzékkel. Tamás megállapította, hogy a Popiełuszko-gyilkosság után erre már nem is lesz lehetősége, viszont a rendszer ingatag: „A lengyelországi helyzet azt bizonyítja, hogy ott a klasszikus bolsevik pártdiktatúra nem állítható helyre. Akkor sem, ha a Szolidaritás és általában a demokratikus ellenzék politikai győzelme rövidtávon nem valószínű. Az újabb kori történelemben példa nélkül álló társadalmi-politikai megosztottság jött létre: a hadsereg és a bürokrácia sakkban tartja a társadalom vele szemben ellenséges többségét, de föltűnően kevés embert képes korrumpálni, meggyőzni, integrálni. »Legitimációjának« alapja a puszta erőszak, logikus tehát a kormánypárti szélsőségesek fegyelmezetlen túlzása, a politikai gyilkosság." A hatalom helyzetét nehezíti – folytatta Tamás –, hogy az ellenálló társadalom többségének és a pártelitnek nincsenek többé közös előfeltevései. Popiełuszko mártírhalála ugyanis „vérrel pecsételte meg a Szolidaritás és az egyház szövetségét. A keresztény-szocialista Popiełuszko atya a Szolidaritást, tehát a katolikus lengyel társadalmat képviselte, mindenki számára érthető egyértelműséggel."[279] Tamás Gáspár Miklós helyzetértékelése ma is helytállónak tűnik. A gyilkosság megmutatta, hogy a hatalom nem egységes: vannak olyan keményvonalasok, akik nem tartják elég keménynek a Jaruzelski vezette katonai diktatúrát. Bármilyen furcsa, ez éppenséggel reményre adott okot, hiszen a társadalomnak és a katolikus egyháznak így több esélye kínálkozott a győzelemre.

A *Beszélő* legújabb száma már nyomtatás előtt állt, amikor a szerkesztőség hírét vette a brutális gyilkosságnak, és szükségét érezték az állásfoglalásnak. Ezért az 1984. évi 11. szám elé betoldottak egy nyilatkozatot, amelyben leszögezték, hogy a lengyel kormányzat felel a gyilkossá-

gért: „Jaruzelskiék hozatták a törvényt, amely korlátlan hatalmat ad a belügyi szerveknek az állampolgárok elhurcolására. Uszító propagandájukkal ők bátorították az ellenállási mozgalom tagjaival szemben alkalmazott erőszakot. Ők fedezték az 1981 decembere óta ismertté vált csaknem ötven politikai emberrablás és több tucat politikai gyilkosság tetteseit. Ők jelentették ki még Popiełuszko meggyilkolása után is, hogy üldözni fogják azokat az emberi jogi csoportokat, amelyek a hatósági túlkapások megfigyelésére, a rendőrség tevékenységének nyilvános ellenőrzésére alakultak. [...] Hadd végezzék csak bandákba szerveződött rendőreik a piszkos munkát, amit ők maguk nem mernek felvállalni."[280]

A november 3-án megtartott temetésen több százezer ember vett részt a varsói Kosztka Szent Szaniszló-templomnál. A tömegben ott voltak a föld alá kényszerített Szolidaritás vezetői Lech Wałęsával az élen, de számos nyugat-európai diplomata is megjelent. A magyar ellenzék aznap egy nyilatkozatot tett közzé negyvenhárom aláírással: „Barátaink, kelet-európai honfitársaink! Sok millió ember gyászában osztozunk, amikor hangot adunk részvétünknek és szolidaritásunknak. A brutális módon meggyilkolt Jerzy Popiełuszko atyát nemcsak hozzátartozói, polgártársai, hívei és a Szolidaritás követői gyászolják; mártírhalála mindannyiunkért, kelet-európaiakért volt. Azokért az elemi jogokért halt meg, amelyekért most már nélküle küzdünk tovább."[281]

A temetésen magyarok is részt vettek. Az egyik beszámoló a *Hírmondó* lapjain jelent meg, aláírás nélkül: „A templom körül kordon, tízezernyi mécses világítja meg a hatalmas embertömeget. Hideg van, késő őszi hideg. [...] A szószék oldalán a meggyilkolt Jerzy atyát ábrázoló festmény, ujjai V betűt formálnak. Mindenütt zászlók, transzparensek jelszavakkal, Solidarność-felirattal.[282] Egy Varsóban élő magyar – Szalai Attila – fel is jegyezte naplójában a feliratokat: „A lelkünket nem tudjátok megölni!", „Soha nem győzhetnek le Téged és a nemzetet!"; „NEM a politikai gyilkosságokra!", „Velünk maradsz, nem felejtünk!". Aztán egy Miłosz-verssor: „Megölheted – új támad helyébe".[283] Mindezek mellett egy magyar transzparens is kikerült a templomkert kerítésére. Egy fehér lepedőn a Szolidaritás betűtípusával a következő állt: „*Solidarni w bolu – Węgrzy*" („A fájdalomban szolidáris magyarok"). Az akció a szintén Varsóban élő Engelmayer Ákos műve volt.[284]

Popiełuszko életével és vértanúságával foglalkozott a Nagy Jenő által működtetett ABC Kiadónál megjelent, egy számot megélt *Vakond* című szamizdat újság is. A lap teljes egészében közölte Antoni Lewek 1985. április 28-án a Kosztka Szent Szaniszló-templomban Popiełuszko emlékére elmondott homíliáját, illetve Fenyvesi Ottó *Ostromállapot keresztfonállal* című versét, amely eredetileg az *Új Sympósion* 1982. évi áprilisi lengyel számában jelent meg.[285] *A Hírmondó* pedig leközölte a *The New York Review of Books*ban nem sokkal korábban megjelent Jerzy Popiełuszko-interjút, amely a következő sorokkal zárult: „Állandó megfigyelés alatt állok. Gdańsk felé menet őrizetbe vettek, és nyolc órán keresztül bent tartottak egy Varsó melletti rendőrségen. A sofőrt 15 órán keresztül tartották őrizetben. Ezek rendkívül ostoba praktikák, de nagyobb a tét, és meggyőződésem, hogy amit teszek, az helyénvaló. Éppen ezért fel is vagyok készülve mindenre."[286]

1985. október 20-án Molnár Tamásnak, az Inconnu művészeti csoport egyik tagjának óbudai lakásán működtetett Arteria galériában mintegy 40-45 fő gyűlt össze, hogy megemlékezzen Popiełuszko atya meggyilkolásának első évfordulójáról.[287] A megemlékezésen Molnár Tamás Popiełuszkót

a 20. század legnagyobb mártírjának nevezte. Őt követte Molnár Imre, aki ismertette életrajzát, majd lejátszotta a halála napján celebrált utolsó istentiszteletét. Buda Géza részletesen beszélt a pap életéről, politikai nézeteiről és a Szolidaritáshoz fűződő viszonyáról, majd a gyilkosságról szólva elmondta, hogy az állami vezetésnek nem sikerült elhitetnie a társadalommal, hogy nincs köze hozzá. Utána ismét Molnár Imre vette át a szót, aki részletekbe menően ismertette a gyilkosság előzményeit, végrehajtásának módját és helyszínét, majd újabb hangfelvételeket játszott le a közönség előtt. A lakásban bemutattak egy kiállítást, amely 14 táblán mintegy 100 fényképet tartalmazott a gyilkosságról és a temetésről.[288] A fényképekből egy szamizdat kiadvány is készült: Ágoston Éva (Zacharias Gáborné) saját maga gépelte le a szöveget, és az Inconnu galériában is bemutatott képeket ragasztotta mellé. A kiadvány mintegy 25 példányban készült el.[289] A lakásban rendezett megemlékezést hangszalagra vették, és elküldték a lengyelországi Jerzy Popiełuszko Baráti Körhöz Varsóba.[290]

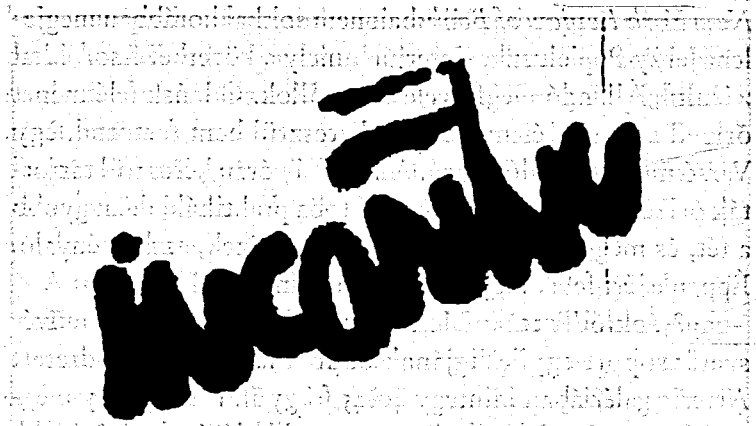

Az Inconnu logója a Szolidaritás betűtípusával

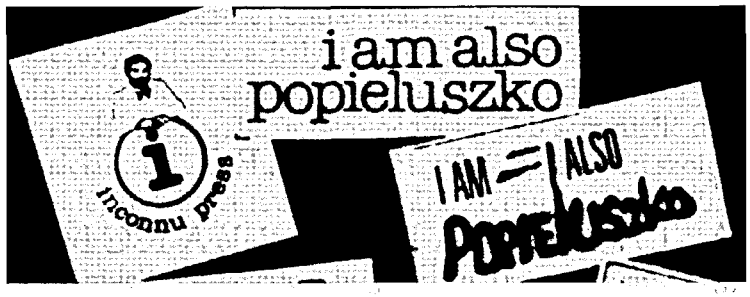

Az Inconnu matricái

Popiełuszko atya emlékét később is ápolták Magyarországon ellenzéki, egyházi és polonista körökben, ami természetesen nemkívánatos politikai tevékenységnek számított. Molnár Imre és barátai Engelmayer Ákosnak és a krakkói dominikánus Józef Puciłowski atyának köszönhetően kerültek be a lengyel egyházi körökbe. Varsói utazásaik alkalmával gyakran ellátogattak Popiełuszko atya miséire, illetve részt vettek a częstochowai zarándoklatokon is. Olvasták a sokszorosított homíliáit és le is fordították magyarra. 1985 végén megkapták a Kosztka Szent Szaniszló-templomban bemutatott, Popiełuszko életéről és temetéséről szóló fényképkiállítás másolatát, amely arra az esetre készült, ha a rendőrség elkobozná az eredetit. Ezt a másodpéldányt Teofil Bogucki plébános atya adta át, és Molnár Imre Leszek Kosakowskival együtt vonaton csempészte Magyarországra. A törökőri Kis Szent Teréz-templomban Bajcsy Lajos plébános engedélyével közzé is tették, a felállításban és kivitelezésben Balassa János, Rózsa Gábor és Pákozdi Ferenc segített.[291] Végül 1989-ben Molnár Imre és a Lengyelországban megismert felesége, Sagun Monika szerkesztésében Luzernben megjelent egy brosúra, amely Popiełuszko életének és meggyilkolásának bemutatása mellett a „hazáért mondott misékből" többet is tartalmazott magyar nyelven.[292]

V. A PÁRT ÉS A TÁRSADALOM REAKCIÓI

Jelentések Varsóból

Az 1970. decemberi véres események után a magyar politikai vezetés éberen figyelte, mi történik a lengyeleknél. 1971 és 1977 között Németi József nagykövet képviselte Magyarországot Varsóban. Németi sem korábban, sem később nem dolgozott diplomataként, nem volt más szolgálati kiküldetése. 1956 és 1959 között Moszkvában tanult a párfőiskolán, majd hazatérése után helyettes vezetőként a Belügyminisztérium III. főcsoportfőnökségére került – ez a Magyar Népköztársaság állambiztonsági szolgálatát, politikai titkosrendőrségét foglalta magába 1962 és 1990 között –, 1964-től pedig belügyminiszter-helyettes, vezérőrnagy volt. Innen került ki Varsóba, ahol hat teljes évig szolgált.[293] 1977-ben – már az első szervezett ellenzéki csoport, a KOR és az első szabad szakszervezetek létrejötte után – a belügyes Németit az ideológiai vonalról érkező Garamvölgyi József követte a nagykövéti poszton. Garamvölgyi az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályán Szirmai István KB-titkár

referenseként kezdte politikai karrierjét, és egészen a művelődésügyi miniszterhelyettesi (1971–74), majd kulturális miniszterhelyettesi (1974–1977) magasságokig vitte. Neki sem volt sem korábban, sem pedig később semmiféle diplomáciai tapasztalata, kizárólag a varsói nagykövéti szolgálata idején dolgozott a külügyminisztérium szolgálatában 1977 és 1984 között.[294]

Nem lehetett véletlen, hogy a kádári vezetés előbb egy belügyest, majd egy ideológiai vonalról érkező funkcionáriust küldött Lengyelországba: az 1970. decemberi, tengerparti események után olyan ember kellett Varsóba, aki jó kapcsolatokat ápolt a lengyel belüggyel és az állambiztonsággal. Az MSZMP vezetése elsősorban arra volt kíváncsi, hogy mennyire stabil a lengyelországi szocializmus. A két nagykövet jelentéseinek többsége a lengyel belpolitikáról szólt, ráadásul ezzel párhuzamosan folyamatosan jelentettek a magyar BM számára is.

A nagykövetségen részletes beszámolók születtek az 1976-os sztrájkokról, valamint az ursusi és a radomi munkásoknak nyújtott ellenzéki segítségről. A magyar nagykövetség lefordította a KOR 1976. október 30-án kiadott 3. számú, a november 22-én kiadott 4. számú, valamint az 1977. március 22-én kiadott 8. számú közleményét, illetve a radomi perekben elhangzott szemtanúk vallomását és több ellenzéki röplapot is.[295]

A varsói magyar követség 1977. január 27-én készített feljegyzéseiből a Külügyminisztérium lengyel referatúráján a következő következtetéseket vonták le: a KOR a „nyugati propaganda által régóta támogatott eszközt alkalmazza: amikor a munkások »érdekében« lép fel a munkások államával szemben. [...] A »dokumentumok« az objektivitás látszatát keltve igyekeznek »bemutatni« a történteket. Az esemé-

nyeket szárazon, »tényszerűen« írják le, közben azonban az adatokat felnagyítják."[296] Ugyanakkor Németi többször is figyelmeztette a magyar vezetést, hogy a KOR működése „neuralgikus pontot jelent a vezetés számára, amelyet lokalizálni kell, különösen az adott helyzetben, amikor a társadalmi-gazdasági életben keletkezett feszültségek feloldása a legsürgősebb feladat."[297]

A nagykövet buzgó jelentései felkeltették a budapesti külügyesek figyelmét, és 1977. június 8-án Kádár József főosztályvezető kérte a nagykövetséget, hogy készítsen elő egy összefoglaló jelentést az elmúlt időszak lengyel belpolitikai eseményeiről, és értékelje azt.[298] A *Tájékoztató a Lengyel Népköztársaság belső helyzetéről, külpolitikájáról és a magyar–lengyel kapcsolatokról* című nagyköveti összefoglaló április 21-én készült el, és meglehetősen vonalasra sikerült.[299] Egyetlen szót sem tartalmazott a korábbi jelentésekben bőségesen tárgyalt ellenzéki mozgalmakról, feltehetően azért, mert a nagykövet tudta, hogy jelentését szélesebb körben is terjesztik majd a külügyesek, és a lengyel belpolitikai helyzetről reális képet csak az MSZMP PB tagjai kaphattak. Ugyanakkor más vonalon, „szigorúan titkos" minősítéssel a nagykövetnek hamarosan arról kellett beszámolnia, hogy feltehetően az állambiztonság munkatársai gyilkolták meg Stanisław Pyjas krakkói egyetemistát. Sőt, magyar fordításban hazaküldte a KOR 1977. május 9-én ez ügyben tett nyilatkozatát is.[300]

A Szolidaritás megalakulása után még jelentősebb információszerző és tájékoztató feladat hárult a varsói magyar nagykövetségre. 1980 második felében 251 másutas táviratot, 85 szigorúan titkos jelentést, 1981. első fél évében pedig 366 másutas táviratot és 146 szigorúan titkos jelentést, valamint számos főnöki levelet terjesztett fel a nagykövet. A nagykövetség érdemi jelentései folyamatosan eljutottak a legmagasabb párt- és állami vezetés szintjére. Számos, különösen bizalmas jellegű jelentést csak szűk körnek – a Politikai Bizottság tagjainak – küldtek meg.[301]

A fentiekből látszik, hogy az MSZMP legfelsőbb vezetése aggódott. Nem csupán a lengyel szocializmus sorsa, hanem a „lengyel fertőzés" átterjedése miatt is. Attól tartott, hogy az ottani eseményeknek magyarországi hatásai is lesznek.

Magyar–lengyel állambiztonsági együttműködés

Nem csupán a külügy és a pártvezetés foglalkozott az ellenzékkel és annak lengyelországi kapcsolataival, hanem az állambiztonság is. Már 1976-ban, a magyar és a lengyel belügyminisztérium vezetői tanácskozásán egyetértés mutatkozott abban, hogy a Helsinki Záróokmány aláírása új helyzetet teremtett ezen a téren, ezért elhatározták, hogy fokozottabban figyelik az ellenzéki célú kapcsolattartásokat és az ellenséges kiadványok csempészését. A két belügyminisztérium a hetvenes évek végén több megállapodást is kötött egymással, és valamennyi megállapodás tartalmazott az ellenzékre vonatkozó feladatokat.[302] Ennek dokumentálható bizonyítéka, hogy a hetvenes évek végétől kezdve szinte az összes demokratikus ellenzékhez sorolt személy lengyelországi útjáról részletes megfigyelési dosszié készült. A lengyel szervek minden esetben a magyar fél kérését teljesítették.[303] Ezt követően rendszerint vagy bevonták az illető útlevelét – „kiutazása közérdeket sért" indoklással –, vagy egyszerűen nem engedték őket át a határon, és mint láttuk, kiutasításra is sor került.

A KOR és a Charta '77 megalakulása után a magyar ellenzék mozgolódását észlelve a magyar belügy egyébként is több figyelmet fordított az ellenséges megnyilvánulásokra. 1979. január 2-ától bevezették a Napi Operatív Információs Jelentések rendszerét,[304] majd külön objektumdossziét nyitottak a „hétfői szabadegyetemek" jelentéseinek számára. A napi jelentésekben a magyar ellenzékiek szinte minden nemzetközi kapcsolatáról történik említés, vagyis a pártvezetés meglehetősen jól informált volt a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatok alakulásáról.

A nyolcvanas évek közepén, közeledve az ötvenhatos forradalom harmincadik évfordulójához, a magyar belügy szorosabbra fűzte kapcsolatát a lengyel társszervekkel. 1986. május 21–23. között került sor a Belügyminisztérium III/II. Főosztálya és a lengyel BM IV. Főosztálya közötti első megbeszélésre Varsóban. A felek egyetértettek abban, hogy az aktuális társadalmi-politikai helyzetben szükséges az információk kicserélése a megfigyelt közösségekre és objektumokra vonatkozóan, valamint a tapasztalatcsere a műveleti munka terén. Ezzel egyidejűleg aláírtak egy együttműködési megállapodást is. Az említett belügyi főosztályok képviselői 1987. május 25–27. között újra találkoztak egymással Varsóban, ahol újabb közös jegyzőkönyv került aláírásra. Ez magában foglalta az 1987–1989. évekre vonatkozó együttműködés fő céljait. Az együttműködés természetesen a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatok megfigyelésére és akadályozására is vonatkozott – de nem kizárólag erről szólt. Kiemelt közös feladatként határozták meg a gazdasági vonatkozású információk gyűjtését és kicserélését – többek között a Valutaalap és a Világbank hitelezésére vonatkozó hírszerzést –, valamint a nemzetközi gazdasági trendek elemzését is. A harmadik találkozóra 1987 szeptemberében került sor, immár Budapesten.

1988. augusztus 22–25-én, majd 1989. február 22–24-én találkozott Czesław Kiszczak lengyel és Horváth István magyar belügyminiszter. A második találkozón Kiszczak reális képet festett a lengyel gazdasági és belpolitikai helyzetről, valamint azt is elmondta, hogy a Mieczysław Rakowski vezette kormány a „szocialista gazdaság teljes piacosítására törekszik". A lengyel belügyminiszter beszámolt a február óta zajló kerekasztal-tárgyalások menetéről, és előrevetítette a Szolidaritás szakszervezet legalizálását. Ami a magyar–lengyel belügyi együttműködést illeti, Kiszczak kiemelte a két hírszerzés együttműködésének jelentőségét, amelynek köszönhetően egyre több közös akcióra került sor. A magyar és a lengyel szervek együtt tevékenykedtek a NATO-val és a Vatikánnal szembeni felderítésben, valamint az elhárítás és a tudományos-műszaki hírszerzés területén is. Emellett fontosnak tartotta megemlíteni az illegális irodalom (szamizdat) két ország közötti áramlásával szemben tett közös intézkedéseket is.

A magyar–lengyel belügyi együttműködés eredményeként a két reszort 1986 és 1988 között összesen 140-szer cserélt egymással információt (1986-ban 61, 1987-ben 54, 1988-ban 25 alkalommal). Az információk cseréje „a Lengyel és a Magyar Népköztársaság, valamint más szocialista ország ellen irányuló ellenséges politikai és ideológiai tevékenységek", „az alkotó értelmiség és az ifjúság köreire irányuló diverzáns tevékenység", „a magyar ellenzék és a Lengyel Népköztársaság szocialistaellenes csoportjai képviselői közötti kapcsolatok", „az ellenséges irodalom csempészése és az összekötő csatornák", valamint a „politikai terrorizmus" elleni közös harcot szolgálta. A két reszort az információcserén túl 1986-tól kezdve „Sellő" (lengyelül: „*Rusałka*") fedőnév alatt közös operatív műveleteket is végrehajtott a magyar és a lengyel ellenzék kapcsolattartásának megakadályozása céljával.[305]

Az állambiztonsági munka intenzitása visszaigazolni látszik az aktív ellenzéki kapcsolatokat, egyúttal a rendszerváltáshoz közeledve látszik a csökkenő tendencia is. Ugyanakkor nem állnak rendelkezésünkre azok a jelentések, amelyeket a két fél kicserélt egymás között, így nem tudjuk azt sem, hogy milyen ügyek keltették fel igazán az állambiztonság figyelmét.

Tájékoztatás és közvélemény

A magyar társadalom leginkább a Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásaiból, valamint a demokratikus ellenzék által kiadott szamizdatlapokból tájékozódhatott a lengyelországi eseményekről. A hivatalos sajtóban a párt szemszögéből, legtöbbször a szovjet és a lengyel tájékoztatási hivatalok közleményein keresztül mutatták be, hogy mi történik Lengyelországban. Jellemző példa, hogy 1980. július 19-én Domány András,[306] a Magyar Rádió varsói tudósítója a központi lengyel pártlap, a *Trybuna Ludu* vezércikke alapján beszámolt az első sztrájkokról („munkabeszüntetésekről") a *Déli krónika* című műsorban, egy óra múlva azonban a párt agitprop osztályáról megérkezett az utasítás, hogy a hírt még egyszer nem ismételhetik meg a rádióban.[307]

Amikor világossá vált, hogy a lengyel sztrájkok tartósak lesznek, sőt a lengyel kormány leült tárgyalni a munkásokkal, majd létrejött a Szolidaritás szakszervezet, a legnagyobb magyar napilapok (*Népszabadság*, *Népszava*, *Magyar Nemzet*) szinte napi rendszerességgel beszámoltak a lengyel helyzetről, valamint a kormány és a megalakuló Szolidaritás tárgyalásairól, vitáiról. Ugyanakkor Lech Wałęsa nevét 1980 októberéig le sem írták.[308] Aki csupán a hivatalos magyar

újságokból tájékozódott, semmit sem tudhatott arról, hogy mi a Szolidaritás célja, milyen feladatokat tűzött ki maga elé. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar napilapokban 1980 októbere és 1981 májusa között Wałęsát mérsékeltnek, a kormánnyal és a párttal kompromisszumkész személynek ábrázolták, akit gyakran támadnak a „szélsőséges" vagy „radikális" oldalról.

1981. május 6-án azonban rendkívüli dolog történt. A Magyar Televízió *Panoráma* című külpolitikai műsorában Lech Wałęsa, a Szolidaritás elnöke hosszú perceken keresztül magyarázta a magyar nézőknek, hogy mi a szakszervezet és az éppen alakuló üzemi tanácsok célja és feladata, és hogy miért nem politika az, amit a szakszervezetük tesz. A Szolidaritás elnöke azzal kezdte mondandóját, hogy a Szolidaritás elismeri ugyan a párt vezető szerepét az állam egészének ügyeiben, ám a szakszervezetben önkormányzók és függetlenek akarnak maradni. A szakszervezet ugyanis csak így tudja a munkás-érdekvédelmi feladatait ellátni. Wałęsa tisztában volt vele, hogy egy másik szocialista ország állami televíziójának kamerája előtt beszél, ezért hangsúlyozta, hogy a Szolidaritás a szocializmus mellett van, tiszteletben tartja a létező realitásokat, és azokat nem sérti meg. A további kérdésekre válaszolva elmondta, hogy a Szolidaritás az érdekvédelem mellett javaslatokat is tesz a kormánynak a gazdasági válságból való kilábalás érdekében, de a döntés felelőssége a kormányé. A szakszervezet sem ebben, sem a termelésirányítás felelősségében nem akar osztozni, mivel akkor nem tudná gyakorolni ellenőrző és érdekvédelmi feladatát. Wałęsa nem titkolta, hogy a lengyel társadalom nagyon sokszor csalódott, ezért nehezen hiszi el a pártnak, hogy ezúttal elérkezett a megújulás, és mostantól minden jobb lesz. Ugyanakkor elmondta, hogy a szakszervezet mellett más szervezeti for-

mákra is szükség van, ilyen például az üzemekben alakuló munkásönkormányzat, amelyben a Szolidaritás mint szakszervezet ugyan nem vesz, nem vehet részt, de tagjai igen. A munkásönkormányzat feladata lehet, hogy társfelelősséget vállaljon a termelésirányításban, a Szolidaritás pedig megmarad tisztán érdekvédelmi szervnek.[309]

Wałęsa szereplése a magyar televízióban egyedülálló volt a szocialista táborban. A magyar nézőnek azért is meghökkentő lehetett a Szolidaritás elnökét képernyőn látni, mivel egészen addig a pillanatig Wałęsáról még egy kép sem jelent meg a magyar napisajtóban[310]. Kivételt jelentett a 60–70 ezer példányszámban megjelenő *Magyarország* című politikai és társadalmi hetilap, amelyben Alaksza Tamás hétről hétre megjelenő egész oldalas beszámolói jelentettek komolyabb információforrást az érdeklődő magyar olvasók számára.[311]

A *Panoráma* említett adása azonban nem csupán Wałęsa szereplése miatt volt érdekes. Lényegében a magyar médiában ez volt az első – és a rendszerváltásig egyben az utolsó – olyan megjelenés, amelyben a lengyel gazdasági, társadalmi és politikai válságot alaposan elemezték, tényekkel és adatokkal alátámasztották, gyakorlati példákkal illusztrálták. A műsorban megszólalt Andrzej Wajda filmrendező, Jan Łabęcki, a Gdański Hajógyár pártbizottságának titkára, Tadeusz Fiszbach, a Gdański Vajdasági Pártbizottság első titkára, Mieczysław Rakowski miniszterelnök-helyettes, Jerzy Kołodziejski, a Gdański Vajdaság vajdája, Jerzy Wojtecki mezőgazdasági miniszter, Henryk Zbigniew Wilk, az Ursus Traktorgyár vezérigazgatója, Marian Krzak pénzügyminiszter, egy varsói élelmiszeráruház igazgatója, egy piaci árus és egy Varsó környéki magángazda is. A gazdasági válság okainak és következményeinek alapos bemutatása után Jerzy Kuberski miniszter, a lengyel egyházügyi hivatal

vezetője mutatta be a magyar nézőknek az állam és egyház viszonyát, illetve a lengyel egyház társadalomra gyakorolt hatását. Végül Kazimierz Barcikowski, a párt PB-tagja és KB-titkára zárta a műsort. Az egy óra tíz perc hosszúságú filmben a szerkesztők a szövetségi viszony határain belül, de rendkívül alaposan körbejárták a témát.[312]

A lengyelországi helyzet azonban – legalábbis a magyar pártvezetés szempontjából – egyre rosszabbra fordult. Mint szó esett róla, a lapszerkesztők havi rendszerességgel összehívott főszerkesztői értekezletén május 30-án Tóth Dezső művelődésügyi miniszterhelyettes közölte, hogy ritkítani kell a lengyel tematikájú cikkek közlését. E direktíva minden bizonnyal a televízióra és a rádióra is vonatkozhatott, mert ettől kezdve nem készült a korábbiakhoz hasonló elemző műsor a lengyel eseményekről, a napilapok pedig egészen szeptemberig alig-alig írták le Wałęsa nevét, akkor is csupán a Szolidaritás kongresszusával kapcsolatban. Másfelől megszaporodtak a lengyeleket rossz színben feltüntető viccek. E műfajban természetesen élen járt a *Ludas Matyi* című szatirikus hetilap. Míg 1981 tavasza előtt egyetlen lengyel témájú viccet sem közölt a lap, április végétől október végéig nyolcat is, valamint két karikatúrát. A viccek általában a lengyelek munkakerüléséről, az áruhiányról és a sztrájkok értelmetlenségéről szóltak. Közülük néhány: „Mi a napszámos? – Lengyel parasztok körében divatos karórafajta, mely azt is mutatja, kedd van-e vagy szabad szombat." „Mi a húsosfazék? – A konformisták konyhai eszköze, szemben az ellenlábassal. Gyártásával a lengyelek egy kicsit előreszaladtak." „Mi a LEJM? – Tisztázatlan célú lengyel mozgalom. Némelyek szerint a »Lengyelország Elfogad Jattot Mindenkitől«, mások szerint a »Legszebb Egy Jó Munkaszünet«, egy harmadik csoport szerint a »Legyen Eszetek, Januárig Meg-

gebedünk« jelszó rövidítése." „Mi a mindennapi betevő? – Lengyelországban utcai tüntetésekkel megtermelni kívánt élelmezési cikk. Zenei vonatkozása is van: e szavakkal kezdődik »Az aggszűz imája« című dal".[313]

Árkus József, a lap főszerkesztője az általa vezetett *Parabola* című televíziós humorműsorban is szívesen viccelődött a lengyeleken, de talán még nagyobb hatása volt a Magyar Rádió hétfő esti kabaréműsorainak. Az ellenséges propagandának köszönhetően a közbeszédben is elterjedtek a lengyelek állítólagos lustaságán és szegénységén élcelődő viccek, amelyeknek egyértelműen az volt a funkciójuk, hogy a magyar társadalom tudatába beépüljön a Szolidaritás mozgalommal való ellenszenv. A „Mit kap a lengyel macska ebédre? Egérjegyet", valamint a „Hogy néz ki a lengyel szendvics? Két kenyérjegy között egy húsjegy" poénok[314] a terjesztők teljes érzéketlenségéről adtak tanúbizonyságot.

Összességében megállapítható, hogy a széles rétegeket elérő újságokban (tehát főképpen a napi sajtóban és a szatirikus lapokban), illetve rádióműsorokban egyre gyakrabban felbukkant a lengyeleket lejáratő primitív propaganda, ugyanakkor a kisebb nézettségű, szakmai műsorokban (mint például a *Panoráma*, vagy a rádióban este tíz óra után sugárzott *Tíz perc külpolitika* című műsorban) a lehetőségekhez képest kiegyensúlyozott tájékoztatás folyt.

Nincsenek pontos adataink arról, hogy a professzionális, elemzéseken alapuló külpolitikai tájékoztatás fokozatos csökkentése és a lengyeleket kigúnyoló propaganda terjedése milyen eredménnyel járt a magyar társadalom gondolkodásmódjának megváltoztatásában, a rendelkezésre álló korabeli közvélemény-kutatások ugyanis vagy korábban, vagy éppen a „váltás" időszakában készültek. A korábban készült közvélemény-kutatói elemzések ugyanakkor megvilágíthatják,

mi késztette a magyar pártvezetést arra, hogy 1981 májusától kezdve a hivatalos médiában lényegében letiltsa a lengyel témájú híreket, és ezzel együtt belekezdjen egy lengyelellenes propaganda-hadjáratba.

1981 elején az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya Bognár Tibor vezetésével végzett felmérést a fiatalok között. A kutatásból kiderült, hogy a magyar fiatalság az átlagosnál jobban tájékozott a lengyelországi eseményekről, és arról általában határozott véleménnyel rendelkezik. Összességében hétszer többen tartották a lengyel eseményeket pozitívnak, mint negatívnak.[315]

A teljes lakosságot felölelő egyetlen közvélemény-kutatást az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya végezte el 1981. május 9. és 24. között, tehát már a *Panoráma* lengyel témájú adása után. A tömegtájékoztatás színvonalának megfelelően a megkérdezettek 61 százaléka tudta, hogy Lengyelországban új szakszervezet alakult, 29 százaléka ismerte a Szolidaritás nevét is, ugyanakkor Lech Wałęsáról csupán 15 százalékuk hallott. A megkérdezettek a válság okaiként a legnagyobb arányban azt említették meg, hogy Lengyelországban nem kollektivizálták a mezőgazdaságot és nem korszerűsítették a gazdaságirányítási rendszert, valamint hogy a párt- és állami vezetők visszaéltek a hatalommal, nem hallgatták meg az emberek véleményét, a párt nem támaszkodott eléggé a tömegekre, és végül az ellenzéki erők fellázították a munkásokat.[316] A felsorolt okok egyértelműen mutatták az említett *Panoráma*-adás közvéleményformáló erejét, hiszen abban éppen ezek az okok hangoztak el, ráadásul a pártvezetők részéről.

A felmérés eredményei azt mutatták, hogy a magyar társadalomnak nem volt egyértelmű véleménye a lengyelországi eseményekkel összefüggő legtöbb kérdésről, de egyáltalán

nem volt ellenséges beállítottságú. Annak ellenére sem, hogy ún. „zárt kérdések" szerepeltek a kutatásban, tehát a feltett kérdésekre lehetett „igen" vagy „nem", egyes esetekben „egyetért" vagy „nem ért egyet", valamint „részben egyetért" válaszokat adni. Összességében a magyar társadalom 73 százaléka elutasította azt az állítást, hogy a lengyel munkások azért sztrájkolnak, mert nem szeretnek dolgozni, 53 százaléka pedig egyetértett azzal, hogy azért sztrájkolnak, mert csak így remélhetik sorsuk jobbra fordulását. A megkérdezettek 62 százaléka úgy vélte, hogy az új lengyel szakszervezet, tehát a Szolidaritás megalakulása elősegíti a szocializmus megújulását, és 59 százaléka elutasította azt az állítást, hogy az új szakszervezeti vezetők nem a munkások érdekeit képviselik, mint ahogyan azt is, hogy az imperialista erők eszközei lennének. 55 százalékuk egyetértett azzal is, hogy a lengyel munkások „másfajta szocializmust" akarnak, mint amilyenben jelenleg élnek. Abban ugyanakkor megosztott volt a magyar társadalom, hogy a lengyel folyamatok szembe mennek-e a szocialista rendszerrel vagy sem (41 százalékuk: igen, 44 százalékuk: nem), ahogy abban is, hogy lehet-e a sztrájk az érdekérvényesítés eszköze a szocializmusban (a válaszadók 45 százaléka szerint semmilyen körülmények között nem lehet). Arra a kérdésre azonban, hogy ellenforradalom van-e Lengyelországban, 60 százalék nemmel felelt, és csak 20 százalék válaszolt igennel. Ugyanakkor a megkérdezetteknek csupán 37 százaléka állította, hogy nincs ellenforradalmi veszély Lengyelországban, míg 47 százalékuk erre igennel felelt. A válság megoldásával kapcsolatos kérdésekre azonban egyértelmű többség (87 százalék) válaszolt úgy, hogy a lengyeleknek maguknak kell megoldaniuk a problémáikat, 80 százalékuk pedig teljesen elutasította a szocialista országok beavatkozását is.[317]

1981 nyarán a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában Lázár Guy szociológus vezetésével is készült egy felmérés a lengyel események magyar visszhangjáról. A kutatás szerint a magyar társadalom 89 százaléka szerint Magyarországon nem képzelhető el a lengyelhez hasonló válság. Ami viszont a lengyel események megítélését illeti, kisebb elmozdulás volt tapasztalható a májusi felméréshez képest. A megkérdezettek 56 százaléka nyilatkozott úgy, hogy kedvezőtlenül fogadja a lengyelországi eseményeket, és csupán 7 százaléka szerint voltak kedvezők a folyamatok. A válaszadóknak csupán 10 százaléka fejezte ki egyértelmű szolidaritását a lengyelekkel, 16 százalék pedig felemásan nyilatkozott. Ugyanakkor a tömegkommunikációs eszközök által sugallt negatív kép ellenére a társadalom fele nem utasította el a sztrájkokat mint az érdekérvényesítés eszközét, egyharmaduk pedig az érdekérvényesítés természetes eszközét látta bennük.[318]

Összességében úgy tűnik, hogy a magyar pártvezetés valódi félelemből állíttatta le az objektív tájékoztatást a médiában. Jelentős közvélemény-formáló hatása volt ugyanis a Szabad Európa Rádiónak, a szamizdatnak és az időnként objektivitásra törekvő közmédiának. A társadalom relatív többsége 1981 májusában még tisztában volt azzal, hogy milyen okai vannak a lengyel válságnak, és egyáltalán nem állítható, hogy elítélte volna a lengyel munkásokat tetteikért. Különösen a fiatalok körében volt népszerű a lengyel Szolidaritás. Az 1981 kora nyarán beindított, ócska „humorba" csomagolt ellenpropaganda hatását számszerűen nem tudjuk értékelni, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a társadalom széles rétegeiben megjelent. Erről tanúskodnak a Politikai Bizottság számára hetente készített összefoglaló hangulatjelentések is. Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot végül fel-

mentette a magyar pártvezetést a további lengyelellenes propagandától. Nem véletlen, hogy Hajdu János aznap este úgy köszöntötte *A hét* című politikai műsor nézőit, hogy „Végre egy jó hír Lengyelországból!”

Az MSZMP első határozata az ellenzékről (1980. december 9.)

1980 végén az MSZMP Politikai Bizottsága 1966 után[319] először újra foglalkozni kezdett a belső ellenzékkel, és rögtön határozatot is hozott a velük szemben alkalmazandó politikáról. Mi volt az oka annak, hogy a párt legfelsőbb vezetése szükségét érezte egy ilyen dokumentum elfogadásának? A nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások, az ún. „kis hidegháború” kirobbanása (a szovjetek afganisztáni intervenciója, a NATO új rakétatelepítési programja, a hadászati fegyverek korlátozásáról szóló SALT II. szerződés ratifikálásának elhalasztása), valamint az egyre mélyülő gazdasági válság minden bizonnyal szerepet játszott a kérdésben,[320] ám ezeknél is fontosabb lehetett a Szolidaritás magyarországi népszerűsége és a lengyel események hatása a mindinkább megerősödni látszó magyar demokratikus ellenzékre.[321]

Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése „a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről” szólt, és a dokumentum[322] címében szereplő három kategória (ellenség, ellenzék, ellenzékieskedő) pontosan megegyezik a határozat elfogadása után éppen két hónappal, 1981. február 9-én elkészült belügyminisztériumi jelentésben szereplő kategorizálással.[323] A BM a „hétfői szabadegyetemek” közönségét osztályozta ellenséges tevékenységük tudatossága és aktivitása

szerint. Az első kategóriába kerültek azok, akik a szabadegyetem látogatásán kívül más ellenzéki tevékenységi formákban is aktív szerepet vállaltak – általában kezdeményezőkként vagy vezetőkként. „Őket tudatosan ellenséges beállítottságú személyeknek” tekinthették. A második kategóriába azok kerültek, akik az értékelés szerint se nem kezdeményezők, se nem vezetők, de a szabadegyetemi előadásokon kívül részt vettek más ellenzéki tevékenységben is, és szoros kapcsolatban álltak az első kategóriába sorolt személyekkel. A harmadik kategóriába pedig azok tartoztak, akik eddig csak periférikusan kerültek az állambiztonság látókörébe, egy részük az előadások látogatásán kívül más ellenzéki tevékenységben nem vett részt – ők voltak az ún. „ellenzékieskedők”. Kádár János a határozat elfogadása előtt a PB ülésén is három kategóriáról beszélt: „Leszámolni az ellenséggel, elszigetelni az ellenzékieket, megnyerni az ingadozókat”. Nyilvánvaló, hogy a belügyminisztériumi jelentés, amely egyébként minden kategóriához neveket is felsorolt, a PB határozatának következménye volt. Az is egyértelműen látszik, hogy az állambiztonság munkatársai mindenekelőtt a „hétfői szabadegyetemek” látogatóit tartották számon ellenzékként.

Érdemes megvizsgálni, hogy mit tartalmaz az MSZMP tárgyalt határozata, és milyen kapcsolódási pontjai vannak a lengyel eseményekhez. A dokumentum történeti áttekintéssel kezdődik, bemutatja az ellenzékihez sorolható személyek és csoportok 1968 óta megtett útját. Megállapítja, hogy az ellenzéket jelenleg Bence Györggyel, Kis Jánossal és Kenedi Jánossal az élen egy új vezető garnitúra irányítja, amely „célkitűzéseiben és taktikájában is direktebb politikai jellegű tevékenység kialakítását tűzte napirendre”. Egységes ideológiai-politikai álláspontjuk és platformjuk ugyan nincs, de abban megegyeznek, hogy a marxizmust teljes egé-

szében megkérdőjelezik, és elutasítják a szocializmus gyakorlatban megvalósult minden formáját. Ezt követően utal a dokumentum a lengyel és a csehszlovák befolyásra: „mind a politikai, mind pedig a taktikai célkitűzések tekintetében tanultak a más szocialista országokban tevékenykedő ellenzéki csoportok működésének tapasztalataiból.". Emellett nyíltan szolidárisak és kapcsolatot építenek velük, „elsősorban a lengyel Társadalmi Önvédelmi Bizottsághoz hasonló mozgalmat kívánták, illetve kívánnak létrehozni". A jelentés örömmel nyugtázza azt is, hogy a magyar ellenzék tisztában van korlátaival, mivel Magyarországon Lengyelországhoz képest a viszonylag magas életszínvonal és a hatalomnak nem eredménytelen manipulációi meglehetősen nehézzé teszi számukra a társadalmi bázis kialakítását, a munkásság megnyerését. Kádár azonban ebben a kérdésben is egyértelműen fogalmazott: az elkerülhetetlen esetekben adminisztratív eszközökhöz kell nyúlni, és amennyiben az ellenzék munkáshátteret szervez tevékenységéhez, „akkor minden pardon megszűnik [...] a Magyar Népköztársaság ellen senki fia nem tehet semmit büntetlenül".

Az említett jelentés kitért a magyar szamizdat irodalomra, amelyben egyre többször szerepelnek más szocialista országok ellenzéki mozgalmainak dokumentumai, valamint szólt „a lengyel repülőegyetemek példája nyomán" (ismét az állambiztonsági dokumentumokból ismert meghatározás) magánlakásokban tartott szabadegyetemi előadásokról is. A SZETÁ-val kapcsolatban pedig a következőket írták: „A lengyel ellenzék taktikájához hasonlóan a társadalmi tevékenység olyan területeit veszik célba, amelyeket az államhatalom kevésbé tud kontrollálni". De más helyen is felbukkan a lengyel példa: a dokumentum megemlítette, hogy létrehoztak egy jogi bizottságot, ami „csírájában magában rejti egy,

a lengyelországi Társadalmi Önvédelmi Bizottsághoz hasonló célokat követő szervezet létrehozásának lehetőségét".

A kérdés már csak az volt, hogy milyen eszközökkel kell és lehet fellépni az ellenséges-ellenzéki és ellenzékieskedő személyekkel szemben. Kádár véleményét már idéztük, és lényegileg ettől nem tér el sem a jelentés, sem az elfogadott határozat. Elsősorban politikai kérdésként kezelték a problémát, éppen ezért politikai és nem rendőri eszközökkel akartak fellépni az ellenzékkel szemben. Arról határoztak, hogy fokozottabb politikai munkát kell végezni az értelmiség körében, de törvénysértés esetén, vagy ha „a társadalom alapvető érdekei megkívánják, adminisztratív eszközöket is alkalmazni kell". Kissé ellentmondásosan ugyanakkor már maga a határozat is tartalmazott adminisztratív elemet, hiszen döntöttek arról, hogy „feketelistát" hoznak létre azon írók neveivel, akik szamizdatban publikálnak. A határozat kimondta, hogy „biztosítani kell egyidejűleg azt is, hogy az e névsorban szereplőket ne hívják meg egyetemi klubokba, kollégiumokba, TIT-előadásokra, művelődési házakba stb."

Az MSZMP második határozata az ellenzékről (1982. március 30.)

Az 1981. december 13-án bevezetett lengyelországi hadiállapot bizonyos fokú megnyugvást hozott Kádáréknak, de az állambiztonsági jelentésekből és a megszaporodó szamizdat kiadványokból pontosan tudhatták, hogy a küzdelmet még nem nyerték meg. Az ellenzék szolidaritási akciókba kezdett, a *Beszélő*ben pedig vita indult a hadiállapot utáni lehetőségekről, amelyeket nagymértékben a Lengyelországban megfogalmazott programok inspiráltak.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1982. február 16-án kiadott egy állásfoglalást a magyar–lengyel kapcsolatok helyzetéről és a feladatokról. Ebben szó volt a két ország közötti kulturális kapcsolatok átalakításáról, valamint a tömegtájékoztatás és a propaganda feladatairól is.[324] Mintegy másfél hónappal később – 1982. március 30-án – az MSZMP PB meghozta „második ellenzéki határozatát".[325] A jelentés és a PB állásfoglalása az első – 1980. december 9-ei – határozat óta eltelt időszakot tekintette át, illetve a végrehajtásának tapasztalatait vette sorra, végül pedig új feladatokat fogalmazott meg. Mint láttuk, az első határozatban nagy hangsúllyal szerepelt a lengyel ellenzék káros hatása a magyar ellenzéki tevékenység formálására. Most, a hadiállapot bevezetése után három és fél hónappal a jelentés örömmel állapította meg, hogy a SZETA akcióit sikerült az államhatalomnak korlátoznia, annak tevékenysége lényegében „lengyel szolidaritási akciók felé tolódott el", hatásukat pedig a Magyar Vöröskereszt segítségével sikerült korlátozni (a gyűjtőakciók és a gyermeküdültetés terén). A párt vezetése láthatóan nem vette észre, hogy a SZETA nem kényszerből tolódott el a lengyel szolidaritási akciók felé, hanem tudatosan. Egyfelől fontos volt nekik az ügy, másfelől éppen az 1956-os lengyel társadalmi segítségnyújtást szerették volna – természetesen jóval szerényebb mértékben – viszonoztatni a magyar társadalommal. A jelentés ugyanakkor negatívumként említi, hogy „az ellenzéki, ellenséges csoportok tevékenységét csak részben tudták korlátozni. A bonyolult külső és belső viszonyok az ellenzéki csoportok számára kedvezőbb feltételeket teremtettek." Hogy melyek voltak ezek a bonyolult viszonyok, arról a jelentés későbbi részében bővebben olvashatunk. Itt hivatkoznak az új amerikai vezetés ellenséges irányvonalára, amely megélénkítette a szocializmusellenes propagan-

dát, de még fontosabbnak tartották, hogy „a lengyelországi válság, a szomszédos szocialista országok gazdasági problémái egyesekben a szocializmus általános válságának érzetét keltik, és tápot adnak a nacionalista tendenciáknak is."

A „nacionalista tendenciák" említése új elem volt az ellenzékkel kapcsolatos állásfoglalásokban, alatta a népi mozgalom képviselőit értették. A jelentés megállapította, hogy a magyar ellenzéki és ellenséges csoportok laza keretek között tevékenykednek, nincs átfogó programjuk, ideológiailag és politikailag is nagyon heterogének, de általánosan elmondható, hogy „nézeteik 1981 vége óta jobbra tolódtak". Ennek okait szintén külső tényezőkben látták: „A polgári ideológiai irányzatok változása – bizonyos késéssel – közvetve, a többi szocialista ország hasonló jellegű ellenzéki mozgalmaival kiépített kapcsolataik révén és közvetlenül is hat a hazai ellenzék ideológiai-politikai arculatára." Végül megállapították, hogy az ellenzék egyre jobboldalibb, és szocializmusellenes vonásai is erősödtek.

A PB elé terjesztett jelentés külön foglalkozott a Demszky Gábor által kiadott Az *elnyomás és ellenállás dokumentumai* című háromkötetes kiadvánnyal, amely a hadiállapot utáni lengyel eseményekről tudósított. Azért is tartották fontosnak megemlíteni külön ezt a szamizdatban terjesztett anyagot, mert az a tény, hogy ilyen gyorsan – néhány hét alatt – magyarra fordították és kinyomtatták a lengyel ellenállás szövegeit, jelezte, hogy az ott zajló események milyen rendkívüli jelentőséggel bírnak a magyar ellenzék számára. A dokumentum szerint a magyar ellenzék köreiben „élénk érdeklődéssel figyelik és értékelik a lengyelországi eseményeket. Értékelésük szerint Lengyelországban új vonásokat tartalmazó, világtörténeti jelentőségű forradalom bontakozott ki, amelynek pluralizálódási törekvéseit és helyenként anar-

chisztikus vonásait egyaránt követendő példaként állítják be". Másfelől arra is felhívták a figyelmet, hogy az ellenzékiek stratégiai és taktikai elképzeléseiben egyre inkább előtérbe kerül „a munkásosztály felé való »nyitás« igénye." Harmadrészt a párt vezetése a második nyilvánosság kiszélesítésére irányuló ellenzéki törekvésekben (pl. a *Beszélő* megindításában) is lengyel, illetve orosz hatást vélt felfedezni – egyébként teljes joggal.

A Politikai Bizottság állásfoglalásában szempontunkból egy lényeges pontot érdemes még kiemelni. A pártvezetés hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt politikai munkával kell az ellenséges, ellenzéki elemeket a tömegektől elszigetelni. Úgy vélték, hogy ennek érdekében a politikai munkát „az ideológia élet minden területén: a tudományos munkában, a propagandában, az agitációban, a sajtóban, a rádióban és a televízióban" is erősíteni kell. Ennek következménye volt tehát az az erőteljes lengyelellenes lejáratókampány, amelyet a magyar tömegtájékoztatási eszközök segítségével minden társadalmi réteghez eljuttattak.

A jelentés annyiban különbözött az 1980. december 9-ei elődjétől, hogy az akkor cselekvésük és aktivitásuk szerint három csoportra osztott (ellenség, ellenzék, ellenzékieskedők) ellenzéket (amelyek aztán kategorizálva megjelentek a Belügyminisztérium anyagaiban is) most ideológiai alapon két osztályba sorolták. A Bence–Kis–Kenedi vezette, „álradikálisoknak" nevezett ellenzék lényegében a budapesti ellenzéki értelmiségi köröket jelentette, mellettük ugyanakkor megjelent a Csoóri Sándor író „vezette" nacionalista beállítottságú, népi írók köre is.[326] Igaz, a dokumentum megállapítása szerint utóbbiak nem folytattak illegális tevékenységet, de mint az eddigiekből láttuk, körükben is hatották a lengyel

események. Igaz, nem programszerűen, inkább a hagyományos magyar–lengyel barátság és szolidaritás szellemében.

Az MSZMP PB 1986. július 1-jén újabb határozatot fogadott el az ellenzékről. Erre azért volt szükség, mert a vezetés veszélyesnek látta az ellenzéki értelmiségiek különböző irányzatainak összefogását, amely az 1985-ös monori találkozón is megmutatkozott. A korábbi határozatokhoz képest a legjelentősebb változást az jelentette, hogy ezúttal már nem a „polgári radikálisnak" nevezett demokratikus ellenzéket, hanem a „nacionalista vagy nemzeti radikális irányzatnak" bélyegzett írói csoportot tekintette veszélyesebbnek. Mégpedig azért, mert úgy látták: a demokratikus ellenzék az elmúlt négy évben sem tudott intézményesülni, nem volt képes táborát növelni, a nemzeti irányzatnak azonban a „potenciális bázisa – a nemzeti kérdés iránti felfokozott érdeklődés miatt – jóval nagyobb".[327] A *Tiszatáj* című folyóirat 1986-os betiltása is annak volt köszönhető, hogy Kádár személyesen is nagyobb veszélyt látott a potenciális „ellenforradalom" főhadiszállásának tartott irodalmi szerkesztőségekben.[328]

VI. AZ 1956-OS FORRADALOM EMLÉKE ÉS A MAGYAR ELLENZÉK LENGYELORSZÁGBAN

Magyarország a lengyel számizdatban

A lengyel második nyilvánosság méreteiben összehasonlíthatatlan volt a magyarral. A kutatások jelenlegi állása szerint 1976 és 1989 között Lengyelországban 5957 könyv és brosúra jelent meg[329], ennek több mint kétharmada a hadiállapot bevezetése után. 1976 és 1980 között közel kétszáz illegális folyóirat látott napvilágot, 1980–1981-ben pedig hozzávetőleg 160 kiadó és nyomda működött az országban, amelyek összességében nagyjából 2500 könyvet és 3000 újságot adtak ki. A hadiállapot nem csökkentette, hanem egyenesen növelte a kiadási kedvet. 1981 és 1988 között több mint 4500 könyvet és mintegy kétezer folyóiratot adtak ki illegálisan. Egyes lapok óriási példányszámban jelentek meg: a wrocławi *Z dnia na dzień (Napról napra)* például 43 ezer, a varsói *Tygodnik Mazowsze (Mazóviai Hetilap)* pedig az 50-80 ezer példányt is elérte. A legtöbb lap ugyanakkor csupán néhány számot élt meg, és alacsonyabb példányszámban jelent meg.

A kiadványok többsége belpolitikai, gazdasági, szakszervezeti és helyi ügyeket tárgyalt. Rendkívül sok könyv, brosúra és folyóiratcikk foglalkozott a lengyel történelem addig tabuként kezelt részleteivel (pl. Molotov–Ribbentrop-paktum, Katiny), de igen népszerű téma volt a lengyel–orosz és a lengyel–ukrán viszony újraértelmezése is. Tág tere nyílt a különböző közép-európai koncepciók tárgyalásának, sőt e témára külön folyóiratok is szakosodtak.

Természetesen a szocialista tábor más országainak történelme, irodalma és aktuális helyzete is megjelent a lengyel számizdatban. Bár szisztematikus számításokat még senki nem végzett, megkockáztatható az állítás, hogy a legtöbb írás a Szovjetunióval és a benne élő nemzetiségekkel foglalkozott, ezt követték a csehszlovákiai témák, majd harmadik helyen Magyarország állt.

Magyarországot érintő témák, illetve magyar szerzők cikkei elsősorban a KOR elméleti, politikai és kulturális lapjában, a *Krytyká*ban, majd az 1981-ben induló *Obóz (Tábor)*, az 1984-től megjelenő *ABC. Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne (Adria, Baltikum, Fekete-tenger)*, valamint a *Nowa Koalicja (Új koalíció)* hasábjain jelentek meg. A Szolidaritás 1981-ben működő, engedélyezett lapja, a *Tygodnik Solidarność (Szolidaritás Hetilap)* egyetlen magyar témájú cikket vagy hírt sem közölt – igaz, külföldi hírek amúgy is csak elvétve akadtak benne. A hadiállapot utáni legnagyobb ellenzéki lap, a *Tygodnik Mazowsze* – legális elődjével szemben – már publikált a magyar történelemről (elsősorban az ötvenhatos forradalomról) és a demokratikus ellenzékről, de a lap profilja továbbra is inkább belpolitikai jellegű maradt.

A külföldi – és benne a magyarországi – hírek Wojciech Kamińskinak köszönhetően szaporodtak meg a nyolcvanas évek második felében. Kamiński a hetvenes évek végén feleségül vette Bába Gabriellát, Bába Mihály műfordító egyik lányát, innen eredt az újságíró magyar érdeklődése. Kamiński 1978 és 1980 között gyakran járt Magyarországon, ő volt a lengyel turisták számára kiadott *Tydzień Węgierski (Magyar Hét)* és a *Przegląd Węgierski (Magyar Szemle)* című folyóiratok lengyel szerkesztője. 1977 óta részt vett a KOR munkájában, majd 1980-ban az *NTO* című mazóviai Szolidaritás-lap szerkesztője lett. Neki köszönhetően publikálhatott itt Bába Iván is magyar, illetve szlovák témákban. Kamiński 1981-től részt vett a Szolidaritás Hírügynökség munkájában is, és Bába mellett szoros kapcsolatba került Kis Jánossal, Demszky Gáborral, Hodosán Rózával, Solt Ottiliával és Rajk Lászlóval. A hadiállapot bevezetése után a legnagyobb példányszámú lengyel illegális lap, a *Tygodnik Mazowsze* nyomtatásával foglalkozott, majd a szerkesztőség tagjává választották.[330] Létrehozta a „W bloku" („A blokkban") című rovatot, amelyben igyekezett az olvasókat a szocialista tábor eseményeiről tájékoztatni. Ebben 1987 elejétől segítségére volt az 1976 óta Varsóban élő Szalai Attila, aki a magyar nyelvű Szabad Európa Rádiót, valamint a magyarországi híradásokat hallgatva leírta a legfontosabb híreket.[331]

A független lengyel sajtó magyar tematikájú írásait három nagy csoportra oszthatjuk: 1) a magyar ellenzékről beszámoló hírek, interjúk és hosszabb írások; 2) a határon túli magyarság ügye; 3) az 1956-os magyar forradalom. A magyar történelem más vonatkozásai, vagy a magyar–lengyel kapcsolatok gazdag hagyományának epizódjai nem jelentek meg a lengyel szamizdatban. Ritka kivételnek számított Csalog Zsolt *M. Lajos 44 éves* című Gulag-irodalomba sorolható műve Wojciech Maziarski fordításában, valamint az *Obóz*ban 1984. március 15-e alkalmából megjelent írások, Petőfi Sándor két versének lengyel fordításával.

Lengyelországban a magyar ellenzékről szóló legelső összefoglaló írás Szegedi Péter álnév alatt látott napvilágot. Az 1981-ben megjelent *Magyar ellenzék – 1980* című önálló brosúra még a lengyel Szolidaritás mozgalom megszületése előtt készült. Az írás válasz volt a csehszlovák ellenzékiek azon kérdésére, miszerint hogyan alakulhatott ki ellenzék a „liberális Magyarországon". A szerző úgy vélte: az 1968-ban csalódott és kiábrándult magyar értelmiség rádöbbent, hogy illúziók világában él. Bár az értelmiségi léttel jelentős egzisztenciális kiváltság párosult, a rendszer nem lehet jobb és jobb, a reformoknak vége. Ráadásul a csehszlovákiai katonai beavatkozás morálisan is vállalhatatlan volt. Ez a „törpe kisebbség" szembeszállt a híres/hírhedt „aki nincs ellenünk, velünk van" jelszóval, és bár céljai mérsékeltek, egy dologban határozott: nem akar „velük" lenni, hanem egyértelműen „ellenük" van. Ez az ellenzék abban is különbözik az ötvenes évek „liberális értelmiségétől", hogy nem vár semmilyen engedményt a hatalomtól, az „ellenzék tevékenységének címzettje a társadalom", célja pedig az autonóm létezés formáinak és az autonóm gondolkodásnak a kialakítása, vagyis – név említése nélkül – egyértelműen Adam Michnik *Új evolucionizmus* programját követi.

Maga az írás sorsa is érdekes. A „Szegedi Péter" álnév mögött Kőszeg Ferenc rejtőzött, aki máskülönben soha nem írt álnév alatt, ezt az egy tanulmányát kivéve. Az álnév Szegedinác Péróra utalt, aki 1735-ben szerb határőrtiszt létére egy kuruc szellemű magyar parasztlázadás élére állt. Ő volt Kőszeg kedvenc történelmi hőse.[332] A szerző a szöveget eredetileg a párizsi *Magyar Füzetek*be szánta, de a lap szer-

késztője, Kemény István úgy vélte, hogy hiányzik belőle a magyar reformközgazdászok bemutatása, akik munkásságukkal aláásták a rendszer legitimációját, valamint az éppen akkor alakuló SZETA is. Ezért Kőszeg vállalta, hogy kibővíti az írást, erre azonban nem került sor, majd a meglévő szöveg is elkallódott, és sem Párizsban, sem másutt nem jelent meg. A NOWA Kiadó által publikált lengyel nyelvű változat szövege azzal zárul, hogy a tanulmányt Magyarországon fordították lengyelre, de az eredeti verzió nem állt rendelkezésükre. Maga Kőszeg sem tudott arról, hogy írása végül megjelent Lengyelországban.[333]

A *Krytyka* „magyar számáról", a 0,1%-ról már esett szó az ellenzéki kapcsolatok kialakulásáról szóló fejezetben. Az itt közölt szövegek bemutatták azt az ellenzéki evolúciót, amelyen a magyar értelmiség 1968 óta keresztülment, ezzel is alátámasztva „Szegedi" gondolatmenetét. A lap később is lehetőséget biztosított a magyar demokratikus ellenzék vezető személyiségeinek a megjelenésre. 1980-ban még a Szolidaritás megalakulása előtt jelent meg Marek Beylin portréja Haraszti Miklósról, illetve Jan Lityński interjúja Bence Györggyel és Kis Jánossal *A marxizmustól az ellenzékig* címmel.[334] Szintén a *Krytyká*ban jelent meg először – bár meglehetősen nagy csúszással – lengyel nyelven Kis János *Másfél év után, ugyanarról* című ellenzéki vitazárója.[335] Kis cikke még 1984-ben jelent meg a *Beszélő*ben, ezzel tett ideiglenes pontot a hadiállapot bevezetése után indított nagy ellenzéki vita végére.

A Szolidaritás létezése idején a magyarországi helyzetről elmélkedett Kis János *Miért nincs semmi Magyarországon?* című cikkében,[336] a hadiállapot bevezetése után nem sokkal pedig az *Obóz* készített interjút a SZETA egyik – név nélküli – alapítójával *A magyar ellenzék problémáiról* címen.[337]

A rejtélyes cím mögött valójában Maziarski és ifj. Rajk László beszélgetését publikálták. Rajk nevét azért nem írták le, mert biztosak voltak abban, hogy az állambiztonság figyeli őt, és nem akarták felfedni, kivel tart kapcsolatot Lengyelországban. A cikk eredetileg az *Interjú a magyar ellenzék egyik aktivistájával* alcímet viselte, de a lapszámot készítő kezdő szerkesztő ezt „javította", mert azt hitte, hogy a SZETA és a „magyar ellenzék" fogalmai azonosak.[338] Az ehhez hasonló magyarországi tájékoztatások később is rendszeresek voltak: Wojciech Kamiński (alex álnéven) Demszky Gáborral készített interjúját a *Tygodnik Mazowsze*,[339] Wojciech Maziarski (Wiesław Szukalski álnéven) beszélgetését Kőszeg Ferenccel pedig ismét csak az *Obóz* közölte. Utóbbi egyenesen a magyar ellenzékre gyakorolt lengyel hatásról beszélt.[340] A varsói *Vacat* című társadalmi-politikai havilap lehozta Haraszti Miklós cikkét a Dialógus csoportról, vagyis a független magyar békemozgalom addigi tevékenységéről,[341] a rendszerváltás küszöbén pedig Kamiński ismét Kis Jánost szólaltatta meg az aktuális magyarországi helyzetről.[342]

A magyarországi ellenzék helyzetéről, irányzatairól és programjairól két gyűjtemény is készült a rendszerváltás előestéjén. A *Kádárizmus álarc nélkül* című antológiát az *Obóz* szerkesztősége (lényegében Maziarski) állította össze, és a CDN nevű független kiadó adta ki 1987-ben.[343] A másik, hasonló kötet pedig már a rendszerváltás kellős közepén jelent meg a *Nowa Koalicja* tematikus „magyar számában" 1989-ben.[344]

A *Kádárizmus álarc nélkül* kötet nyolc témában huszonhét írást tartalmazott. A szövegek eredetileg 1981 vége és 1984 között jelentek meg a *Beszélő*, a *Tájékoztató* és *A Hírmondó* hasábjain, valamint a párizsi *Magyar Füzetek*ben. A szerkesztők arra törekedtek, hogy lengyel nyelven korábban még nem közölt írásokat gyűjtsenek össze a magyar ellen-

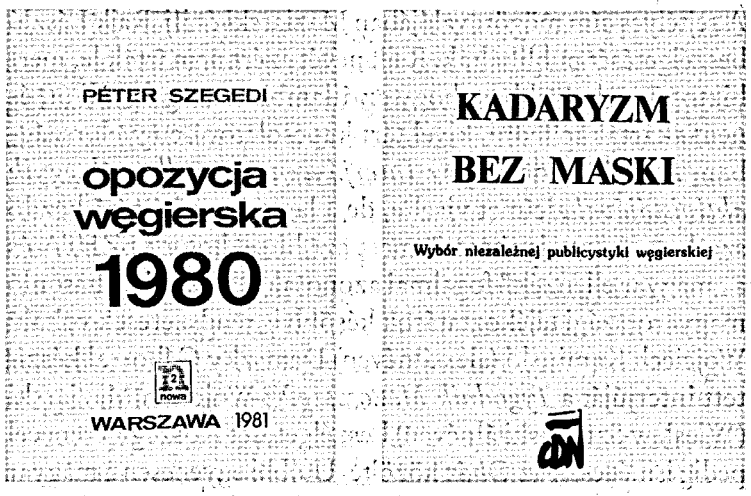

Kőszeg Ferenc írásának lengyel kiadása, 1980

A Kádárizmus álarc nélkül (1987)' című kötet címlapja

zék történetéből. A válogatásba szándékosan nem kerültek „ötvenhatos" témák – hiszen azok a lengyel olvasók számára jól ismertek voltak –, illetve a szerkesztők kerülték a lengyel vonatkozású írások publikálását is. A kötet a *Krytyka* összeállítása és az *Obóz*ban megjelent anyagok folytatásának volt tekinthető: ezekből a lengyel olvasó alaposan és részletesen tájékozódhatott a magyar demokratikus ellenzékben folyó vitákról, elképzelésekről és programkezdeményezésekről.

A *Nowa Koalicja* „magyar száma" már egy teljesen új helyzetben jelent meg.[345] 1989 a rendszerváltás éve volt mind Lengyelországban, mind Magyarországon, az események felgyorsultak. Ennek megfelelően már nem volt szükség az elmúlt évek „terméséből" válogatni, inkább az aktuális helyzetet kellett bemutatni: „Ma már nem érhetjük be azzal, hogy összegyűjtünk hónapokkal ezelőtt kiadott szamizdatokat,

lefordítunk belőlük néhány anyagot, és kiadjuk őket Lengyelországban. A magyarországi változások rekordgyorsasága új megoldások keresésére késztet, hiszen amennyiben aktuális témájú cikkekhez akarunk hozzájutni, a fenti út járhatatlan." – írták a bevezetőben. Ennek megfelelően két politikai jellegű írás (Kis János és Bába Iván tollából) után az egyes mozgalmak és pártok (Magyar Demokrata Fórum, Szabad Kezdeményezések Hálózata, Szabad Demokraták Szövetsége, Fiatal Demokraták Szövetsége, Független Kisgazdapárt) közleményeit és programjait tették közzé. Ezeket követte három tanulmány a magyar társadalom és gazdaság problémáiról (Zuglói László: *A radikális gazdasági reform perspektívái Magyarországon*, Grawátsch Péter: *A társadalom a változások folyamatában*, Kőszeg Ferenc: *Gondolatok a Szabad Demokraták Szövetségének feladatairól*), majd a „Nézőpontok" című rovatban Szabó M. Barnabás (*A magyar neobarokk visszatérése*), Csurka István (*Az első áldozat nevében*) és Konrád György (*A demokratikus szocializmus és a nemzeti állam*) írásai. Az összeállítást néhány olyan írás zárta (Eörsi István, Borbándi Gyula, Vajda Mihály, Balla Bálint), amelyek a *Századvég* című folyóirat 1989-es különszámában Közép-Európáról feltett körkérdésre születtek. A lengyel kiadvány sajátossága volt, hogy néhány cikk itt jelent meg először nyomtatásban, vagyis a szerzők kifejezetten a szerkesztők felkérésére írták (pl. Bába Iván, Kövér György). Másik érdekesség, hogy ez volt az első olyan magyar tematikájú kiadvány Lengyelországban, amelyben a demokratikus ellenzék idősebb generációja mellett megjelentek a *Századvég* köré tömörülő fiatalok és a Magyar Demokrata Fórum képviselői is.

A független lengyel sajtóban nem csupán a magyar ellenzék helyzetét követték nyomon, hanem egyre több figyelmet fordítottak a határon túli magyar kisebbség problémáira is.

A lengyelek legfőbb forrásai e kérdésben is a *Beszélő*, *A Hírmondó*, valamint az erdélyi *Ellenpontok* című lap volt, de támaszkodtak a Szabad Európa Rádió magyar nyelvű adásaira is.

Az 1956-os magyar forradalom a lengyel szamizdatban

1986-ban, a forradalom harmincadik évfordulóján Magyarországon nyilvános megemlékezésről még szó sem lehetett. Az Inconnu nevű független művészeti csoport tagjai az év első felében nyílt felhívást tettek közzé egy '56-os kiállítás megrendezésével kapcsolatban. *A harcoló város/The Fighting City, 1986* című kiállításukra különböző művészeti alkotásokat vártak az országból és külföldről. A magyar hatóságok természetesen mindent megtettek annak érdekében, hogy ez az „ellenforradalmi" rendezvény ne valósulhasson meg. A művészek által küldött műalkotásokat az állambiztonság lefoglalta, az Inconnu tagjait pedig azzal fenyegették meg, hogy kitiltják őket a fővárosból, ha mégis megrendeznék a kiállítást.[346]

A demokratikus ellenzék 1986 decemberében kétnapos konferenciát rendezett a magyar forradalomról. Az Eörsi István lakásában megtartott kétnapos vitaest Donáth Ferenc ötlete volt, aki az 1985-ös monori találkozó szellemében a demokratikus ellenzék és a „népiek" közös kiállásában gondolkodott. Végül az első nagyszabású magyarországi ötvenhatos konferencián – korábbi ígéretükkel szemben – nem vett részt a „népi tábor" két legjelentősebb alakja, Csoóri Sándor és Csurka István, annak ellenére, hogy éppen az ő kérésükre tolódott el a konferencia az Írószövetség kongresszusa

utáni időszakra. Távolmaradásuk oka az volt, hogy november 29–30-án az Írószövetség kongresszusán váratlanul győzelmet arattak a párthoz lojális írók felett, így nem szerették volna kockáztatni az elért sikereket.[347] Magyarországon tehát még az ellenzék köreiben sem lehetett egységben és akaratuk szerint megemlékezni az ötvenhatos forradalomról. Még a konferencia anyagának szamizdatban való publikálása is akadályokba ütközött.

Lengyelországban más volt a helyzet. Az 1956-os magyar forradalom tapasztalatai rendkívül fontosak voltak a lengyel ellenzéki gondolkodók számára: nem csupán egy szovjetellenes vagy antisztálinista történelmi eseménynek, hanem kiindulási pontnak is tekintették. Ötvenhatnak volt negatív és pozitív öröksége is. Előbbiek közé tartoztak az utcai demonstrációk és a fegyveres harc, utóbbit pedig a munkástanácsok jelentették.

Mindennek ellenére nem volt egyszerű ötvenhatot feldolgozni és példaként állítani a lengyel társadalom elé. Egyfelől azért, mert sokan romantikával tekintettek a hősies budapesti harcosokra, miközben tudták, hogy a szabadságharcot a szovjetek brutális erővel leverték, és a lengyel ellenzék ezt a forgatókönyvet mindenáron el akarta kerülni. Másfelől azért, mert az ötvenhatos lengyel események éppen azt bizonyították a lengyelek számára, hogy még a szovjektektől is kicsikarható a kompromisszum. Ezt Adam Michnik a következőképpen fogalmazta meg 1980 őszén egy előadásában: „Mindannyiunknak azon kell lennünk, az egész társadalomnak úgy kell viselkednie, hogy a szovjet vezetőknek érdekük és okuk legyen a lengyel különösségbe belenyugodniuk. Más szóval követeléseink mérsékletének magatartásunk eltökéltségével kell párosulnia."[348] A lengyelek valóban ezt a stratégiát folytatták 1980 nyarán, miközben a Gdański

Hajógyárban a 21 pontot fogalmazták. Bogdan Borusewicz, a sztrájkok egyik szervezője minden olyan követelést kihúzott belőle, amelyek a Szovjetunió geopolitikai érdekeit a legkisebb mértékben is sértették volna, így természetesen a Varsói Szerződésből való kilépést is.[349] Mégpedig azért, mert a magyar ötvenhatból azt olvasták ki, hogy a függetlenség követelése és a Varsói Szerződésből való kilépés váltotta ki a szovjet katonai fellépést. Nem tudhatták, hogy ez valójában éppen fordítva történt. Mindenesetre a lengyel ellenzéki vezetők óvatosak maradtak (innen ered Jadwiga Staniszkis „önkorlátozó forradalom" elnevezése is), és nem követeltek semmi olyasmit, ami nyíltan szovjet geopolitikai érdekeket sértett volna. Ilyen értelemben a magyar ötvenhat nem lehetett példa a lengyel Szolidaritás forradalma számára.[350]

Ugyanilyen fontos tanulság volt számukra, hogy az utcai harcokat mindenképpen el kell kerülni, mert azokat reguláris haderővel szemben nem lehet megnyerni. Ezt nemcsak az 1956-os budapesti, hanem a poznani és az 1970-es tengerparti események is megerősítették. Éppen ezért 1980-ban a lengyel munkások a gyárak kapuin belül maradtak mindvégig, mivel ott a sztrájkok szervezői kontroll alatt tarthatták a munkásokat, és bizonyos védelem alatt is álltak.

Ugyanakkor a magyar forradalom – igaz, csupán néhány napos – győzelmét hozó munkásönigazgatás rendkívül fontos pozitív hagyományt jelentett a lengyelek számára 1980-1981-ben. Egyfelől azért, mert a munkásönigazgatás gyakorlati megvalósulása a magyar forradalom győzelmét jelentette, mivel annak köszönhetően döntötték meg az egész országban a kommunista párt hatalmát. Igaz, ebből a szempontból a lengyel példa nem volt a legjobb útmutató, hiszen az 1956 és 1958 között működött munkástanácsokat a párt meglehetősen gyorsan pacifikálta. Éppen ezért a Szolidaritáson belül

eleinte idegenkedtek is a munkástanácsok gondolatától. Ám az idő előrehaladtával a lengyel munkások már többet akartak egy szabad szakszervezetnél, amely pusztán érdekvédelmi feladatot lát el. Többet akartak, mert látták, hogy a lengyelországi létező szocializmus nem a munkások érdekeit szolgálja. Ennek következtében a tulajdon társadalmasítása és a termelés önálló megszervezése olyan perspektívának tűnt, amely egyúttal segíthet Lengyelországot kihúzni a katasztrofális gazdasági helyzetből. 1981 tavaszán létrejöttek az első munkástanácsok, majd tizenhat nagyüzemmel megalakult az Üzemi Szervezetek Hálózata (Sieć). Ennek programja szerint nem csupán az állami tulajdonban lévő vállalatokat kellett volna társadalmi irányítás alá helyeztetni, hanem létre kellett volna hozni egy önkormányzati alsóházat is a Szejmben, amelyben helyet kaptak volna a szakszervezetek, az üzemi tanácsok, a fogyasztói érdekképviseletek, a tudományos és műszaki társulatok és a környezetvédő szervezetek azzal a céllal, hogy társadalmi ellenőrzés alatt tartsák a törvényhozást.[351] A koncepció gyakorlatilag az 1956-os magyar munkástanácsok programjának kissé módosított változata volt. Egy felmérés szerint az önkormányzati struktúrák kiszélesítését a munkások döntő többsége támogatta. Az ezer főnél több munkást foglalkoztató üzemekben a megkérdezett dolgozók 95 százaléka, és az összes munkás 68 százaléka állt az elképzelés mellett.[352]

Mindezeken túl volt még egy fontos momentum: a lengyel társadalom többsége érzelmileg is kötődött a magyarországi ötvenhatos forradalomhoz. A tömeges véradások, a pénz, az élelmiszer, a ruházat és az építőanyag gyűjtése annak idején megmozgatta az egész társadalmat. A lengyelek nem estek át a kádárista indoktrináción, és nem kényszerítették őket felejtésre. Számukra éppolyan világos volt, hogy ötvenhatban forradalom (és nem ellenforradalom) volt,

mint ahogy az is, hogy a katinyi mészárlást a szovjetek (és nem a németek) követték el. Ötvenhat antisztalinizmusával a többség tudott azonosulni.

Mivel a lengyel második nyilvánosság és a független kiadók a magyaroknál jóval szabadabban működhettek, az 1956-os magyar forradalomról is szabadon lehetett írni és beszélni. Nem véletlen tehát, hogy a magyar tematikájú független lengyel kiadványok között egyértelműen a magyar forradalom történetével kapcsolatos írások domináltak. E publikációkat három csoportra oszthatjuk: egyfelől megjelentek naplók és visszaemlékezések, illetve olyan írások, amelyeknek szerzői a forradalom idején Budapesten tartózkodtak. A második csoportba a dokumentumokat sorolhatjuk. Végül a feldolgozások és reflexiók (tanulmányok, könyvek és interjúk) alkotják a harmadik kört.

Wiktor Woroszylski Magyarországi naplójának első lengyel (1979) és magyar kiadása (1984)

Az első csoportba tartozó írások közül Wiktor Woroszylski *Magyarországi naplója* és Kopácsi Sándor *13 nap remény* című visszaemlékezései voltak a legnépszerűbbek.[353] Ők ugyanis az események szemtanúi voltak, Woroszylski külföldi újságíróként, Kopácsi pedig budapesti rendőrkapitányként élte meg a forradalom napjait. Részben ide sorolható Mikes György humorista 1957-ben angolul írt *The Hungarian Revolution* című tanulmányának lengyel nyelvű kiadása is. Mikes is átélte a forradalmat, majd Angliába emigrált. Írását franciára, németre és japánra is lefordították. A legérdekesebb azonban az az önmagában is dokumentumértékű kiadvány volt, amelyet a MOST nevű kiadó jelentetett meg 1986-ban, a forradalom 30. évfordulójára, e kötet ugyanis a forradalom napjaiban Budapesten tartózkodó lengyel újságírók beszámolóit tartalmazta.[354] Néhány nappal hazatérésük után a Wera Kostrzewáról elnevezett ifjúsági vitaklubba meghívást kapott Anna Adamiecka, a *Sztandar Młodych*, Marian Bielicki, a Lengyel Rádió,[355] Zygmunt Rzeżuchowski, az *Express Wieczorny*, és Leszek Kołodziejczyk a *Życie Warszawy* egykori tudósítója.[356] A beszélgetést (amelyet annak idején a Lengyel Rádió élőben közvetített), majd az azt követő kérdésekre adott válaszokat leírták, és a szöveget elsőként ebben a kötetben publikálták.[357]

A dokumentumközlések közül kiemelkedett a NOWA által még 1980-ban kiadott *A magyar események történetéből (anyagok és dokumentumok)* című forráskiadvány.[358] A mintegy száz (!) dokumentumot tartalmazó összeállítás bemutatta a forradalom minden szereplőjének állásfoglalását. A követeléslisták, felhívások, határozatok, rádióbeszédek, pártprogramok, újságcikkek és levelek időrendben és tematikus fejezetekbe rendezve segítettek megérteni a magyar események bonyolultságát. A NOWA kiadványa feltehetően

az első nagyszabású vállalkozás volt a szocialista táborban – beleértve Magyarországot is – arra, hogy dokumentumok alapján mutassa be az 1956-os forradalmat.

Budapest '56 a lengyel újságírók szemével, *valamint* A magyar események történetéből *című kiadvány címlapja*

A Szolidaritás Mazóviai Régiójának *NTO*[359] című lapja 1980 decemberében közölte Bába Iván (Dénes Gyula álnéven) írt cikkét a magyar szakszervezetekről, majd a szerkesztőség 1981 őszén egy „magyar számot" is készített. A lapszám egy kronológiával indult, amelyet Stefan Pęksa fordított Bill Lomax *Hungary 1956* című 1976-ban megjelent könyvéből, a történeti áttekintést pedig Dory Scarlett visszaemlékezése követte.[360] A lap közölte Bibó István 1956. november 4-ei felhívását, valamint Nagy Balázsnak, a Petőfi kör egykori tagjának a munkástanácsok történetéről szóló írását és a Nagybudapesti Központi Munkástanács november 21-ei és 30-ai határozatát is.[361]

A magyar forradalom történetéből a *Krytyka* és az *Obóz* is közölt dokumentumokat. Az előbbi 1983-ban[362] tette közzé Mindszenty József bíboros 1956. november 3-ai rádióbeszédét, Albert Camus *Kiáltvány a magyarokhoz* című írását, valamint *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című 1959-ben Brüsszelben megjelent könyv Kende Péter által írt előszavát.[363] Az *Obóz* pedig Nagy Imre rádióbeszédeit, az ENSZ-hez küldött táviratát és a munkástanácsok néhány dokumentumát adta közre Molnár Miklós és Bill Lomax tanulmányaival kísérve.[364]

A naplók, visszaemlékezések és a dokumentumok mellett a harmadik kategóriát a feldolgozások jelentették. 1981-től 1989-ig Lengyelországban több kisebb-nagyobb írás próbálta bemutatni a magyar forradalom eseményeit. A sorban az első Andrzej Kelles *Magyarország 1956* című tanulmánya volt, amely még a Szolidaritás legális időszakában jelent meg, ezt követte Zbigniew Brzeziński *Egység vagy konfliktusok? Magyarország 1956*, illetve Wojciech Lazik *Magyarország 1956: az események leírása* című brosúrája. Végül 1986-ban, a forradalom harmincadik évfordulójára lengyelül is megjelent Bill Lomax könyve, a *Magyarország 1956*. A munkástanácsok történelmi szerepének bemutatását illetően e kiadvány volt a legfontosabb. Itt kell megemlíteni Gosztonyi Péter *Maléter Pál, a forradalom tábornoka* című írását, illetve Wojciech Kamiński Krassó Györggyel készített interjúját, amely a *Tygodnik Mazowsze* 1986. október 22-ei számában jelent meg.[365]

Nagyobb történeti kitekintést nyújtottak a lengyel olvasók számára Andrzej Klastory *Kommunisták Magyarországon 1945–56* és Kende Péter *Elmélkedések Magyarország történetéről* című könyvei, amelyek a forradalom előtörténetét is részletesen bemutatták. Ugyanakkor nemcsak

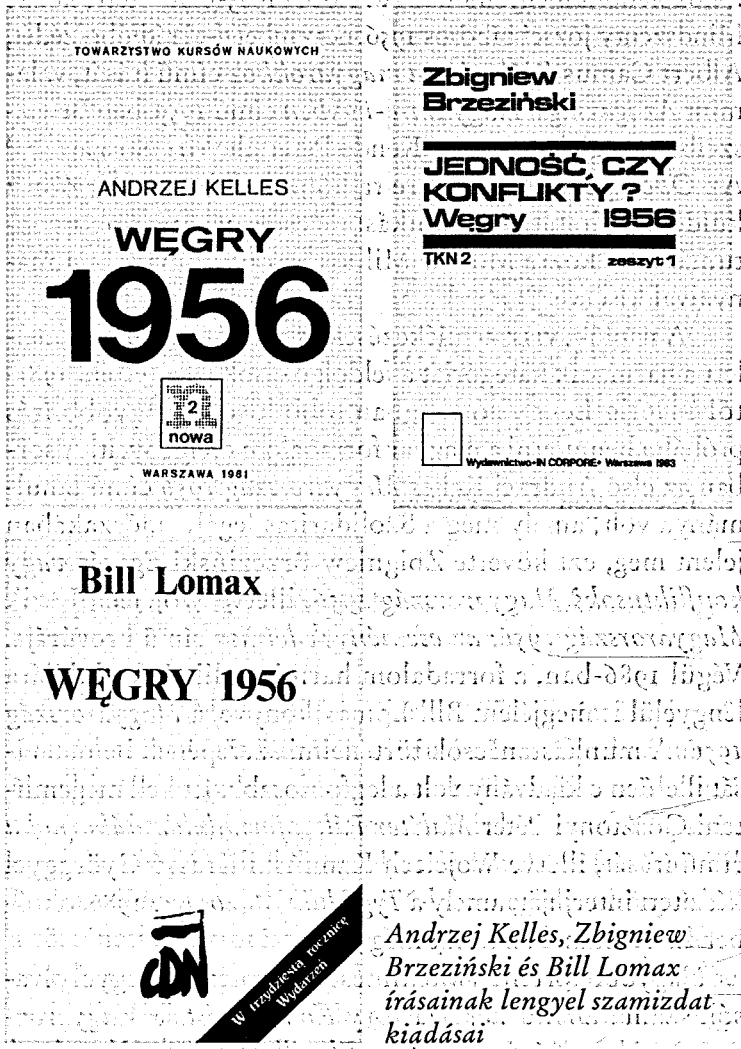

Andrzej Kelles, Zbigniew Brzeziński és Bill Lomax írásainak lengyel szamizdat kiadásai

az események előzményei, hanem a következményei is érdekelték a lengyel kiadókat és olvasókat. A hadiállapot után nem sokkal jelent meg a *Krytyká*ban az emigrációban élő egykori Lukács-tanítványnak, Fehér Ferencnek a *Kádárizmus a „hruscsovista" mintaállam* című cikke, amelyet a párizsi *Magyar Füzetek*ből vettek át.[366] E sorban talán a legjelentősebb Kis János tanulmánya volt, amely *Magyarország 1956–57. A rendszer újjáépítésének ideje* címmel jelent meg 1989-ben Rafał Wiśniewski fordításában. Kis írása valójában az 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozáson elhangzott előadását tartalmazta.[367] E két tanulmány üzenete fontos volt a lengyel ellenzék számára a hadiállapot utáni lehetséges forgatókönyvek számbavételénél. Ugyanakkor hamar világossá vált, hogy Lengyelországban nincs esély egy 1956 utáni kádári konszolidációra, tehát mind a hatalomnak, mind az ellenzéknek másra kellett felkészülnie.

A sorban az utolsó kiadvány Kopácsi Sándor *A munkásosztály nevében* címet viselő, eredetileg 1979-ben franciául megjelent visszaemlékezése volt, amely a francia kommunisták körében is komoly visszhangot váltott ki.[368]

Érdemes megemlíteni, hogy a két nemzet ellenzéki kapcsolatainak szépirodalmi lecsapódásai is voltak. Az 1956-os magyar forradalom harmincadik évfordulóján, a Podkowa Leśna-i ötvenhatos emléktábla avatásra időzítve Gömöri György szerkesztésében megjelent egy kétnyelvű versantológia, amely többek között Adam Ważyknak, Wiktor Woroszylskinek, Zbigniew Herbertnek és Jarosław Iwaszkiewicznek az ötvenhatos magyar forradalom, valamint Petri Györgynek, Kovács Istvánnak, Csoóri Sándornak és Gömöri Györgynek a lengyel Szolidaritás ihlette költeményeit tartalmazta.[369]

Andrzej Klastory, Kis János és Kopácsi Sándor írásainak lengyel szamizdat kiadásai

1956-os megemlékezések Lengyelországban

Felhívások

„Üdvözlet néktek az 56-os forradalom évfordulóján! Nem feledjük a szabadságért és demokráciáért vívott harcotokat, amely példát jelent a Moszkva által rabigába hajtott népek számára! Magányosak voltatok az ázsiai barbárság elleni küzdelmetekben éppen úgy, mint a csehek és a szlovákok 68-ban, mint a lengyelek 81-ben. Az ezeréves kelet-közép-európai kultúra azonban reményt nyújt a jövendőre. Külön-külön gyengék vagyunk – együtt erősebbek leszünk! Sorsunk életre-halálra összefonódott. Évszázados szabadságküzdelmek állnak mögöttünk. A 19. század szabadságharcaiban a legveszélyesebb ellenség, az orosz ellen kölcsönösen támogattuk egymást. Bem tábornok neve halhatatlan! 1981-ben Gdańskban a Szolidaritás kiáltvánnyal fordult Kelet-Európa dolgozóihoz. A jaltai bűntett ellenében építsük együtt a leigázhatatlan nemzetek szolidaritását!" Így szólt 1984. október 23-án a „Wolność–Sprawiedliwość–Niepodległość" (Szabadság–Igazság–Függetlenség), a „Wyzwolenie" (Felszabadulás), valamint a „Niepodległość" (Függetlenség) nevű szervezetek felhívása.[370]

Két évvel később, 1986. október 23-án, a forradalom harmincadik évfordulóján már a magyar demokratikus ellenzék fordult felhívással a lengyel, cseh, szlovák és keletnémet barátaikhoz, hogy velük együtt emlékezzenek a magyar forradalomra: „Közös akarattal küzdünk a politikai demokráciáért, országaink függetlenségéért, az önigazgatás elvére épülő pluralizmusért, a megosztott Európa békés egyesítéséért, demokratikus integrációjáért, és valamennyi kisebb-

Illusztráció a Nowa Koalicja című folyóirat 1985/1. számából

ség jogaiért." A dokumentumot negyvenhét magyar ellenzéki aláírásával bocsátották ki, az aláírók között az ún. „népiek" több prominens képviselője is szerepelt. A lengyel ellenzék végül huszonhét aláírással csatlakozott a felhíváshoz (a cseh, szlovák és német aláírások száma összesen harminchét volt), amelyet a folyamatosan bővülő aláíráslistával együtt a magyar és a lengyel független sajtó több lapja is közzétett.[371] Ez volt a közép-európai ellenzéki mozgalmak első közös nyilatkozata.

De a lengyelek az 1848-as forradalom ünnepét sem felejtették el: 1988. március 15-én a Harcoló Szolidaritás üzenetet intézett a magyarokhoz, amelyben egyúttal az ötvenhatos magyar forradalomról is megemlékezett: „Magyarok! A lengyel nép veletek együtt ünnepli március 15-ét! Együtt emlékezünk közös harcunkra, közös hőseinkre, közös mártírjainkra. Együtt hajtunk fejet Magyarország két mártír miniszterelnöke: Batthyány Lajos és Nagy Imre emléke előtt. A 48-as eszmék ma is érvényesek. Veletek és köztetek vagyunk. Kiáltsuk együtt az 1956-ban újrafogalmazott márciusi jelszót: Függetlenség! Szabadság!"[372]

Még ugyanebben az évben, az októberi forradalom évfordulóján a Szolidaritás újabb szöveget tett közzé, amelyet magyar nyelvű röplapokon is terjesztett: „Mind a két nemzet történelmének döntő pillanatát éli. A kommunizmus, annak ideológiája, valamint kormányzási módja múlttá válik. A kommunista hatalombitorlók látják, hogy terveik nem valósultak meg, és kétségbeesetten próbálják a szocializmust »megreformálni«. Hallgatólag elismerik, hogy a kelet-európai népek, különösen a lengyel és a magyar nép felkelései jogosak voltak. Mégsem akarnak és nem tudnak ebből a történelmi leckéből végső következtetéseket levonni. A tökéletlen reformálgatások ideje elmúlt. A létező politikai-gazdasági rendszer gyökeres átalakítására van szükség. És szükség van a teljes, nem »szocialista« parlamenti demokráciára, szabad szakszervezetekkel és szabad politikai pártokkal. Csak ilyen demokrácia segíthet kihúzni országainkat a sorvadásból, pusztulásból, ébreszteni fel a nemzetek energiáját, vállalkozó szellemét. Ez se könnyű, se fájdalommentes nem lesz. Még sincs más út. Azok örökösei vagyunk, akik 1956-ban Magyarországon és Lengyelországban vérüket adták és meghaltak, nemcsak a saját szabadságukért. Ki kell, hogy tartsunk ezen az úton. Ha vállaljuk az apró, de következetes és – ami a legfontosabb – szolidáris (nemzetek felett összefogó) cselekvéseket, akkor közel a kommunizmus – a Rossz – vége. Éljen minden kommunisták által uralt nép szolidaritása! Ne hagyjuk, hogy megosszanak bennünket, hogy egymással ellenségként szembe állítsanak! Lengyel–Magyar Szolidaritás."[373]

Természetesen a magyar ellenzék is őrizte emlékezetében az 1981. december 13-án bevezetett lengyel hadiállapot tragédiáját. 1987 decemberében, az események hatodik évfordulóján a magyar demokratikus ellenzék táviratot küldött Lech Wałęsának az alábbi szöveggel: „Az elnyomott népek akaratként fellobbanó nemzeti önrendelkezési küzdelem végigkíséri Kelet-Közép-Európa újkori történelmét. 1981. december 16-án a lengyelországi Wujek szénbányában eldördült sortűz munkásáldozataival ismét lezárult egy korszak a térség függetlenségi törekvéseiben. Ez a nap azóta is a kegyetlen elnyomás kudarcát jelenti, mert a szolidaritás közösségteremtő erejét nem tudta megtörni. A lengyel társadalmi önszerveződés és saját 1956-os forradalmunk példa lett, amikor megmutatta a független és demokratikus népmozgalom erejét. Történelmi tapasztalataink alapján cselekedjünk együtt egy igazságosabb Európáért."[374]

A felhívások mindannyiszor a közös múltra, a közös függetlenségi hagyományokra hivatkoztak, és mindig emlékeztettek az 1956-os, az 1968-as és az 1981-es tragédiákra. Bennük formálódott az a nézet, miszerint ezek a tragédiák mindig egész Közép-Európa tragédiái voltak. Ugyanakkor az is kiviláglott belőlük, hogy a jövőben is a közös harcot képzelték el a rendszer megváltoztatása érdekében.

Plakátok, bélyegek

Az évfordulóra időzített brosúrák, cikkek, dokumentumok és interjúk mellett a földalatti Szolidaritás plakáton és bélyegeken is megemlékezett a magyar forradalomról. 1985-ben a Jerzy Popiełuszko atya nevét felvevő, az emberi jogok védelmére létrejött alap adott ki egy 70 złotys bélyeget „Magyarország 1956" felirattal. A bélyegen Magyarország térképe volt látható, amint egy sarlót és kalapácsot vágnak bele.[375] Feltehetően 1986-ban nyomtatták azt a három darabból álló, 40 złotys bélyegsorozatot, amelyeken az NDK, Magyarország és Csehszlovákia térképein egy-egy vörös szovjet tankot ábrázoltak az 1953-as, az 1956-os és az 1968-as dátumokkal.[376] Szintén a harmincadik évfordulóra bocsátottak ki két 75 złotys bélyeget, amelyek közül az egyiken két bilincsbe vert kéz kezet fog, a felette olvasható feliraton pedig az áll: „Magyarország–Lengyelország, 1956 október". A másikon egy Magyarország-térkép alá fektetett alak fején szovjet tank halad át, felette pedig a „Magyar október 1956–1986" felirat látható.[377] Szintén a kerek évfordulóra jelent meg az a bélyeg, amelyen a „Magyarország" feliraton tankok vonulnak végig,[378] valamint az a fekete alapú, négy darabból álló sorozat is, amelyeken egy-egy szám (1-9-5-6) adja ki a poznani, varsói és budapesti események évszámát. Ez utóbbi érdekessége, hogy nemcsak lengyelül, hanem magyarul is ráírták: „Magyar Posta".[379] Végül meg kell említeni az *Obóz* által kibocsátott négy évszakos bélyegsorozatot, amelyekre a „Berlin 1953 nyár", a „Budapest 1956 ősz", a „Prága 1968 tavasz" és a „Kabul 1979 tél" feliratok kerültek.[380]

Ezek a felhívások, plakátok és bélyegek a szovjet elnyomás ellen születtek, és egy határozott antibolsevik vagy antitotalitariánus gondolkodást tükröztek. A lengyel ellenzékiek számára nem volt kérdéses, hogy e kérdésekről lehet és kell beszélni a politika és a művészet nyelvén is.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

A Szolidaritás 1956-ról megemlékező bélyegsorozatai

Emléktábla-avatás Podkowa Leśnában

A magyar forradalom harmincadik évfordulója alkalmából kisebb megemlékezések egészen bizonyosan sokfelé zajlottak Lengyelországban. Október 24-én például a krakkói dominikánus templomban tartottak emlékező istentiszteletet egy fotókiállítással egybekötve. A szervezést és a kiállítás megnyitását egy Wojciech Frazik nevű fiatal történész, Wacław Felczak tanítványa vállalta magára.

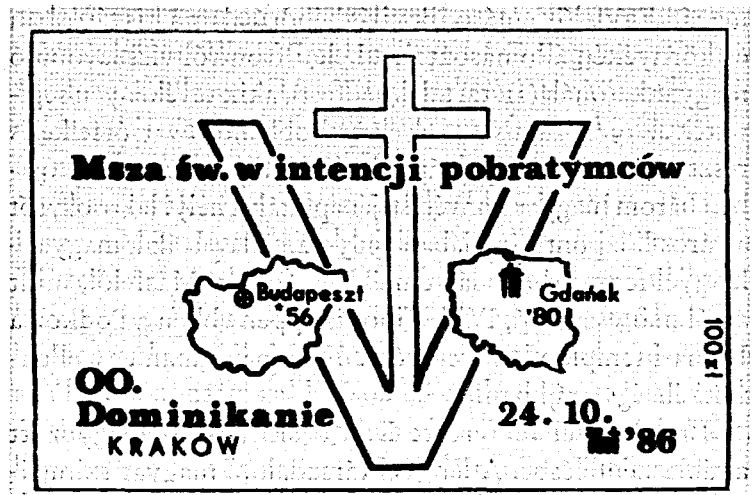

Az 1956-os magyar forradalomra emlékező plakát a krakkói dominikánus templomban

A legjelentősebb megemlékezés azonban nagy visszhangot kapott. 1986. október 26-án Podkowa Leśnában került sor a szocialista tábor első 1956-os emléktáblájának felszentelésére.[381] A tábla felállítását a Lengyelországban élő Engelmayer

Ákos kezdeményezte a helyi Szent Kristóf-templomban Leon Kantorski atyánál. Mielőtt azonban erre az ünnepségre sor került volna, október 23-án Engelmayer egy fehér lepedőt feszített ki a varsói magyar nagykövetség épületével szemben, amelyen a következő felirat volt olvasható: „Emlékezünk. Magyarország. 1956."

Engelmayer tudta, hogy a magyar forradalom emléke még mindig élénken él Lengyelországban, maga is több tucat előadást tartott lengyelek számára magánlakásokon. A Podkowa Leśna-i helyszín pedig több szempontból kínálta magát. Egyfelől a második világháború alatt a kisvárosban és környékén állomásoztak a keleti frontról visszavonuló magyar katonák (II. tartalékhadtest), akik tevékenyen segítették az 1944. augusztus elsején kirobbantott varsói felkelés résztvevőit, illetve a polgári lakosságot.[382] A város temetőjében három magyar honvéd sírját ápolták a helyi lakosok, sőt a város központi parkjában 1963-ban felavatták a magyar–lengyel fegyverbarátság emlékművét is.[383] Másfelől, mint arról már esett szó, Pákh Tibor is éppen ebben a Podkowa Leśna-i templomban vett részt 1980 májusában egy ellenzéki éhségsztrájkban.

Engelmayer felkereste Kantorskit, aki beleegyezett a táblaszentelésbe. A lengyel társadalom magyar szimpátiáját bizonyította, hogy egy lengyel kőfaragó jóval áron alul elkészítette a táblát a következő kétnyelvű felirattal: „Az elesettek és meggyilkoltak emlékére a magyar forradalom 30. évfordulóján." A megemlékezéssel egybekötött misén legalább kétezren gyűltek össze, és piros-fehér-zöld karszalagos fiatalok vigyáztak a rendre. Az esemény idejére az oltár fölé kifeszítettek egy nagy lepedőre festett Kossuth-címert is, illetve Wojciech Frazik előadást tartott a magyar forradalomról.

Az ünnepi eseményt egy fotókiállítás, valamint egy különleges kétnyelvű szamizdat kiadvány megjelenése is kísérte. A lengyel állami hírügynökségnél dolgozó, illegalitásba kényszerített Szolidaritás-aktivisták egy éjszakára kicsempészték a magyar forradalomról rendelkezésre álló képeket, amelyeket lemásoltak, majd visszavitték őket a raktárba. E képekből és más kiadványokból kifényképezett anyagokból kiállítást készítettek, amelyet a templom pincéjében rendeztek be. Emellett a *Przedświt (Hajnal)* nevű független kiadó gondozásában megjelent a *My i Ty – Mi és Ti* című kétnyelvű versantológia is Gömöri György szerkesztésében. A kötetben többek között Illyés Gyulának, Petri Györgynek, Csoóri Sándornak, illetve Adam Ważyknak, Wiktor Woroszylskinek és Zbigniew Herbertnek a magyar forradalom hatására írt versei voltak olvashatók.

A megemlékezést és az emléktábla felavatását Kőszeg Ferenc, Mécs Imre és Pákh Tibor levélben köszönte meg Kantorski atyának[384], aki válaszában hálás volt az emléktáblaért, és leszögezte, hogy az 1956-os magyar tragédia részben lengyel tragédia is.[385] Az emléktáblát a rendezvény után az állambiztonsági zaklatások elkerülése végett leszerelték és elrejtették. Miután 1989-ben visszakerülhetett a helyére, leesett a falról, és összetört. A most látható emléktábla az eredeti másolata.[386]

VII.
KÖZÉP-EURÓPAISÁGUNK

Emlékkötet Wacław Felczak tiszteletére

Az 1986-os esztendő nem csupán a magyar forradalom harmincadik évfordulója miatt volt jelentős, de kulturális szempontból is rendkívül mozgalmas volt. Ekkor robbant az újabb *Tiszatáj*-ügy, amelynek következményeként fél évig nem jelenhetett meg a lap, és ennek az évnek a végén került sor a Magyar Írószövetség újabb közgyűlésére, amelyre a kulturális ellenzék régóta várt. A polonofil magyar értelmiség számára pedig még egy fontos dátum közelgett, mégpedig krakkói mentoruk, Wacław Felczak professzor 70. születésnapja.

Felczak 1985-ben kéthetes ösztöndíjat kapott az Eötvös Collegiumtól, és első alkalommal hozta el Budapestre lengyel diákjait is. Köztük volt az a fiatal történész, Wojciech Frazik is, aki – mint arról esett szó – később aktívan kivette a részét az 1956-os magyar forradalom harmincadik évfordulója alkalmából szervezett lengyelországi eseményekből. Szállást Szíjártó István az Eötvös Collegium igazgatója biztosított nekik, ellátásukat Für Lajos, Csurka István, Kodolányi Gyula, Csoóri Sándor és Zelnik József anyagi hozzájárulása fedezte, Kovács István és Kiss Gy. Csaba szervezett nekik programokat, találkozókat. Ekkor fogalmazódott meg Kiss Gy. Csabában a gondolat, hogy professzoruk 70. születésnapjára egy emlékkötetet jelentessenek meg.[387]

Az ötlet megvalósításához gyorsan hozzá is láttak. Kiss Gy. Csaba, Kovács István és Nagy József Zsigmond szerkesztők huszonnégy szerző kéziratát gyűjtötték össze, történész, irodalmár, művelődéstörténész, néprajzos, régész, író és műfordító is szerepelt a listán. A kiválasztás elve az volt, hogy a Felczakhoz közel álló személyeket, illetve a pályatársakat kérjék fel írásra. Így az éppen szilenciumon lévő Csoóri Sándortól kezdve Göncz Árpádon, Nagy Gáspáron és az emigráns Gömöri Györgyön át az akkor még éppen MSZMP-tag Bíró Zoltánig terjedt a kör. A huszonnégy tanulmányt és esszét Kovács István – már a *Tiszatáj*ban is megjelent – Felczakkal készített interjúja vezette fel. A szövegek tartalmilag a 19. századi kárpát-medencei nemzeti-nemzetiségi kérdés, a tágabb közép-európai régió, a nemzeti-nemzetiségi identitás, a lengyel–magyar történelmi és művelődéstörténeti kapcsolatok és a 20. századi lengyel irodalom témái köré csoportosultak.[388]

Kiss Gy. Csaba felkérte Klaniczay Tibort, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatóját, hogy járuljon hozzá a kötet kiadásához. Klaniczay áttekintette a tartalomjegyzéket, és a szövegek elolvasása nélkül aláírta a kiadáshoz szükséges engedélyt.[389] A nyomdaköltséget Felczak jó barátja, Vásárhelyi Miklós közbenjárására az MTA–Soros Alapítvány finanszírozta.

A kötet csak szigorúan tudományos alapokon nyugvó írásokat tartalmazott, nem érintettek semmilyen aktuálpolitikai kérdést. Ugyanakkor az egész kiadványt áthatotta a közép-európaiság gondolata, a közép-európai nemzetek és nemzetiségek problémáin való töprengés, és ez a fajta történelemszemlélet már önmagában élesen különbözött a marxizmustól, és közvetve a régió szovjet dominanciája elleni fellépésnek volt tekinthető. Érdemes megjegyezni, hogy bár ebben az időben a közép-európaiság kérdése gyakran tárgyalt témának számított, Milan Kundera *A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című alapesszéje, vagy Czesław Miłosz *Szülőhazám, Európa* című kötetének egyik fejezete *(Lengyelek és oroszok)* csak szamizdatban jelenhettek meg minden érintett közép-európai országban. Ilyen értelemben tehát a kötet a legális kulturális ellenállás egyik legjelentősebb terméke volt.

Ennek illusztrálására Göncz Árpád írását érdemes felidézni, aki Zbigniew Herbert *Barbár a kertben* esszékötete kapcsán elmélkedett el Közép-Európa mibenlétéről. Herbert esszéiben látszólag olasz és francia úti élményeit dolgozta fel, valójában azonban Európa kultúráját és történelmét mutatta be, értő iróniával fűszerezve. Ő, a „barbár" a „kelet-európai" költő, hiszen – ahogy Göncz fogalmazott – „így ismerni Európát, ilyen tudatosan, ennyire belülről, ilyen fájdalommal-gyönyörűségesen közelről, csak a kívülálló ismerheti. A kívülálló, aki minden idegszálával, tudatosan azonosul vele, aki magáénak vallja: a barbár. [...] S a barbár életének iróniája: mert érti, jobban, mint e hagyaték törvényes örökösei, kívülállóként – kirekesztettként? – európaibb, mint ők. Az európaiság ugyanis nem állapot, hanem szándék és tudat – hitvallás – kérdése." Göncz éppen ezért tartotta Herbert esszéit nagyon fontosnak itt, Közép-Európában. És már tette is fel a kérdést:

„Ugyan mi is az a Közép-Európa?" 1986-ban természetesen már mindenki ismerte Kundera híres esszéjét, még akkor is, ha hivatalosan nem jelenhetett meg. Göncz is idézett belőle, majd megállapította: „Kiszakítani nem lehet őket Európa történelméből, létük azon kívül elképzelhetetlen, de ők e történelem sötét oldalát képviselik, ők az áldozatok és a kívülállók". Ez az írás tökéletesen példázza a nyolcvanas évek lengyelbarát magyar kulturális ellenzékének posztkolonialista vágyait. Göncz elemzése lényegében ebbe a keretbe helyezte Herbertet is: a közép-európaiság egyértelműen az Európához tartozást jelenti, a szovjet gyarmatosítás csak átmeneti állapot, amely ellen – minimum kulturális téren – küzdeni kell.

Amikor a kötet elkészült, a Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Gergely András, Nagy József Zsigmond, Rosonczy Ildikó, Szíjártó István, Engelmayer Ákos, Maciej Koźmiński, R. Takács Olga és Kertész Noémi alkotta küldöttséget a krakkói Jagelló Egyetem akkori rektora, Józef Gierowski fogadta. A kötetátadó ünnepélyes ceremóniát az ünnepelt jelenlétében 1986. június 6-án a Collegium Maius épületében Kiss Gy. Csaba nyitotta meg. Őt követve Felczak professzor tartott előadást a közép-európaiságról, majd Henryk Wereszycki professzor köszöntötte kollégáját.[390]

Kiss Gy. Csaba köszöntő előadásában Közép-Európáról és a magyar–lengyel múlt „legnemesebb eszméihez" való hűségről beszélt. Az előadás szövegét később megjelentették a *Tygodnik Powszechny* című hetilapban[391], az ünnepségről pedig beszámolt a televízió is. Felczak nem sokkal később levélben köszönte meg Kiss Gy. Csabának a kötetet és a méltóságos ünnepet. Úgy fogalmazott, hogy „eltekintve a személyes érintettségtől, történelmi eseménynek számít a lengyel–magyar kapcsolatokban. Nagy dolog történt, fontos, és ismétlem, történelmi jelentőségű."[392]

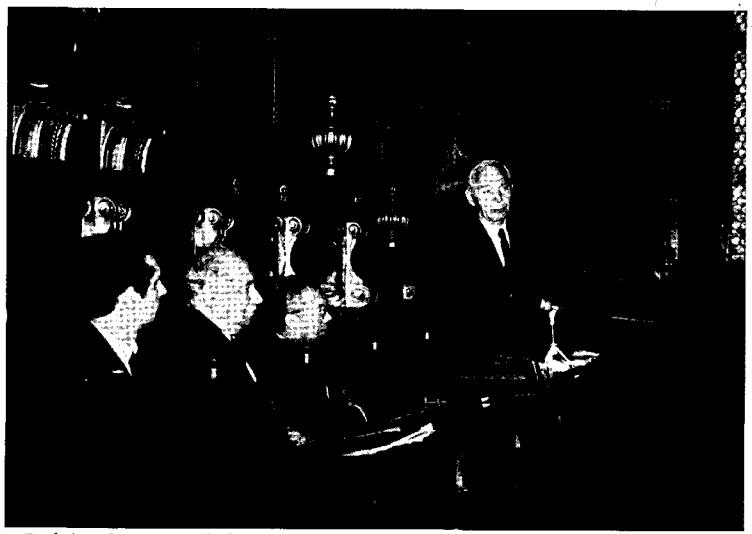

Az emlékkötet ünnepélyes átadása Wacław Felczak számára

A krakkói ünnepség idején került sor az újabb *Tiszatáj*-ügyre. A „ötvenhatos áthallások" miatt a hatóságok betiltották a folyóirat 1986. évi 7. számát, majd néhány hónapig meg sem jelenhetett a lap. Mint azt az előző fejezetben említettük, 1986. október 23-án a magyar demokratikus ellenzék felhívással fordult a közép-európai ellenzékiekhez, hogy az ötvenhatos magyar forradalom harmincadik évfordulója alkalmából közös nyilatkozatban álljanak ki egymásért az emberi jogok és a demokráciáért vívott küzdelmükben.[393] A felhívást aláírta Csoóri Sándor és Csurka István is – igaz, ebben az időpontban éppen mindkettőjük publikációs tilalom (szilencium) alatt volt.[394] Bő egy hónappal később, 1986. november 29-én és 30-án került sor a Magyar Írószövetség újabb közgyűlésére, ami ellenzéki győzelemmel ért véget.[395] A hatalom ekkor egy ellen írószövetséget is megkísérelt létrehozni, sikertelenül. Az írószövetség még egy saját folyóirat, a *Hitel* engedélyezésére is ígéretet kapott. A párt teljes hírzárlatot rendelt el a közgyűlés tárgyában. Ezt a tilalmat Kiss Gy. Csaba sértette meg, aki Szabadfalvi Árpád álnéven 1987 elején a krakkói *Tygodnik Powszechny* lapjain „A magyar írószövetségnek új vezetése van" címmel tájékoztatta a lengyel olvasókat a közgyűlésen történtekről.[396] A hatalom azonnal reagált: a varsói *Kultura* folyóiratban Fekete Sándor, Bata Imre és Witold Nawrocki közöltek ellencikket.[397] Kiss Gy. Csaba írását a legmagasabb fórumon, a magyar–lengyel kulturális és oktatási kapcsolatokkal foglalkozó varsói konzultáción is tárgyalták. Aleksander Krawczuk kulturális és művészeti miniszter érdeklődött Rátkai Ferenc művelődési miniszternél az írószövetség helyzetéről, mire Rátkai elmondta, hogy „Szabadfalvi" cikke „eltorzítva interpretálja a közgyűlésen kialakult vitát, amikor a politika képviseletében fellépő írókat a »régi stílus« híveinek titulálja, az ellenzéki nézetek megszólaltatóit pedig a reformtörekvések megtestesítőinek tünteti föl".[398]

Zbigniew Herbert közép-európaisága és magyar kitüntetése

A nyolcvanas évek első felében, már a hadiállapot felfüggesztése után, de még annak végleges megszüntetése előtt, 1983 elején Budapesten önálló estet szerveztek a Lengyel Kulturális és Tájékoztató Központban Jerzy Stefan Stawiński prózaírónak, majd Tadeusz Nowak költőnek. Stawiński írta Andrzej Wajda *Csatorna* és Andrzej Munk *Eroica* című filmjeinek forgatókönyveit. Utóbbi azért volt érdekes, mert annak egyik epizódja Stawiński *Magyarok* című novelláján alapult. Törté-

nete 1944-ben Varsó mellett játszódik, amikor a keleti frontról visszavonuló magyar hadsereg katonái az éppen kirobbant varsói felkelés alatt jelentősen megsegítették a felkelőket és a polgári lakosságot. A filmet Magyarországon nem mutatták be, és ahogy Stawiński a rendezvényen keserűen megjegyezte, a novellát sem fordították le magyarra. Tadeusz Nowak érkezése nagyobb szenzációnak számított, hiszen ő nemcsak a kortárs lengyel költészet kiemelkedő alakjának számított, hanem Petőfi, Vörösmarty, valamint Nagy László és Csoóri fordítójaként is ismert volt. A február elején megtartott önálló estjén öt-öt Nagy László- és Csoóri Sándor-verset olvasott fel magyarul és saját fordításában is.[399]

Hasonlóan jelentős esemény volt a magyar író értelmiség számára, amikor 1984-ben a neves újságírót, Ryszard Kapuścińskit sikerült elhívniuk Lakitelekre egy Edward Stachura tiszteletére szervezetett irodalmi estre. Kapuściński a zsúfolásig megtelt művelődési házban arról beszélt, hogy olyan nyugtalan világban élünk, amikor a nemzetek a függetlenségükért harcolnak, és e küzdelmek a szabadságért és a demokráciáért folynak. Kapuściński nem konkrétan Lengyelországról vagy Magyarországról beszélt, de mindenki értette, hogy szavaival a közép-európai régióra utalt.[400]

A lengyelbarát nemzeti kulturális ellenállás alighanem legnagyobb tiszteletnek örvendő művésze Zbigniew Herbert volt. Az 1924-ben Lwówban (Lemberg) született költő traumatikus élményét a második világháború, a megszállás, majd az áttelepítés jelentette: költészetének és esszéinek alapvető motívuma volt számot adni a borzalmakról, a súlyos történelmi katasztrófákról. „Engem valósággal megbabonázott a történelem [...] egész életemet sokkal inkább a történelem alakította, mint én magam" – mondta 1979 őszén Budapesten, amikor az Európa Kiadó gondozásában megjelent *Az angyalok kihallgatása* című verseskötete.[401] „Engem elbűvöl a történelem, arra vagyok kíváncsi, hogyan működik, milyen mechanizmusok szabályozzák menetét" – ezt már Kiss Gy. Csabának nyilatkozta ugyanakkor.[402]

Herbert nem romantikus módon és a mítoszteremtés céljával foglalkozott a történelemmel, hanem éppen ellenkezőleg. Stílusteremtő volt abban az értelemben, hogy a kulturális kritikát párosítani tudta az ironikus történelemszemléletével, amely egész költészetét áthatotta. Lenézte és elutasította a világmegváltó ideológiákat, mert ismerte a valóságot, szánta, ugyanakkor értette is az emberi kompromisszumokat, de ragaszkodott az emberi értékekhez.[403] Verseiben visszatérő motívum a megdicsőült kompromisszumok és áltatások mögötti gyávaság. Az a gyávaság, amely Herbert korában már nem önfeladás, hanem erény volt, hiszen így lehetett viszonylag nyugodtan élni. A szembenézés bátorságát hangsúlyozta: „Cogito úr / állni szeretne / a helyzet magaslatán / szembenézni a sorssal".[404]

Herbert a magyar kulturális ellenzék számára érthető volt, mondatai azonnal leképezhetők lehettek a késő kádárizmus rossz kompromisszumait nap mint nap megtapasztaló értelmiség számára. Mindenki pontosan tudta és értette, hogy ezek a versek az ő valóságukról, mindennapjaikról szóltak. Népszerűségének másik oka pedig az a posztkoloniális közép-európai gondolatkör volt, amely a magyar ellenzéki értelmiség jelentős részét is izgatta. A szovjet megszállók alatt élő kis nemzetek sorsközössége, a legyőzöttek története foglalkoztatta Herbertet is. 1979-ben Kiss Gy. Csabának így nyilatkozott erről: „A vesztesek érdekelnek, mert a vereségekben is lehet találni valamilyen sajátos értéket. A történelemről, erről a szörnyről mostanában apokrif történeteket próbálok írni, forrásokat használva persze, de

mindenekelőtt az elhallgatott tényekre figyelve. A történelmet ugyanis mindig a győztesek írják, és nem a legyőzöttek. Én szeretném megszólaltatni a legyőzötteket. A karthágóiakat például, amikor a rómaiak már legyőzték őket. Kíváncsi vagyok a történelmi igazságra és az igazságtalanságra".[405] A magyar ellenzéki értelmiség ezt a megközelítésmódot is értette. „Az albigensek kiirtásáról, a templomosok lemészárlásáról szóló részeket vádbeszédnek éreztük a fennálló rendszer ellen, melyben élni kényszerültünk" – vallott erről Gimes Romána, Herbert verseinek egyik fordítója.[406]

Herbert közép-európaiságáról láttuk már Göncz Árpád írását. A költő maga így vélekedett a kérdésről: „Európa szegény rokonai vagyunk [...] Ebből fakad nemzeti komplexusunk. Soha nem tudjuk pontosan, hogy milyen szerepet vállalhatunk Európában. Legtöbbször arra tellett csak, hogy lázadjunk sorsunk ellen."[407] E sorokat olvasva jól körvonalazódhatott a folyamatosan idegen uralom alá kényszerített kis népek sorsközössége. Ebből adódott a közép-európai népek – nyugati szemmel – „barbársága" is.

Az 1985-ben megalakult Bethlen Gábor Alapítvány titkársága (Nagy Gáspár, Lezsák Sándor, Kiss Gy. Csaba, Bíró Zoltán, Bakos István, Krasznai Zoltán) úgy döntött, hogy az általa létrehozott Bethlen Gábor-díjat az elsők között adományozza Zbigniew Herbertnek. Az alapítványnak kettős célja volt. Egyfelől a kulturális értelemben felfogott nemzet, tehát az egész magyarság értékeinek védelme és újrafogalmazása, másfelől pedig a közép-európai térség népeinek együttműködésének fejlesztése. A kulturális ellenállás számára az Írószövetség mellett a Bethlen Gábor Alapítvány volt a legfontosabb legális működési terep.

Kiss Gy. Csaba októberben meglátogatta Herbertet párizsi otthonában, hogy személyesen adja át számára a meghívót,

ám az emigrációban élő író nem vállalta a budapesti utat.[408] Attól félt, hogy a magyar hatóságok kiadják a lengyeleknek. Képviseletében Tadeusz Szyma, a *Tygodnik Powszechny* szerkesztője érkezett Budapestre átvenni a díjat. A díjátadó ünnepségre 1987. november 2-án az Országos Széchényi Könyvtár Dísztermében került sor. Sinkovits Imre elszavalta a költő *Magyarokhoz* című ötvenhatos versét, majd Csoóri Sándor mondott laudációt. Csoóri kunderai gondolatokkal köszöntötte a lengyel költőt. Mint fogalmazott, a második világháborúban Európa összeomlott és megbukott. Azóta az önfenntartás eszméi közül visszaszerzett ugyan néhányat, mint a szabadságot és a jólétet, ám kultúráját még mindig nem sikerült. „És Közép-Európa, amely sose válhatott teljesen Európa részévé, mostani földre nyomottságában is azt érzi, hogy a hatókörén kívül megbukott európai kultúrát képes volna belül, magában megújítani." Csoóri szerint e romantikus gondolatnak egyik legjelentősebb képviselője éppen Herbert volt.[409] Ezután Csoóri felolvasta Herbert *In memoriam Nagy László* című versét, amelyet a magyar költő halálára írt.

VIII. A SZABADSÁG ÉS BÉKE MOZGALOM ÉS A MAGYAR EGYETEMISTÁK

A nyolcvanas évek közepén megjelent egy új generáció a lengyel és a magyar ellenzékiek között. Az akkori egyetemistákat egyik országban sem kötötték a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján lezajlott viták és megosztottságok. Nem is mindent tudtak róluk, politikailag ők már a Brezsnyev utáni időszakban szocializálódtak. Ennek megfelelően új kérdések izgatták őket, olyanok, mint a jaltai világrend meghaladása, a leszerelés, a demilitarizáció, vagy éppen a környezetvédelem. Életkoruknál fogva is radikálisabbak voltak az idősebb ellenzékieknél – nem riadtak vissza például az utcai megmozdulásoktól sem –, de azért keresték velük a kapcsolatot. Egy dolog azonban nem változott: a lengyel hatás.

Lengyel tiltakozás Keszthelyi Zsolt bebörtönzése ellen

Keszthelyi Zsolt szegedi egyetemista kapcsolatban állt a Dialógus békecsoporttal, bár a szerveződést nem tartotta elég konfrontatívnak. 1983-ban Budapestre költözött, ahol angol–francia szakos hallgatóként fel szerette volna venni a lengyel szakot is, ám ezt nem engedélyezték számára. A döntés ellen tiltakozott, ezért elbocsátották az egyetemről. Keszthelyi ekkor már élénken követte a lengyel eseményeket a Szabad Európa Rádión keresztül, és szeretett volna kapcsolatba lépni lengyel ellenzékiekkel. Kapóra jött számára, hogy két lengyel egyetemista, Małgorzata Tarasiewicz és Adam Jagusiak éppen Budapesten járt hasonló céllal: politizáló magyar diákokkal szerették volna felvenni a kapcsolatot. Tarasiewicz és Jagusiak az ELTE épületeiben hirdetéseket ragasztottak ki, amelyben magyar diákokat kerestek ismerkedés céljával. Hárman jelentkeztek: Acsády Judit szociológushallgató, Fellegi Tamás, a Bibó István Szakkollégium tanára és Keszthelyi Zsolt.[410]

Tarasiewicz és Jagusiak egy év múlva már a Szabadság és Béke (*Wolność i Pokój* – WiP) mozgalom tengermelléki aktivistáiként tűntek fel. A mozgalom az 1979-ben beindult új fegyverkezési programokra, a hidegháború újbóli kiéleződésére adott válaszként született. Az alapítók az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1975-ben Helsinkiben aláírt záróokmánya szellemében olyan témák tárgyalását vették napirendre, mint a leszerelés ügye, a szovjet hadsereg szerepe a kommunista országokban, a szovjet csapatok Lengyelországból való kivonásának lehetősége, valamint a Varsói Szerződés feloszlatása. Eszköztárukban a katonai szolgálatmegtagadás és az éhségsztrájkok meghirdetése is szerepelt.

A mozgalom létrejöttében fontos mérföldkő volt a Charta '77 1985. március 11-ei *Prágai felhívása*, amely a kelet- és nyugat-európai független békemozgalmak közös tevékenységét szorgalmazta.[411] Ám a mozgalom megalapításának konkrét kiváltó oka Marek Adamkiewicz, a Szolidaritás Diákbizottság és a Hallgatók Független Szervezete aktivistájának letartóztatása volt 1985 májusában. Adamkiewicz ugyanis megtagadta, hogy sorkatonai szolgálatot teljesítsen a Szovjetunióknak alárendelt lengyel hadseregben, és ezért börtönbüntetésre ítélték.

Keszthelyi hamarosan meglátogatta Tarasiewiczet és Jagusiakot, náluk lakott sopoti lakásukban, ahol egyébként számos közép-európai egyetemista megfordult. Keszthelyi hazatérése után részt vett az *Égtájak között* című szamizdat lap elkészítésében, amely a határon túli magyar kisebbség ügyeivel, az ötvenhatos forradalom kérdéseivel vagy éppen a béke és a leszerelés problémáival foglalkozott. Amikor Keszthelyi megkapta sorkatonai behívóját, a lengyel Szabadság és Béke hatására úgy döntött, hogy megtagadja a katonai eskütételt.[412] 1987. február 18-án visszaküldte a katonai behívóját arra hivatkozva, hogy nem kíván olyan hadseregben szolgálni, amely nem demokratikusan választott kormánynak engedelmeskedik. Ekkor 23 éves volt. A sorkatonai szolgálat megtagadásával azt remélte, hogy a társadalom felszabadul a félelem alól, és kételyeket ébreszthet a kritikátlan hitben. Tettéről tájékoztatta az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet bécsi központját is. Keszthelyi fellépését a hatóságok gyorsan és szigorúan büntették: 1987. február 25-én letartóztatták, majd áprilisban előbb három, majd másodfokon két és fél év letöltendő börtönbüntetést kapott.[413] Védelmére hazai és nemzetközi szolidaritás szerveződött. A tárgyalásra a frissen alakult Keszthelyi Zsolt Bizottság és az Amnesty International képviselői is elmentek, de csupán Perlaki Tamás, Tamás Gáspár Miklós és Haraszti Miklós mehetett be a tárgyalóterembe. Utóbbi a *Beszélő*ben és a *The New York Times* lapjain is beszámolt az eseményekről.[414] Keszthelyi a perében nyíltan beszélt lengyel kapcsolatairól, elmondta, hogy őt most ugyanannak a hatalomnak a bírósága ítéli el, amely meggyilkolta Jerzy Popiełuszko atyát és felakasztotta Nagy Imrét.[415] Az ügyész meg is jegyezte: „Neki extra lengyel kellett az egyetemen és extra felmentés a katonaság alól."[416]

A letartóztatás nagy nemzetközi felháborodást váltott ki, számos helyről érkeztek szolidaritási nyilatkozatok. Az élen azonban most is a lengyelek jártak. 1987 áprilisában a Szabadság és Béke mozgalom Varsó belvárosában egy molinón Keszthelyi Zsolt és a hasonló „bűncselekményért" bíróság előtt álló cseh Petr Pospíchal szabadon engedését követelte, majd nem sokkal később a varsói Magyar Nagykövetség előtt is tüntettek. A bydgoszczi aktivisták az *Agnus* című saját földalatti újságjuk címlapjára tették Keszthelyi Zsolt képét „Szabadságot Keszthelyinek" felirattal, és részletesen beszámoltak az ügyéről.[417] Olvasóikat pedig arra kérték, hogy tiltakozó leveleiket juttassák el a varsói Magyar Nagykövetség címére. Végül, szeptember 13–20. között Bydgoszczban éhségsztrájkot is szerveztek Keszthelyi és más politikai foglyok szabadon engedését követelve.

Az akcióhoz csatlakozott Diószegi Olga, Keszthelyi menyasszonya is, aki a *Demokrata*ban a következőképpen számolt be az eseményről: „...az altemplomban volt a sztrájk. 60 méter hosszú helyiség. Először csak negyvenen voltak, de azután, amikor én is odaérkeztem, átlag nyolcvanan vettek részt. Változott a létszám: volt, aki odajött – mások elmentek. Nagyon megörültek, amikor mondtam, hogy magyar vagyok, és én is részt akarok venni az éhségsztrájkban. Voltak, akik ismerték

Adam Jagusiak (balra) és Keszthelyi Zsolt Gdańskban

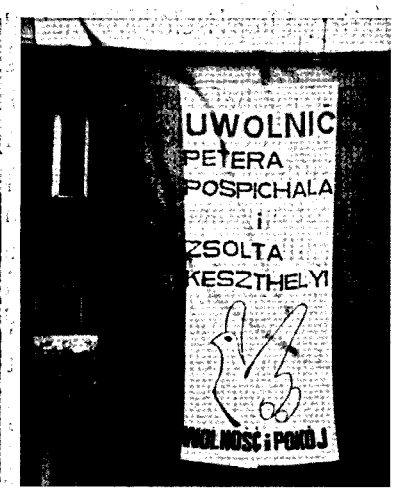

„Szabadságot Petr Pospíchalnak és Keszthelyi Zsoltnak." A WiP molinója Varsóban a Marszałkowska és a Żurawia utca sarkán (1987. április 3.)

Keszthelyi Zsoltot – ki is volt akasztva egy fényképe. Írtak az érdekében levelet a magyar nagykövetnek. A legtöbb résztvevő fiatal diák volt, de voltak idősebbek, olyan negyven év körüliek is. Sok más lengyel városból jöttek, de a legtöbb helybeli volt. Azt mindjárt mondták, hogy ne menjek ki a templomból, mert a rendőrség őrizetbe vett már néhányat azok közül, akik közben kimentek sétálni. Meg is büntették őket 19 000 złotyra! [...] Érdekes volt, hogy a misén beszélt az éhségsztrájkolók egy képviselője is – és megtapsolták! Pedig templomban nem szoktak tapsolni. Utána lejöttek hozzánk a hívek közül is sokan, és akkor mondták, hogy beszéljek én is. Angolul beszéltem, mert nem tudok lengyelül, de fordították. Elmondtam, hogy Keszthelyi Zsolt milyen körülmények között van a börtönben, hogy még gyilkos is van a cellájában. Rendszeresen megverik a közbűnténye-sek. Megalázzák. [...] Azt is elmondtam, hogy a magyar fiatalok nagyon érdeklődnek a lengyel események iránt, és abban a lapban is sokat írtunk ezekről, hogy 1956-ban a magyarok mutattak példát a világnak, most meg a lengyelek! Nagyon megtapsoltak. Sokan odajöttek, és mondták, hogy nekünk össze kell fogni. Megható volt, ahogy egy idős néni át akarta adni a helyét, hogy üljek le."[418]

Természetesen mindez nem járt eredménnyel, Keszthelyi közel két éven keresztül börtönben maradt, 1989. január 10-én a müncheni Szabad Európa Rádió nyomán adta hírül az MTI, hogy Keszthelyit szabadon engedték.[419]

Lengyel hatás a Bibó István Szakkollégiumban

Különösen szoros lengyel kapcsolatokat építettek ki a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem joghallgatói, akik látva a lengyel egyetemi élet változásait, már a hetvenes évek végén kísérletet tettek egy szakkollégium létrehozására. Kéri László és Stumpf István a Budaörsi úti kollégiumban tették meg az első lépéseket, az intézményesülés azonban csak 1983-ban következett be, amikor sikerült beköltözniük a Ménesi úton található ingatlanba. Bibó István nevét 1985-ben vették fel, első igazgatójuk Stumpf István volt.[420] A névválasztás nem volt véletlen. A Kádár-rendszerrel szemben kritikus értelmiség Bibó Istvánt, a forradalom alatti Nagy Imre-kormány utolsó pillanatig hivatalban lévő miniszterét valódi példaképnek tartotta. A magyar demokratikus ellenzék első

jelentős akciója éppen az 1979-ben szamizdatban megjelentetett *Bibó-emlékkönyv* elkészítése volt. A fiatal joghallgatók számára ugyanakkor az 1979-ben elhunyt Bibó István már történelemnek és legendának számított.

Fellegi Tamás, a kollégium tanára – mint említettük – szintén jelentkezett Jagusiak és Tarasiewicz felhívására, és megismerkedésük után néhány hallgatójával már 1984-ben ellátogattak Varsóba és Gdańskba. A Tengermelléken ugyanabban a sopoti lakásban szálltak meg, ahol egy évvel korábban Keszthelyi Zsolt. A Gdański Hajógyár előtt megkoszorúzták az 1970-es vérengzés áldozatainak emlékművét. Hazatérésük után nem sokkal zajlott Monoron a demokratikus ellenzék és a „népiek" közös találkozója, a Bibó-kollégisták pedig Szarvasra utaztak a IV. Országos Szakkollégiumi Találkozóra. Ekkorra alapították meg félhivatalos *Századvég* című folyóiratukat.[421]

1987-ben újabb lengyelországi utak következtek. A Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózata[422] által kezdeményezett nemzetközi szemináriumra május 7–9. között került sor Varsóban, a Szabadság és Béke mozgalom szervezésében. A konferenciára kétszáz lengyel és mintegy ötven külföldi vendég érkezett, köztük Miszlivetz Ferenc[423] vezetésével a Bibó diákjai (Orbán Viktor és Kövér László). Kis János a meghívás ellenére nem kapott útlevelet, ezért *Levél Varsóba. Lehet-e közös programunk?* címmel írt a szeminárium tagjaihoz.[424] Az esemény érdemi részére a második napon került sor, amikor a résztvevők négy témacsoportban vitatták meg az enyhülés új szakaszát, a békemozgalmak együttműködésének lehetőségeit, a katonai szolgálatmegtagadás kérdését és az 1986-ban bekövetkezett csernobili katasztrófa következményeit. A harmadik napon felhívásokat és deklarációkat fogadtak el, majd meglátogatták Jerzy Popiełuszko sírját.[425] A rendezvény nagy hatással volt a fiatal magyar jogászhallgatókra, így Miszlivetz kezdeményezésére Orbán Viktor és társai megszervezték a Bibó Szakkollégiumban a varsói rendezvény folytatását.

Mielőtt azonban erre sor került volna, 1987 júniusában Orbán Viktor, Kövér László, Fodor Gábor, Fellegi Tamás és még hat másik hallgató Gdańskba utazott, hogy részt vegyenek II. János Pál pápa harmadik lengyelországi zarándoklatán.[426] Vendéglátóikat (Jagusiakot és Tarasiewiczet, akiknél már 1984-ben is megszálltak) letartóztatták, és a pápalátogatás alkalmára készített transzparenseiket elkobozták. A magyarok 48 órára magukra maradtak. A kalandos lengyel kirándulás nagy hatással volt a kollégistákra: közvetlen közelről élhették át a lengyel ellenzéki aktivisták és a hatalom között folyó harcot. Mindezt Fodor Gábor később úgy fogalmazta meg, hogy attól kezdve „őket akartuk követni!"[427]

Kövér László és Orbán Viktor Gdańskban

A Bibó István Szakkollégium által Budapesten 1987. november 21–22-én megrendezett békekonferencián több mint százan vettek részt, a hetven magyar mellett tizenhét országból érkeztek vendégek. Lengyelországból Jacek Czaputowicz képviselte a Szabadság és Béke csoportot.[428] Az eredetileg lengyel ihletésű rendezvény jelentősége magyar szempontból az volt, hogy Monor után most először vettek részt közös tanácskozáson a demokratikus ellenzék prominens személyei, illetve a független gondolkodású értelmiség képviselői. A békekonferencia ennek következtében a Bibó-kollégisták hazai elismertségét is megteremtette az ellenzéki körökben. Sőt, a jelentős nemzetközi visszhang külföldön is hírét vitte a társaságnak. A második napon délután felszólalt Orbán Viktor is, aki beszámolt a szervezés nehézségeiről, és a hatalom részéről tapasztalható fenyegetésekről.[429]

A kétnapos szeminárium fő témái Mihail Gorbacsov új szovjet pártfőtitkár reformjainak fontossága és hatása az európai politikára, a leszerelés, valamint a demokratikus mozgalmak lehetőségei voltak. A konferencia végén nyilatkozatot fogadtak el a mozgalom céljairól: 1) egy összeurópai, demokratikus mozgalom számára pozitív identitás kialakítása; 2) Európa demilitarizálása, a katonai szolgálatmegtagadás tiszteletben tartása; 3) az Európa területén lévő külföldi csapatok kivonása minden kelet- és nyugat-európai országból, a támaszpontok leszerelése, a világ tömbök szerinti felosztásának megszüntetése; 4) a természeti környezet megvédése; 5) az aktív civil társadalom kialakulásának elősegítése, az egyének jogainak tiszteletben tartása, valamint a független csoportok, egyesületek és szervezetek alakításának joga.[430] A konferencia megszervezése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Bibó-kollégisták a rákövetkező évben ifjúsági szervezetet alapítottak.

Eközben Wacław Felczak, a magyar–lengyel kulturális ellenállás legfőbb tekintélye 1987 őszén két hónapon keresztül vendégtanárként oktatott az Eötvös József Collegiumban, épp átellenben a Bibó István Szakkollégium épületével. Egy alkalommal Wacław Felczak előadást tartott a lengyelek szabadságküzdelmeiről, amelyen részt vett Orbán Viktor és Kövér László is, akik Kovács István polonista közvetítésével – aki akkor nevelőtanárként az Eötvösben dolgozott – megkérték a lengyel professzort, hogy az ő szakkollégiumukban is tartson előadásokat. Orbánnak ez azért is fontos volt, mert egyetemi szakdolgozatát éppen akkoriban írta a *Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben (a lengyel példa)* címmel.

Orbán diplomamunkája messze túlment az akkor szokásos szakdolgozati kereteken, nem csupán terjedelmét, témaválasztását, hanem szakirodalmi hivatkozásait és tartalmi mondandóját tekintve is. A lengyel Szolidaritás továbbra is illegalitásban működött, miközben a kádári vezetés mindenben támogatta az elnyomó Jaruzelski-rezsimet. Orbán forrásai között megtalálhatók voltak a demokratikus ellenzék olyan tudósai, mint Magyar Bálint vagy Bauer Tamás, de hivatkozott például a *Beszélő*re vagy az Áramlat Kiadó egyik szamizdatban terjesztett kiadványára is, ami meglehetősen kockázatos lépés volt. A lengyel ellenzékből felbukkant Adam Michnik, Jacek Kuroń, Lech Wałęsa, Henryk Szlajfer vagy Jadwiga Staniszkis neve, valamint a *Robotnik* című szamizdatlap is. A dolgozat alaptéziseként Orbán megállapította, hogy Lengyelországban az elosztás, a legitimáció és a részvétel egyidejűleg került válságba a hetvenes években, ennek pedig az volt az oka, hogy 1945 után, a korábbi társadalomfejlődéssel szakítva, „a Szovjetunió expanziója következtében" kialakult intézményrendszer összetörte és a föld

alá szorította a magángazdaságot, a civil társadalom korábbi kezdeményeit, valamint „a tulajdonviszonyok államosítása nem jelentette azok társadalmasítását", éppen ezért a munkásoknak nincs tényleges beleszólásuk sorsuk alakulásába. Orbán Michnik téziseit idézve magyarázta el a Szolidaritás önkorlátozó politikájának lényegét, nevezetesen azt, hogy a Szovjetunióval fennálló szövetséget és a kommunista párt hatalmát nem helyes kétségbe vonni, hanem a geopolitikai realitások keretein belül kell a változtatás lehetőségeit keresni, ugyanakkor a párt szerepét „vissza kell szorítani arra a minimális mértékre, amely még nem fenyeget a Varsói Szerződés beavatkozásával", a dolgozók számára pedig létre kell hozni az ellenőrzés, a véleménynyilvánítás és az érdekvédelem megfelelő eszközeit. Orbán szerint 1981. március végére kiderült, hogy az önkorlátozás taktikája zsákutca. Úgy vélte, a mozgalom ereje az egységében volt, ugyanakkor a különböző érdekek már robbanásig feszültek. Márpedig az önkorlátozásnak van egy hatalmas kockázati tényezője: az instabilitás. Ilyenkor egy természetellenes tudati állapot alakul ki: a hangoztatott követelések és a valódi vágyak szintjei között szakadék keletkezik. Minél hosszabb ez az állapot, annál ingatagabb, frusztráltabb a mozgalom, és ebben a helyzetben növekszik az igény a radikalizálódásra, ami nem más, mint „a vágyak és a követelések természetes harmóniájának helyreállítása". Orbán szerint a szakszervezeti formán túllépő munkás-önigazgatást követelők mutattak radikális kiutat ebből a zsákutcából, végül azonban a hadiállapot bevezetése ezt az utat is lezárta. Nem kerülhetett sor „az állam-párt-egyén hagyományos viszonyrendszerének megbontására", amely „a civil társadalom hosszú távú és garantált fennmaradásának" feltétele lett volna. A dolgozat lényegében egy töprengés volt a lehetséges utakról és eszközökről. Hogy

a munkát jelesre értékelték, az a magyarországi államszocialista rendszer bomlását bizonyítja.[431]

Felczak professzor előadásai minden bizonnyal hasznosak voltak az 1987-ben megvédett szakdolgozat írása közben. Orbán és Fellegi a Bibó István Szakkollégium elméleti folyóiratában tanulmányt is publikált a témában. A *Századvég*ben megjelent írás lényegében Orbán szakdolgozatának főbb téziseit tartalmazta, miszerint Lengyelországban a munkás-önkormányzatiságot követelők és maga a Szolidaritás szakszervezet mint érdekvédő szervezet között folyó harc eldöntetlen maradt. Az azonban új elemnek számított, hogy az 1981. december 13-ai hadiállapot bevezetésének elsődleges okaként az önigazgatók által megfogalmazott alternatívát nevezte meg: a cikk szerint ez a „baloldali és munkásbázisú önigazgatási mozgalom radikálisabb és komolyabb kihívást jelentett, mint például a konzervatív katolikus fundamentalizmus". A szerzők meggyőzően bizonyították, hogy a Szolidaritás „önkorlátozó forradalmát" 1981 tavaszára szétfeszítették a mozgalmon belüli centrifugális erők, a tagság egy jelentős része radikalizálódott, és ezzel egyidőben megfogalmazódott az önigazgatás egyetlen reális koncepciója, amely kiutat javasolt a Szolidaritáson belüli patthelyzetből és az országban kialakult válságból is. Ráadásul e koncepciót 1981 őszén társadalomszervező elvvé alakították.[432] A lengyel események tapasztalataiból tehát azt szűrték le, hogy a totalitáriánus államra egyedül az önigazgatásra épülő társadalom jelenthet valódi veszélyt: az „önkorlátozó forradalom" ideje lejárt, radikálisabb lépésekre van szükség.[433]

A lengyel élményekben gazdag év végén termékeny talajra hullottak Wacław Felczak professzor politikai tanácsai. Az egyik ilyen összejövetelen azt javasolta az érdeklődő joghallgatóknak, hogy alakítsanak politikai pártot. „Való-

színűleg lecsuknak érte benneteket, de minden arra mutat, hogy nem fogtok sokáig ülni" – tette hozzá.[434] Ezt követően a Bibó-kollégisták, ha nem is egy párt (ennyire mégsem vállalták még a radikális lépések megtételét), de a Kommunista Ifjúsági Szövetséggel szembeni alternatív ifjúsági mozgalom létrehozásán kezdtek munkálkodni. Még 1981-ben a Szolidaritás hatására a budapesti egyetemisták és főiskolások találkozóján felmerült egy független ifjúsági szervezet létrehozása, de a kezdeményezést akkor a KISZ hatékonyan megakadályozta.[435] A független ifjúsági szervezet gondolata azonban nem halt el, és 1987 végén egy Vas megyei községben, Velemben megtartott tanácskozáson megindult a szervezés. 1988. március 30-án a Bibó István Szakkollégium Ménesi úti épületének alagsorában megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz).

Az alapítók ugyanakkor – Felczak tanácsával szemben – nem illegális szervezetben gondolkodtak, hanem az alkotmányra, az érvényben lévő polgári törvénykönyvre, illetve az 1981. évi 29. sz. törvényerejű rendeletre hivatkoztak, amely utóbbi az állampolgárok egyesületeinek létrehozására vonatkozott. Emellett a történelem menete is felgyorsult. Bár az alapítás után egy héttel a budapesti rendőrség beidézte az új szervezet öt tagját, és rendőrhatósági figyelmeztetésben részesítették őket „törvényellenes szervezet létrehozására irányuló tevékenység" miatt, amiről a sajtó is beszámolt, ám az alapítók a lengyel mintát követve a nyilvánosság védelmében reménykedtek.[436] E tervük lényegében bevált. Erről tanúskodik, hogy 1988. szeptember 12-ére meghívást kaptak Pozsgay Imrétől a Parlamentbe. A találkozón többek között a „szervezet politikai legitimációjának lehetőségeiről és korlátairól" beszélgettek.[437] Nem volt tehát szükség illegalitásra, és a letartóztatások ideje is lejárt. Az 1988. október

2-án megtartott I. kongresszusukon elfogadott szervezeti és működési szabályzat kimondta, hogy a szövetség a magyar alkotmány alapján jött létre.

A Fidesz ezt követően is ápolta a lengyel kapcsolatait. 1989 nyarán Bogdan Lis látogatta meg a szervezetet.[438] Szóba kerültek a lengyel kerekasztal-tárgyalások, George Bush lengyelországi és magyarországi látogatása, de a lehetséges közös ellenzéki akciók is. Deutsch Tamás elmondta, hogy augusztus 20-án Prágába utaznak a csehekkel és a lengyelekkel közösen demonstrálni, hogy nem értenek egyet a prágai tavasz katonai leverésével. Lis kissé viccesen a következőt javasolta nekik: „Vigyetek magatokkal fogkefét és fogkrémet!" – utalva arra, hogy le is tartóztathatják őket. A tanács hasznosnak bizonyult, mivel Deutsch Tamást és Kerényi Györgyöt valóban letartóztatták.[439]

Történetünk szempontjából csupán érdekesség, hogy a Szabadság és Béke mozgalom a lengyel kerekasztal-tárgyalásokat ellenzők táborába sodródott, így azon nem is vettek részt. Egyik alapítója, Marek Krukowski például megalapította a Radikális Pártot, és 1989-ben részt vett a Budapesten létrejövő hasonló nevű párt alakuló ülésén is. Jacek Czaputowicz, a mozgalom egy másik prominens alakja pedig 2018 óta Lengyelország külügyminisztere.

IX. A RENDSZERVÁLTÁS KÜSZÖBÉN

A Magyar Demokrata Fórum – a hatalom és az ellenzék között

A Magyar Demokrata Fórum elsősorban az Írószövetségben, az irodalmi folyóiratok szerkesztőségeiben, a Bethlen Gábor Alapítványban, a Magyarságkutató Intézetben és a bölcsészkarokon dolgozó nemzeti elkötelezettségű értelmiségiekből alakult meg 1987. szeptember 27-én Lakiteleken. A Fórum megalapításának semmilyen törvényi akadálya nem volt, de a biztonság kedvéért a szervezők meghívták Pozsgay Imrét, a Hazafias Népfront elnökét, az MSZMP KB tagját fő előadónak. Pozsgayt úgy ismerték, mint aki Aczél Györggyel szemben nyitott a független értelmiségiek felé, annak érdekében, hogy a párt támogatását megszerezze a körükben. Pozsgay azzal a feltétellel fogadta el a meghívást, hogy a „radikális ellenzék" fő képviselői, tehát a demokratikus ellenzék szószólói nem lehetnek jelen. Ezt a szervezők elfogadták. Az „alku" természetesen nem jelentette azt, hogy a Lakiteleken összegyűlt több mint 180 fő a pártot szerette volna támogatni, inkább

egy szabad eszmecsere lehetősége vonzotta őket a magyarság jövőbeni lehetőségeiről.

Lakiteleken nem voltak jelen lengyelek, és nem is váltak hivatkozási pontokká a lengyel ellenzék (a Szolidaritás mozgalom) addigi tapasztalatai. A lakiteleki találkozó fő szónokai – akiket kulturális ellenzéki tevékenységükben másképpen számos lengyel hatás ért – nem érintették sem Lengyelországot, sem a Szolidaritást, és a magyarság közép-európai elhelyezkedésével és szomszédjaival való viszonyával összefüggő kérdések is csupán érintőlegesen kerültek szóba (pl. Csoóri Sándor, Pozsgay Imre és Konrád György megszólalásaiban). A lengyel példát csak Lengyel László és főleg Kiss Gy. Csaba hozta fel. Utóbbi egyenesen arról beszélt, hogy azok az autonómiák, amelyekkel a lengyel társadalom rendelkezik, Magyarországon egyáltalán nincsenek meg.[440] Kiss ezzel arra hívta fel a figyelmet, hogy valódi párbeszéd csak valóságos partnerek között lehetséges, amelyek „mindegyike alanyisággal, autonómiával és megfelelő függetlenséggel rendelkezik", tehát a párttal való párbeszéd előtt „az autentikus partner megteremtését" tartotta szükségesnek. A felszólalást akár úgy is tekinthetjük, mint a jelenlévő Pozsgay Imrének irányzott üzenetet.

A lakiteleki találkozó végén egy nyilatkozatot fogadtak el, amelyben bejelentették a Magyar Demokrata Fórum (MDF) megalakulását. Bíró Zoltán felszólásából az is kiderült, hogy az alapítók milyen tartalommal kívánták megtölteni a mozgalmat: „Kinyilvánítjuk igényünket és szándékunkat egy olyasféle fórum létrehozására, amely a jövőben képes lehet közvetítő, tényfeltáró és javaslattevő szerepet betölteni államhatalom és társadalom között."[441] Az MDF ezzel lényegében bejelentkezett a hatalommal való tárgyalásokra, mint konstruktív tárgyalópartner.

Kiss Gy. Csaba felvetette, hogy hozzanak létre munkacsoportokat az 1978 és 1982 között Lengyelországban működött Tapasztalat és Jövő *(Doświadczenie i Przyszłość)* mintájára, amelyek egy-egy fontos társadalmi problémát dolgoznak fel, eredményeiket pedig publikálják.[442] A Tapasztalat és Jövő vezetőjét, Stefan Bratkowski – akkor még párttag – írót és publicistát 1980-ban a Szolidaritás hullámán a Lengyel Írószövetség elnökévé választották. A hadiállapot bevezetése azonban nem csupán a Tapasztalat és Jövő munkájának, hanem az írószövetség működésének is a végét jelentette. Bratkowski működése alatt négy jelentős tanulmányt készítettek a lengyel válság okairól és a válságból kivezető utakról, ám publikálásukra legális keretek között nem volt lehetőség. Elemzéseiket végül a Szabad Európa Rádióban és a független (szamizdat) kiadók segítségével tették közzé.[443] Ennyiben tehát más volt a lengyel helyzet, mint a magyar. A lengyel értelmiségieket a hatalom folyamatosan az illegális tevékenység világába kényszerítette, míg a magyar párt inkább a függetlenek megnyerésére tett kísérletet. A lengyel politika csak 1987 végén változott meg. Az MDF először három témában állított fel munkacsoportot: 1) a romániai magyarság helyzete; 2) a közigazgatás és az önkormányzatiság; valamint 3) a magyarországi etnikai és nemzetiségi kisebbségek jogai.[444]

A lengyel vezetés 1987 nyarán harmadik alkalommal is meghívta Lengyelországba II. János Pál pápát. A hatalom ezt egyfelől gesztusként szánta a társadalom felé, másfelől pedig a pápalátogatás utáni jobb hangulatot megpróbálta felhasználni saját népszerűségének növelésére, amelyre kétségkívül nagy szüksége volt. 1987 októberében a lengyel kormány közzétette újabb gazdasági reformelképzeléseit, amelynek november végén egy népszavazással kívánt társadalmi legitimációt

szerezni. Miután a népszavazás eredménye érvénytelen lett, a pártvezetés és a kormány úgy döntött, hogy külön tárgyalásokon próbálja megszerezni a reformjaihoz szükséges értelmiségi támogatást. 1988 elején a lengyel Nemzeti Újjászületés Hazafias Frontja (PRON) égisze alatt megjelent a *Konfrontacje* című lap, amelynek elsődleges célja – a hatalom részéről – a radikális ellenzék és a hatalom között elhelyezkedő független vagy bizonytalan értelmiség megnyerése volt. Jelzésértékű lehetett, hogy a szerkesztőbizottságban helyet kapott Wojciech Garstka, a belügyminisztérium szóvivője is. A lap első számában megszólaltatták Bronisław Geremek professzort, az ellenzék egyik legnagyobb tekintélyű, de mérsékelt alakját, aki egy „válságellenes paktum" létrehozásának lehetőségéről beszélt, amennyiben a hatalom cserébe újból legalizálja a Szolidaritást, illetve a Szejmben létrehoznak egy második kamarát mint a politika társadalmi ellenőrzésének eszközét. Az interjút maga Wojciech Jaruzelski „lektorálta" megjelenése előtt. Ugyanebben az időben kezdte meg a hatalom a varsói Katolikus Értelmiségi Klub aktivistáival (Andrzej Stelmachowski, Andrzej Wielowieyski) az első tapogatódzó tárgyalásokat – egyelőre eredménytelenül.[445] Varsóban tehát a gazdasági és politikai válság elmélyülése a hatalmat arra kényszerítette, hogy a „középen álló", független gondolkodású értelmiségben támogatót találjon. Ehhez nyilvánvalóan engedményeket kellett tennie, de úgy látta, hogy van egy olyan értelmiségi réteg, amely a válságból való kilábalás érdekében lemond az illegális, radikális ellenzéki tevékenységről, és részt vállal a hatalommal közösen elérendő célok megvalósításában.

A magyar MDF lényegében éppen ezt a szerepet jelölte ki magának. Az 1988. szeptember 3-án megtartott második lakiteleki találkozón a Fórum szervezetté alakult. Az ott

kibocsátott nyilatkozatot az Írószövetség 1986-os közgyűlésén kapott ígéretnek megfelelően 1988 telén első alkalommal megjelenő *Hitel* című folyóirat közölte. Az MDF ebben leszögezte: „A mozgalomnak a saját útján kell kibontakoznia; nem fogadja el sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiség címkéit és választási kényszereit"[446] A Fórum tehát továbbra sem vállalta fel a politikai ellenzék szerepét, inkább olyan pozícióra törekedett, amely lehetővé tette számára, hogy a párt elfogadja egyenrangú tárgyalópartnerének. A történelem menete e politikának kedvezett, bár Magyarországon a párt nem volt annyira szorult helyzetben, mint a Lengyel Egyesült Munkáspárt.

1988 a nagy változások éve volt Lengyelországban. Újévkor a kormány újabb áremeléseket jelentett be, a társadalmi elégedetlenség pedig egyre nőtt. Az első sztrájkokra áprilisban került sor, amelyeket a hatalomnak a rendőrség segítségével még sikerült szétvernie. Augusztus derekán azonban elindult a láncreakció – a bányászoktól a hajógyáriakig egymás után sorra tették le a dolgozók a munkát. A pártvezetés belátta, hogy két lehetősége van: vagy megkezdi a tárgyalásokat, vagy újból kihirdeti a hadiállapotot. Jaruzelski 1988. június 13-án, a Központi Bizottság VII. plénumán használta először a „kerekasztal" kifejezést, vagyis a tárgyalásos megoldás mellett tette le a voksát. Az augusztus 28-ai politikai bizottsági ülésen döntöttek, hogy Czesław Kiszczak belügyminiszter – az 1981-es hadiállapot bevezetésének egyik kulcsfigurája – titkos megbeszélést kezdeményez Lech Wałęsával – a még illegális Szolidaritás egykori elnökével – azzal a céllal, hogy csillapítsa le a sztrájkoló munkásokat.[447]

Nem gördített akadályt az ellenzékkel való tárgyalások elé a szovjet fél sem. Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár július 14-én Varsóban találkozott Jaruzelskivel. A lengyel párt vezetője kifejtette, hogy a gazdasági nehézségek miatt szükséges a demokratizálás, ám ígéretet tett arra, hogy a Szolidaritás legalizálására és pártok alapítására nem adnak engedélyt. Nem zárta ki ugyanakkor, hogy különböző társadalmi csoportokból akár ellenzéki szemléletű képviselőket is bevonjanak a parlamenti munkába. Gorbacsov nem emelt kifogást, sőt történelmi jelentőségűnek nevezte a lengyel és a szovjet folyamatokat.[448]

Az első találkozót 1988. augusztus 31-én, a Varsó melletti Magdalenkában lévő belügyi villában bonyolították le. E megbeszélések hamarosan állandóvá váltak, és a résztvevők összesen tizenhárom alkalommal találkoztak. Kiszczak és Wałęsa mellett szinte mindig jelen voltak a katolikus egyház képviselői is, akik fontos közvetítő szerepet játszottak, és nemegyszer helyszínt is biztosítottak a megbeszélések számára. A kerekasztal-tárgyalások megkezdésének két feltétele volt: a sztrájkok azonnali beszüntetése (a párt részéről) és a Szolidaritás legalizálása (az ellenzék részéről). Döntő momentum volt, amikor Alfred Miodowicz, a szakszervezetek országos tanácsának elnöke nyilvános tévévitára hívta ki Lech Wałęsát. A november 30-án lezajlott vitát a televízió élőben közvetítette, így az egész ország láthatta, ahogyan Wałęsa magabiztosan „megsemmisíti" vitapartnerét. De még ennél is fontosabb volt, hogy a vita legitimálta a Szolidaritást: Wałęsa tekintélye megkérdőjelezhetetlenné vált. Ezt követően, 1988. december 19-én a Wałęsa körül csoportosuló értelmiségiek megalakították az Állampolgári Bizottságot, hogy a leendő kerekasztal-tárgyalásokon az ellenzéket képviseljék. Az 1989. januári KB-plénumon Jaruzelski és Kiszczak óriási harc árán elérte, hogy a testület felhatalmazza a vezetést a tárgyalások megkezdésére.

A Wałęsa–Miodowicz vitát Engelmayer Ákos fordításában a *Hitel* is leközölte.[449] Nem véletlenül. Az MDF számára nem elsősorban a munkás-érdekvédelem kérdései miatt volt érdekes ez a vita, hanem azért, mert ez volt az első konkrét példa arra, hogy a párt és az ellenzék között lehetséges a párbeszéd. Ennél is fontosabb volt, hogy 1989. január 30-án Kiss Gy. Csaba az MDF nevében üdvözlő üzenetet küldött az Állampolgári Bizottsághoz, amelyet Engelmayer Ákos adott át: „Lengyelország és Magyarország sorsa soha nem volt egymástól független, az egyik ország sikerei és kudarcai mindig erős hatással voltak a másik országra. Ezért ma reménnyel tekintünk a Lengyelországban végbemenő változásokra. Meggyőződésünk, hogy a lengyel társadalom autentikus képviselői hozzájárulnak az ország demokratikus fejlődéséhez. Így a sok évszázados barátság nevében üdvözöljük a Szolidaritás elnöke mellett működő Állampolgári Bizottságot, és sok sikert kívánunk munkájukban. Azzal a reménnyel, hogy a közös gondok megoldásában lesz lehetőségünk együttműködésre és közeli kapcsolatokra."[450]

1989 elején a *Konfrontacje* „Divatos szó: »független«" címmel viszonylag pontos helyzetképet adott a magyarországi demokratizálódásról.[451] Zbigniew Żbikowski újságíró egész oldalas írásában megszólaltatta Kiss Gy. Csabát is,[452] aki a következőket mondta az MDF-ről: „Fórumunk célja az ország demokratikus átépítése, [...] jelzők nélküli demokráciáról beszélünk". Továbbá arról is beszélt, hogy az MDF nem kíván párttá alakulni, de a választásokon a saját embereiket be szeretnék juttatni a parlamentbe, hogy ellenőrizni tudják a kormányt. Żbikowski realistának és pragmatistának nevezte Kisst, amiért egypártrendszerben gondolkodik: „Valódi demokráciát kell építeni a létező egypártrendszer keretein belül" – idézte a lap a magyar polonistát. A lap szerkesztőbizottsága pontosan tudta, hogy a „se nem ellenzéki, sem nem kormánypárti" Magyar Demokrata Fórumot példaként lehet állítani a meggyőzni kívánt lengyel értelmiség elé a kezdődő kerekasztal-tárgyalások előtt. Żbikowski egyébként a Fideszt „túl radikálisnak" jellemezte ugyanitt, a Szabad Demokraták Szövetsége programjáról pedig annyit említett meg, hogy többpártrendszer szeretnének.

Szintén 1989 elején, a varsói érsekség kiadásában megjelenő *Przegląd Katolicki* című hetilapban Engelmayer Ákos készített interjút Kiss Gy. Csabával.[453] Kiss itt is leszögezte: „A Fórum nem akar ellenzék lenni. A Fórum független szeretne lenni, de hangsúlyozza a jelenlegi hatalom létezését. [...] Abból indulunk ki, hogy a jelenlegi politikai hatalom rendszerét, a posztsztálini struktúrákat csak akkor tudjuk átalakítani, ha ehhez az átépítéshez szövetségeseket szerzünk a hatalom központjából [...] Elfogadjuk a jelenlegi egypártrendszert Magyarországon, ezért nem akarunk harcolni a rendszer megdöntéséért." E lengyel megjelenések ideje, helye és tartalma kiválóan illett a lengyel párt által elképzelt forgatókönyvbe. Egy MDF-hez hasonló lengyel szervezet életre hívása nagyon is kívánatos lett volna a lengyel vezetők szemében.

Az MDF tehát egyértelműen elkötelezte magát a felülről kezdeményezett tárgyalásos átmenet mellett, és nagy reménnyel tekintett az 1989. február 6-án megkezdett lengyel kerekasztal-tárgyalásokra. Ugyanakkor a fórumosok idehaza egyedül kívánták betölteni a tárgyalópartner szerepét, azaz ők kívántak lenni a „magyar Állampolgári Bizottság". A magyarországi helyzet azonban más volt, mint a lengyel.

A Lengyel–Magyar Szolidaritás

A Lengyel–Csehszlovák Szolidaritás mintájára, de már meglehetősen későn, a rendszerváltás évének első hónapjaiban jött létre a Lengyel–Magyar Szolidaritás. A lengyel KOR és a csehszlovák Charta '77 képviselői 1978 júliusában és szeptemberében két alkalommal is találkoztak a lengyel–csehszlovák határon; majd a Szolidaritás szakszervezet 1981 őszén megtartott első kongresszusán elfogadott *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című felhívás adta meg a lökést a szervezetté alakuláshoz. Aleksander Gleichgewicht Anna Šabatovával és Václav Malýval közösen hozta létre a Lengyel–Csehszlovák Szolidaritást, amelynek vezetését hamarosan Mirosław Jasiński vette át. Információs csatornákat építettek Wrocław és Prága, majd Varsó és Brno között, és több közös nyilatkozatot is kibocsátottak. 1986-ban három találkozót is lebonyolítottak, ekkor tovább koordinálták az ellenzéki tevékenységüket. 1987-től jelentették meg a *Biuletyn Informacyjny (Tájékoztató Közlöny)* című lapot lengyel és cseh nyelven, majd 1988 decemberétől egy Kelet-Európai Hírügynökséget is felállítottak.[454] Ebben már Buda Géza magyar ellenzéki aktivista is szerepet vállalt.

A Lengyel–Magyar Szolidaritás megalapításának ötlete az 1986-os Podkowa Leśna-i emléktábla-avatás után merült fel. Magyar részről a Varsóban élő Engelmayer Ákos tartotta kézben az ügyet – 1988-ban részt vállalt a magyarul, lengyelül és csehül megjelentetett *Zona* című szamizdat lap kiadásában is[455] –, lengyel részről pedig Wojciech Maziarski volt a fő kezdeményező. A lengyelek 1988. november 3-án levélben fordultak a magyar ellenzéki csoportokhoz, és egy közös magyar és lengyel nyelvű képes újság kiadására tettek javaslatot. Elképzelésük az volt, hogy a lapban mindkét fél

tájékoztatja majd a másik társadalmát az aktuális helyzetről, tehát a lengyel tartalom magyarul, a magyar pedig lengyelül került volna kiadásra. Nem sokkal később megtartották az első tanácskozást is Lengyelországban, amelyen a Lengyel-Csehszlovák Szolidaritás mintájára már a Lengyel–Magyar Szolidaritás létrehozására tettek javaslatot.[456]

Ennek ellenére az alakulásra csak 1989. február 18-án került sor, egyetlen Magyarországról érkezett ellenzéki aktivista jelenlétében. Buda Géza utazott Varsóba, majd egy gyors egyeztetés után hazatelefonált, hogy a magyar demokratikus ellenzék részéről állítsanak össze egy névlistát, akiket alapítóként feltüntethetnek.[457] Másnap meg is érkezett a lista, amely mindössze tizenegy nevet tartalmazott: Buda Géza és Engelmayer Ákos mellett Dely Géza, Fényi Tibor, Göncz Árpád, Konrád György, Kőszeg Ferenc, Mécs Imre, Molnár Tamás, Pajkossy Gábor és Philipp Tibor szerepelt rajta. A névsorból látható, hogy sem a demokratikus ellenzék legjelentősebb figurái, sem az MDF fő szervezői nem vettek részt az alapításban. Ebben feltehetően a szervezet megkésettsége is szerepet játszhatott: ekkor már mindenki a saját rendszerváltásával volt elfoglalva, így vagy nem tartották különösen fontosnak, hogy részt vállaljanak egy ilyesfajta szerveződésben, vagy épp külföldön voltak, mint például Haraszti Miklós, Demszky Gábor és Kis János. Másfelől a magyar ellenzékben ekkor már megindult a „pártosodás" is: a varsói Engelmayer Ákos az MDF-hez húzott (sőt Kiss Gy. Csaba felkérésére ő lett az MDF varsói képviselője), Buda Géza akkoriban a Fideszt választotta, Molnár Tamás és Philipp Tibor pedig az Inconnu művészeti csoportot képviselte a Lengyel–Magyar Szolidaritásban – de nekik, mint láttuk, különleges kapcsolatuk volt a lengyel ellenzékkel. Ők készítették el egyébként a Lengyel–Magyar Szolidaritás kiadásá-

ban 1989 szeptemberében megjelenő – mint később kiderült: egyetlen – lengyel nyelvű *Biuletyn Węgierski (Magyar Közlöny)* logóját és címlapját is.

PISMO SOLIDARNOŚCI POLSKO WĘGIERSKIEJ

BIULETYN WĘGIERSKI

Nr 1 Budapeszt Wrocław Warszawa 15 IX 89

DEKLARACJA ZAŁOŻYCIELSKA SOLIDARNOŚCI POLSKO-WĘGIERSKIEJ

A Biuletyn Węgierski (Magyar Közlöny) címlapja

Lengyel részről ugyanakkor az alapítók között ott voltak az ellenzék legjelentősebb figurái: Zbigniew Bujak, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Józef Lipski, Janusz Onyszkiewicz, a magyar barátságáról ismert Leon Kantorski atya és Wiktor Woroszylski is aláírta az alapító nyilatkozatot. A csoport Buda Géza (Budapest), Wojciech Maziarski (Varsó) és Andrzej Szczęśniak (Wrocław) vezetésével alakult meg. Az alapítási rendezvény keretében állították vissza a Podkowa Leśna-i templom falára az 1986. október 23-án felavatott, majd elrejtett gránit emléktáblát.

A Lengyel–Magyar Szolidaritás alapítói felavatják az 1956-os magyar forradalom emléktábláját. A kép bal szélén Leon Kantorski atya, a táblát Jacek Maziarski és Buda Géza tartja, közöttük Engelmayer Ákos látható. (Podkowa Leśna, 1989. február 18.)

A Lengyel–Magyar Szolidaritás alapítói közös deklarációval fordultak a két nemzet polgáraihoz. Ebben leszögezték, hogy a második világháború lezárulása utáni közös sors tudatában, a több évszázados lengyel–magyar kapcsolatokra emlékezve hozták létre a szervezetet, amelynek fő célja, hogy egymáshoz közelítse a két nemzetet, és a lengyeleket és magyarokat érdeklő valamennyi területen közösen munkálkodjon. A nyilatkozatban kiálltak az európai kultúra fundamentális értékei, a demokrácia, az emberi és polgári jogok, a nemzetek belső és külső szuverenitása mellett. E célok megvalósítása érdekében kívánták törekedni egymás kölcsönös tájékoztatására és a megegyezésre, valamint a kölcsönös segítségnyújtásra és szolidaritásvállalásra. A nyilatkozat azt is kimondta, hogy a Lengyel–Magyar Szolidaritás nem tartozik egyet-

len párthoz sem, és mindenki számára nyitott, aki elismeri a szervezet értékeit, világnézetre és politikai hovatartozásra való tekintet nélkül.[458]

E megfogalmazás már az 1989-es év kompromisszumkereső, „népfrontos" hangulatát tükrözte. Lengyelországban ekkor a hatalom már újra engedélyezte az 1981. december 13-án betiltott Szolidaritás működését, és megkezdődtek a kerekasztal-tárgyalások is. Magyarországon a párttal való kompromisszumkeresés útján kezdettől fogva a Magyar Demokrata Fórum járt. Ennek ellenére az MDF prominensei – mint azt említettük – nem voltak ott az alapítók között, még Kiss Gy. Csaba neve sem szerepelt a listán. Emiatt Engelmayer később elnézést is kért tőle. Ennek oka az lehetett, hogy a magyar neveket sebtében begyűjtő Buda Géza inkább a demokratikus ellenzék köreiben mozgott otthonosan. A szálakat ugyanakkor inkább Engelmayer mozgatta Varsóból. Nem meglepő tehát, hogy a fentiek ellenére, a Lengyel–Magyar Szolidaritás lengyel „küldöttei" 1989-ben megjelentek az MDF mindkét országos gyűlésén.

Az MDF 1989. március 12–13-án megtartott első országos gyűlésére több neves vendég is érkezett a Visztula-partról. Még január végén hívta meg Kiss Gy. Csaba a *Hitel* folyóirat szerkesztősége nevében – Szesztay András közvetítésével – a krakkói *Tygodnik Powszechny* szerkesztőségéből Stefan Wilkanowiczot és Tadeusz Szymát, akik egyben az Állampolgári Bizottság krakkói aktivistái is voltak, valamint Andrzej Potockit a krakkói Katolikus Értelmiségi Klub vezetőjét.[459] Rajtuk kívül jelen volt Ryszard Kapuściński író is. Március 14-én az MDF a Sportcsarnokban egy nagygyűléssel zárta le az első országos gyűlését, ahol Wilkanowicz beszédet is mondott, és közben kifeszítették mögé a Lengyel–Magyar Szolidaritás molinóját. Másnap a március 15-ei

ünnepségeken is részt vettek a lengyelek „Szolidaritás" és a „Lengyel–Magyar Szolidaritás" feliratú transzparensekkel. Az alkalomra szórólapot is készítettek, amelyen tájékoztatást adtak a Lengyel–Magyar Szolidaritás megalakulásáról. A Bem-szobornál Józef Figat szólalt fel a lengyelek nevében, hangsúlyozva, hogy a Lengyel–Magyar Szolidaritásban a lengyelek igyekeznek folytatni 1848 hőseinek munkáját, de szót emelt az erdélyi magyarok érdekében is. Végül éltette a szabad Magyarországot, a Lengyel–Magyar Szolidaritást és Európa Szabad Nemzeteinek Unióját.[460]

1989. június 4-én került sor az első „félszabad" lengyelországi választásokra. A Magyarországon élő lengyelek a Nagymező utcában található Lengyel Kulturális és Tájékoztató Központban adhatták le voksukat. Erre az alkalomra Buda Géza egy négyoldalas lengyel nyelvű kampányszórólapot készített, amelyet Béki Gabriella (SZDSZ-szervező) közbenjárásával nyomtattak ki. Ő maga aznap Lengyelországba utazott, hogy „előben" tudósítson az eseményekről, de javaslatára a Fidesz-aktivisták a műszaki egyetemisták segítségével a kulturális intézet előtt felállítottak egy standot, kihelyezték a Szolidaritás plakátját, és osztogatták a szórólapokat.[461]

1989. június 16-án, Budapesten a Hősök terén a lengyel Szolidaritás szakszervezet és a Lengyel–Magyar Szolidaritás nevében Adam Michnik, Engelmayer Ákos, Buda Géza, Maciej Koźmiński és Wojciech Kamiński koszorút helyeztek el az 1958. június 16-án kivégzett Nagy Imre és mártírtársai tiszteletére a Műcsarnok lépcsőjén, szimbolikusan is lezárva egy hosszú korszakot a magyar–lengyel kapcsolatokban. A tömegben feltűnt a Szolidaritás és a Wrocławi Egyetem Független Diákszövetség transzperense is. Az időpont azért is érdekes volt, mert Lengyelországban ekkor az első „félszabad" parlamenti választások második fordulójára készültek.

A június 4-ei első fordulóban a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott ugyan, de még hátra volt két nap a második fordulóig. Az már világosan látszott – a kerekasztal-tárgyalásokon elfogadott megállapodás alapján –, hogy a Szolidaritás győzelme esetén koalíciós kormány lesz, vagyis Jaruzelskiék kénytelenek lesznek megosztani a hatalmat. Nem volt azonban mindegy, hogy ki adja a miniszterelnököt, a lengyel ellenzék ezért óvatos álláspontra helyezkedett, mert nem akarták veszélyeztetni a tárgyalások menetét. Talán ennek is köszönhető, hogy Adam Michnik meglehetősen idegesen fogadta Orbán Viktor ravatalnál elmondott beszédét. A Fidesz elnöke úgy fogalmazott, hogy „ha nem tévesztjük szem elől '56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről." E mondat tartalmilag két okból is radikálisabb volt a lengyel igényeknél: egyfelől teljesen szabad választást, másfelől a szovjet csapatok azonnal kivonását követelte. A visszaemlékezések szerint Michnik provokációnak tartotta Orbán beszédét.[462]

Michnik több interjút is adott Magyarországon – persze nem mindenkinek: a *Népszabadság*nak és *A Világ*nak nem volt hajlandó nyilatkozni. Utóbbi lap név nélküli cikkben egész oldalas lejáratócikket közölt a „gyáva" Michnikről.[463] A Magyar Rádióban azonban megszólalt: „Nagy Imre rehabilitálása az egész európai kultúra, a becsület és az emberi méltóság ügye. Boldog vagyok, hogy megéltem azt az időt, amikor Nagy Imrét Magyarországon rehabilitálták."[464] Pár nappal később Bába Krisztinának nyilatkozott ugyanott: „Ami most itt történik Magyarországon, az nem fér bele semmilyen sztereotípiába. Hosszú időnek kell eltelnie, míg valóban megértjük, mi is történt 1989. június 16-án Budapesten. Tanulni kell belőle mindannyiunknak, hiszen az egész európai kultúra vált gazdagabbá ezzel a megtisztulással. Nagy Imre meggyilkolása, a magyar népfelkelés leverése kihívást jelentett az egész európai kultúra számára. Nagy Imrének és a forradalomnak a rehabilitálása egy új világot nyit meg. Eddig kettős hazugságban éltünk. A hivatalos propaganda és a hallgatás hazugságában. Ez a gyilkosság az európai lelkiismeret-furdalás szimbólumává is vált."[465]

Michnik részt vett a New York-i Wheatland Alapítvány június 19. és 23. között Budapesten tartott harmadik írókonferenciáján is. Magyar részről többek között Esterházy Péter, Göncz Árpád, Konrád György, Nádas Péter, Petri György és Spiró György is jelen volt, a külföldiek közül pedig Susan Sontag, Friedrich Dürrenmatt és Danilo Kiš mellett a Nobel-díjas lengyel Czesław Miłosz nevét kell megemlíteni. A többiekhez hasonlóan Michnik és Miłosz is beszédet mondott.[466]

A Lengyel–Magyar Szolidaritás utolsó megjelenése a magyar rendszerváltás jelképes napjára esett. 1989. október 23-án Szűrös Mátyás az országgyűlés elnökeként kikiáltotta a Köztársaságot. Az ezt megelőző napokban, 1989. október 20–22-én tartotta az MDF a második országos gyűlését[467], amelyen Wilkanowicz és Potocki mellett már Wiktor Woroszylski és Maciej Koźmiński is jelen volt. Zbigniew Janas, a Lengyel–Magyar Szolidaritás egyik alapítója, Bogdan Borusewicz, a Szolidaritás egyik alapítója, valamint Wojciech Maziarski csak a gyűlés második napjára érkezett meg, mivel a csehszlovák határőrök nem engedték be őket az országba, így a Szovjetunió felé kellett kerülniük. A lengyel delegációt Engelmayer Ákos, Konrad Sutarski és Szesztay András kísérte. A gyűlés első napján a hiányzó Borusewicz helyett Wilkanowicz szólalt fel, a szolidaritás és a szabadság értékeit hangsúlyozta, és nagy tapsot kapott.[468]

A Lengyel–Magyar Szolidaritás koszorút helyez el Nagy Imre újratemetésén a Hősök terén. Elöl Adam Michnik (balra) és Buda Géza, hátul (balról jobbra) Maciej Koźmiński, Wojciech Kamiński és Engelmayer Ákos.

A Szolidaritás és a Wrocławi Egyetem Független Diákszövetsége transzparense a Hősök terén

Wiktor Woroszylskit – mint a magyar forradalom egykori tudósítóját – meghívták az első engedélyezett október 23-ai Bem téri megemlékezésre. Woroszylski beszédében hangsúlyozta: „A lengyelek ma veletek vannak, épp úgy, mint régebbi vagy közelebbi történelmünk napjaiban, s ahogyan ti, magyarok is velünk voltatok. Harminchárom évvel ezelőtt, az emlékezetes 1956-os évben is együtt voltunk, ugyanaz a szabadság iránti vágy forrasztott össze bennünket, a nemzeti függetlenség vágya, s hogy értelmes és távlatokat kínáló életet élhessenek társadalmaink."[469] Ezután Engelmayer Ákos felolvasta Leon Kantorski Podkowa Leśna-i plébános levelét.[470] Összességében tehát megállapítható, hogy szervezetként a Lengyel–Magyar Szolidaritás megalapítása elkésett, hivatalos alapítói közül lényegében csak Engelmayer Ákos játszott benne szerepet, aki egyben igyekezett az MDF lengyel kapcsolatait erősíteni. Mégis rendkívüli év volt ez a magyar–lengyel kapcsolatokban: 1989-ben Magyarországra látogatott Adam Michnik, Czesław Miłosz, Ryszard Kapuściński, Wiktor Woroszylski és mellettük a *Tygodnik Powszechny* szerkesztői is.

A „Magyar Szolidaritás" – szakszervezet lengyel mintára

1989. január elején a Szolidaritás legnagyobb illegális hetilapjában, a *Tygodnik Mazowsze* hasábjain arról olvashatták a lengyelek, hogy megalakult a Magyar Szolidaritás. Mint Wojciech Kamiński beszámolt róla, 1988. december 17-én lezajlott a már több mint négyezer tagot számláló Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ) első

küldöttgyűlése.[471] Lengyel szemmel ez a létszám nem tűnhetett soknak, ám Magyarországon ennél több tagja ekkor még csak az MDF-nek volt az ellenzéki oldalon. A TDDSZ-re azonban nem ezért figyeltek fel Lengyelországban, hanem azért, mert a lengyel Szolidaritás után ez volt az első szabad független önkormányzó szakszervezet Kelet-Európában.

A TDDSZ szervezése 1987 végén kezdődött, amikor a pártból olyan hírek szivárogtak ki, hogy a tudományos dolgozók körében nagyszabású létszámleépítést terveznek. Miután a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) részéről nem mutatkozott olyan szándék, hogy valódi szakszervezetként viselkedjen, néhány hónap alatt eldőlt a kérdés: a tudományos dolgozók önálló – a párttól és a SZOT-tól is független – szakszervezetet alakítanak. Miután kiderült, hogy ennek jogi akadálya nincs, 1988. május 14-én sor került az alakuló ülésre 1028 alapító taggal.

1988. augusztus 25–28. között Krakkóban megrendezték az Emberi Jogok Nemzetközi Konferenciáját a Szabadság és Béke mozgalom szervezésében, Lech Wałęsa védnöksége alatt. A rendezvényt az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata megszületésének 40. évfordulójára időzítették. A TDDSZ-t Hann Endre és Magyar Bálint képviselte, az ügyvivő testület nevében pedig üzenetet adtak át. Ebben a TDDSZ kifejezte rokonszenvét és támogatását a legalizálásért küzdő Szolidaritás szakszervezet irányába.[472]

A TDDSZ nem titkoltan a lengyel példát követte. 1988. szeptember 7-én a szervezők levelet küldtek Lech Wałęsához. Ebben leszögezték, hogy „Közép- és Kelet-Európa múltja, kiváltképpen újjászületése [...] elválaszthatatlan a lengyel nép szabadságért folytatott küzdelmétől, hiszen a jelenlegi folyamatok kialakulásához e küzdelem döntő mértékben járult hozzá. Érdekvédelmi szervezetünk, a Tudományos Dolgozók

Demokratikus Szakszervezete létrejöttét a dolgozók szabad szervezkedésének lengyel példája is ösztönözte."[473] A december 17-én megtartott első küldöttgyűlésre Lech Wałęsa a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége útján üdvözlő üzenetet, Janusz Onyszkiewicz, a Szolidaritás szóvivője pedig köszöntő levelet küldött, amelyet Forgács Pál elnök olvasott fel: „Kedves barátaink! A hosszadalmas lengyelországi útlevéleljárás nem teszi lehetővé számunkra, hogy idejében megérkezzünk a TDDSZ küldöttgyűlésére. Mivel ezúttal nem tudunk veletek személyesen találkozni, ezért szívélyes üdvözletünket küldjük, és biztosítunk Benneteket törekvéseitek támogatásáról, amelyeket elismeréssel és rokonszenvvel figyelünk. [...] Reméljük, hogy ma, a változó politikai helyzetben rendszeres és korlátozásmentes szakszervezeti együttműködést alakíthatunk ki. Sok sikert!".[474] Válaszul a TDDSZ küldöttgyűlése táviratban köszönte meg a támogatást, ugyanakkor felhívással fordult a lengyel pártvezetéshez, amelyben követelte a Szolidaritás legalizálását.

A TDDSZ példáján felbuzdulva Magyarországon sorra alakultak a különböző független szakszervezetek, majd – mintegy ernyőszervezetükként – létrejött a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, amelyben a TDDSZ képviselői (Bruszt László és Őry Csaba) vezető szerepet töltöttek be. Az események akkor gyorsultak fel, amikor a Liga meghívást kapott az éppen alakuló ellenzéki kerekasztal tárgyalásaira, amelyen végül megfigyelő státuszban részt is vett.[475] Bruszt és Őry Varsóba utaztak, hogy a Szolidaritástól közvetlen tapasztalatokat szerezzenek. Lengyelországban ekkoriban már zajlottak a valódi kerekasztal-tárgyalások a párt és a Szolidaritás között. Felkeresték Tadeusz Mazowieckit, Adam Michniket, Jacek Kuroń t, Zbigniew Romaszewskit és Lech Wałęsát is. Ott aztán hamar kiderült számukra,

hogy a lengyel helyzet alapjaiban különbözik a magyartól, így közvetlenül átvenni semmit nem tudnak. Megtanulták viszont, hogy a nyilvánosságot használniuk kell: ezt követően a TDDSZ és a Liga folyamatosan követelte a nyilvános tárgyalásokat és sajtótájékoztatókat, mivel tudták, hogy Lengyelországban a Szolidaritás a televíziónak köszönhetően szerezte vissza társadalmi támogatottságát.[476] 1989. május elsején fordult elő először, hogy nem csupán a SZOT, hanem a független szakszervezetek is rendezvényt tartottak a munka ünnepe alkalmából. A Liga a Jurta Színházba szervezett nagygyűlést, ám előtte a Népligetben tíz facsemetét ültettek: ebből kilenc a már létező kilenc független szakszervezetet, egy pedig a nagy elődöt, a lengyel Szolidaritást szimbolizálta. Az ezt követő gyűlésen felszólalt Wałęsa küldötte, Krzysztof Śliwiński is, aki örömét fejezte ki, hogy Magyarországon is létrejöttek a független szakszervezetek. Beszédében rámutatott, hogy a Szolidaritás mint szakszervezet elsősorban a dolgozók jogaiért küzd, ám ezenkívül az emberi méltóságért és az állampolgári jogok érvényesüléséért is harcol.[477]

X. KEREKASZTALOK ÉS VÁLASZTÁSOK

A magyar ellenzék olyan időkben kezdte meg tevékenységét, amikor a kádárizmus még meglehetősen stabil lábakon állt, és semmi jel nem mutatott arra, hogy komolyabb társadalmi elégedetlenség alakulhatna ki az országban. A hetvenes évek második felében a lengyel KOR megalakulása és *Új evolucionizmus* elnevezésű programja, majd a csehszlovák Charta '77 polgárjogi mozgalom célkitűzései jelentősen hozzájárultak a magyar demokratikus ellenzék kialakulásához. A magyarországi ellenzék egyértelműen lengyel mintákat (szabadegyetemek, szamizdat) követve indult meg az informális intézményesülés útján. A lengyel Szolidaritás tizenhat hónapos (1980–1981) legális működése pedig katalizátorszerepet játszott a magyar ellenzéki mozgalom kibontakozásában. A mozgalom hatása olyan erősnek bizonyult Magyarországon, hogy a hadiállapot bevezetése után sem tört meg a magyar ellenzék fejlődésének lendülete. Éppen ellenkezőleg: Jaruzelski katonai hatalomátvétele inspirálta az első magyar ellenzéki vitákat. Az is látható, hogy a demokratikus ellenzék meghatározó alakjai tisztá-

ban voltak a különbségekkel, és ennek megfelelően próbálták a lengyel eseményeket nem csupán lengyelként, hanem össz-közép-európaiként értelmezni, így azok Magyarországra gyakorolt hatásait felmérni és abból következtetéseket levonni.

A demokratikus ellenzék mellett – vele párhuzamosan – jelentős szerepet játszottak a független értelmiségiek. Ők nem csatlakoztak ugyan a rendszer politikai ellenzékéhez, de kulturális értelemben a fennálló rendszerrel szemben alternatív identitást hoztak létre. A magyar–lengyel kapcsolatokat elsősorban azok közép-európaiságában értelmezték, így jelentősen hozzájárultak a Jaltában megszületett kelet–nyugati felosztásra épülő világrend meggyökeresedett gondolatvilágának szétveréséhez.

Fontos, hogy a magyar–lengyel kapcsolatok már a nyolcvanas években ideológiai, világnézeti alapon szerveződtek, nem pedig a két nép hagyományos barátsága alapján. Sőt, a „népiek" polonista vonalát leszámítva e hagyományra csak nagyon ritkán hivatkoztak. A magyar demokratikus ellenzék lengyel „párja" egyértelműen a KOR körüli baloldali és liberális értelmiség volt. A „népiek" és később a Magyar Demokrata Fórum értelmiségijei a lengyel írókkal, irodalmi lapokkal és lengyel katolikus értelmiséggel, vagyis a legális lengyel kulturális ellenzékkel, a Fidesz pedig a lengyel radikális békemozgalmat vezető egyetemistákkal épített ki szoros kapcsolatot. Ugyanakkor a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatokból teljes mértékben hiányoztak a munkások. A rendszerváltáshoz közeledve már egyre inkább csak a tapasztalatcserének, a lengyel minta követésének, illetve a tanulságok helyes levonásának volt jelentősége. A kialakult kapcsolati hálóknak köszönhetően közös nyilatkozatok, állásfoglalások és szolidaritási akciók születtek. Ezek bizonyítják, hogy a lengyelek és a magyarok sok esetben közösen léptek fel a fennálló rendszerrel szemben, így a rendszerváltás – bár minden országban más-más úton zajlott le – egy nemzetközi, közép-európai közös aktus volt.

Ugyanakkor az is világos, hogy az államszocialista korszakban a lengyel és a magyar valóság között több volt a különbség, mint a hasonlóság. Így a magyar ellenzékiek, illetve független értelmiségiek hiába szerették volna, nem tudták adaptálni a lengyel ellenzék gyakorlati megoldásait. A kádári Magyarországon nem alakult, nem alakulhatott ki az értelmiség és a munkásság szoros szövetsége, így hiábavalónak tűnt az új evolucionizmus vonzó és követendő programnak, Magyarországon nem lehetett megvalósítani. Amennyiben mégis, azok megmaradtak a társadalomban létrehozott kisebb autonómiáknak.

Elmondható az is, hogy a nyolcvanas évek végén alakult új – rendszerváltó – pártok mindegyikére jelentős befolyással voltak a lengyel események. Az SZDSZ, az MDF és a Fidesz alakulásában egyaránt benne volt a lengyel hatás. A nagy különbség abban állt, hogy míg Lengyelországban a Szolidaritás szakszervezet és annak politikai képviselete, az Állampolgári Bizottság tömörítette az ellenzék legtöbb irányzatát, addig Magyarországon ideológiailag és generációsan is megosztott volt az ellenzék – már az első szabad választások előtt.

A két országban a rendszerváltás nem párhuzamosan zajlott le: a magyar a lengyelt követte, tanult belőle, és túl is lépett rajta. Lengyelországban 1989. február 6. és április 5. között került sor a kerekasztal-tárgyalásokra, amely egy kompromisszumos megállapodással zárult. A Szolidaritás elfogadta a félig szabad választásokat, miszerint az alsóház (Szejm) 460 helyéből mindössze 160-at töltenek be demokratikus vélasz-

tások útján, háromszázat pedig fenntartanak a LEMP és szövetségesei számára, amelyből 35 mandátumot országos listán szerezhetnek meg a legfontosabb állami vezetők, amennyiben megszerzik a szavazatok ötven százalékát.

A lengyel kerekasztal-tárgyalások megindulása ösztönzőleg hatott a magyar ellenzékiekre. 1989. március 22. és április 19. között került sor az ellenzéki kerekasztalra, hiszen a tagolt magyarországi ellenzéknek a lengyelhez hasonlóan közösen kellett fellépnie az állampárttal szemben. Ennek létrehozására azért is szüksége volt a demokratikus ellenzéknek, hogy megakadályozzák a kommunista pártot abban, hogy az MDF-el külön tárgyalásokat folytasson. A történet érdekessége, hogy az ellenzéki kerekasztalt Kónya Imre hivatalosan a Független Jogászfórum nevében kezdeményezte, noha valójában ekkor már az MDF tagja is volt. A Fórum eleinte nagyon ódzkodott a kerekasztal gondolatától, mivel egyfelől a részvétel az ellenzéki szerep felvállalását jelentette, másfelől – mint szó volt róla – magukat tekintették a párt egyetlen lehetséges tárgyalópartnerének. A magyar demokratikus ellenzék természetesen támogatta az ellenzéki kerekasztal létrejöttét, de a lengyel kompromisszumot elutasította, vagyis kitartott a teljesen szabad választások követelése mellett. Ezt Kis János a *Beszélő* májusi számában a következőképpen indokolta: „Lech Wałęsa nem a júniusi választásokon válik a lengyel munkásság vezetőjévé. Egy páratlanul nagy tömegmozgalom csaknem tíz évnyi kemény küzdelmei vannak mögötte. Nyugodtan mondhatja híveinek, hogy egyelőre be kell érniük az alsóházi mandátumok maximum 35 százalékával. [...] Ám a Szolidaritás mégiscsak hatalmas, harcedzett mozgalom; ki fogja állni a próbát. Más a helyzet a jóval kisebb és fiatalabb magyar ellenzékkel, melynek csak egy elenyésző töredéke küzdötte végig a '80-as éveket.

Sem az SZDSZ, sem az MDF vagy a Fidesz, sem az újjáalakult történelmi pártok sokasága nem bizonyította még, hogy tömegerőt képvisel. Vezetőik még nem a nép vezetői. Mi csak a választásokon mérettethetünk meg. [...] Nem azért kell tehát ragaszkodnunk a szabad választásokhoz, mintha erősebbek lennénk a Szolidaritásnál, s ezért megengedhetnénk magunknak, hogy többet követeljünk nála. Kénytelenek vagyunk elutasítani a kompromisszumot, melyet a Szolidaritás elfogadott, mert gyengébbek vagyunk."[478]

Lengyelországban 1989. június 4-én megtartották az első „félszabad" választásokat, amelyeken a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott. Ennek ismeretében kezdődtek meg Magyarországon június 13-án a nemzeti kerekasztal-tárgyalások az állampárttal. Lengyelországban 1989. július 19-én a lengyel nemzetgyűlés államfővé választotta Wojciech Jaruzelski tábornokot, annak az alkunak a keretében, amelyet Adam Michnik javasolt: „A ti államfőtök, a mi miniszterelnökünk", vagyis a kommunisták adhatták az államfőt, az ellenzék pedig a miniszterelnököt. Michnik kompromisszumos megoldására azért volt szükség, mert a júniusi „félszabad" választások után a kommunistáknak és szövetségeseinek előre garantált mandátumok miatt a Szolidaritás – győzelme ellenére – koalícióra kényszerült. A Szolidaritás számára elképzelhetetlen lett volna egy olyan kormányba belépni, amelyben nem ők adják a miniszterelnököt. A LEMP elfogadta Michnik javaslatát, és a Szolidaritás segítségével a Szejm és a Szenátus közös ülésén államfővé választották Jaruzelskit. A tábornok azonban nem volt hálás politikus: az alku ellenére Czesław Kiszczak belügyminisztert bízta meg kormányalakítással. Mivel Kiszczak hatalmas ellenállásba ütközött, és nem tudott kormányt alakítani, végül – szeptember 12-én – Tadeusz Mazowiecki, a Kató-

likus Értelmiségi Körök legjelentősebb alakja, a Szolidaritás korábbi tanácsadója alakíthatott kormányt.

Magyarországon az MDF a lengyel példát követve megegyezett az MSZMP-vel abban, hogy még a parlamenti választások előtt kiírják a köztársaságielnök-választást. Pozsgay Imre már korábban felvetette Antall Józsefnek, hogy el tudná képzelni magát államfőként, Antallt pedig miniszterelnökként.[479] Az SZDSZ és a Fidesz azonban egészen más következtetést vont le a lengyel eseményekből. Mazowiecki hivatalba lépése után hat nappal kötötték meg a magyarországi kerekasztal-megállapodást, amelyet az SZDSZ és a Fidesz nem írt alá. A vitát éppen az államfőválasztás kiírása okozta. A két ellenzéki párt úgy vélte, hogy azon könnyen megválaszthatják Pozsgayt, és ezzel az MSZP-t[480] sokkal kedvezőbb pozícióba repíthetik a parlamenti választások előtt, mint amilyen esélyekkel egyébként indult volna. Ráadásul láthatták Jaruzelski szószegését is. Másfelől – éppen a lengyel eseményeknek is köszönhetően – megváltozott a helyzet, és reálisnak tűnt, hogy a magyar ellenzék többet is elérhet, mint amit a lengyeleknek sikerült. Kikötötték tehát, hogy az államfőt csak a szabad választások után létrejövő parlament választhatja meg – így akarták elkerülni, hogy egy kommunista politikus legyen az államfő, ahogy az Lengyelországban is történt.[481] Sőt, Kis János – a már korábban említett cikkében – azt is követelte, hogy az MSZMP-kormány azonnal mondjon le, és a választásokig álljon fel egy szakértő-kormány. Erre végül nem került sor, ugyanakkor az SZDSZ-nek sikerült kikényszerítenie az ún. „négyigenes" népszavazást, amelynek célja az állampárt leszerelése volt, többek között éppen az államfő megválasztását az új, demokratikusan választott parlament hatáskörébe utalva. A referendum érvényes és eredményes volt. Ugyanakkor az elnökválasztás kérdésében a magyar társadalom megosztottsága is nyilvánvalóvá vált: az MDF–MSZP-féle koncepciót a szavazók közel fele támogatta, az SZDSZ-nek mindössze hatezer szavazattal sikerült megnyerni a szavazást. Ennek köszönhetően választhatta meg az új parlament Göncz Árpádot – vagyis egy igazi lengyelbarát írót – köztársasági elnökké. A népszavazásnak volt egy másik jelentős következménye is: felbomlott az MDF és az MSZP szövetsége, és előbbiek bekapcsolódhattak a radikális antikommunista kampányba. Ugyanakkor mindez nem jelentett valódi közeledést az SZDSZ és az MDF között, és a választások után nem jöhetett létre a lengyel kormányhoz hasonló felállás, amelyben a nemzetiek és a liberálisok is helyet kaptak.

A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1990. márciusi felmérése szerint az MDF és az SZDSZ 21-21 százalékos népszerűséggel rendelkezett a magyar lakosság körében, a Fidesszel pedig 11 százalék szimpatizált.[482] Az 1990. március 25-én lebonyolított első szabad parlamenti választásokon az MDF 24,72 százalékkal (1 213 825 szavazattal) nyert, az SZDSZ 21,4 százalékkal (1 050 452 szavazattal) a második helyen végzett, a Fideszre pedig 8,95 százalék (439 481 szavazat) érkezett. Az első nem kommunista magyar miniszterelnökké Antall Józsefet választották, akinek édesapja a második világháború idején belügyminisztériumi alkalmazottként irányította a Magyarországra érkezett több tízezer lengyel – köztük többezer zsidó – menekült életét, és ennek következtében a családban a lengyelbarátság élő valóságnak számított.

A magyar–lengyel kapcsolatokban ezzel egy új fejezet kezdődött.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíj, illetve a Lengyel Történeti Múzeum támogatásával készült. Ugyanakkor e könyv nem születhetett volna meg a benne szereplők segítségnyújtása nélkül. Külön köszönettel tartozom interjúalanyaimnak: A Buda Gézával, Bogdan Borusewiczcsel, Demszky Gáborral, Domány Andrással, Engelmayer Ákossal, Magyar Bálinttal, Mizsei Kálmánnal, Pákh Tiborral, Papp Évával, Wojciech Kamińskivel és Wojciech Maziarskival folytatott beszélgetések alatt a történet számos addig ismeretlen részletét ismerhettem meg. Rajtuk kívül hálával tartozom Anna Grabowskának, Małgorzata Tarasiewicznek, Haraszti Miklósnak, Kovács Istvánnak, Kőszeg Ferencnek és Molnár Imrének, akik levélben vagy telefonon álltak rendelkezésemre, amikor szükségem volt rá. Közülük többen a kézirat elolvasása után is fontos észrevételeket tettek, amelyeket igyekeztem beépíteni a munkába. Magyar Bálintnak és Sulyok Miklósnak köszönöm, hogy a birtokukban lévő forrásgyűjteményekbe betekinthettem és azokat felhasználhattam kutatásaimhoz. Sokat segítettek a gondolkodásban azok a beszélgetések, amelyeket volt szerencsém moderálni a budapesti Lengyel Intézetben 2014–2015 folyamán a *Történelemórák a szabadságról* című sorozat keretében. Magyar részről vendégül láttuk többek között Kiss Gy. Csabát, Bozóki Andrást, Kónya Imrét, Fodor Gábort, Engelmayer Ákost, Pákh Tibort, lengyel oldalról pedig Bogdan Borusewiczet, Władysław Frasyniukot, Henryka Krzywonost és Wojciech Frazikot. Köszönettel tartozom kollégáimnak is az MTA BTK Történettudományi Intézetében lefolytatott szakmai vitán elhangzott hasznos észrevételeikért, különösen Stefano Bottoni és Csizmadia Ervin szakmai tanácsaiért. Végül, de nem utolsósorban köszönettel tartozom feleségemnek és gyerekeimnek, hogy időt biztosítottak számomra a könyv megírásához. Nélkülük nem sikerült volna.

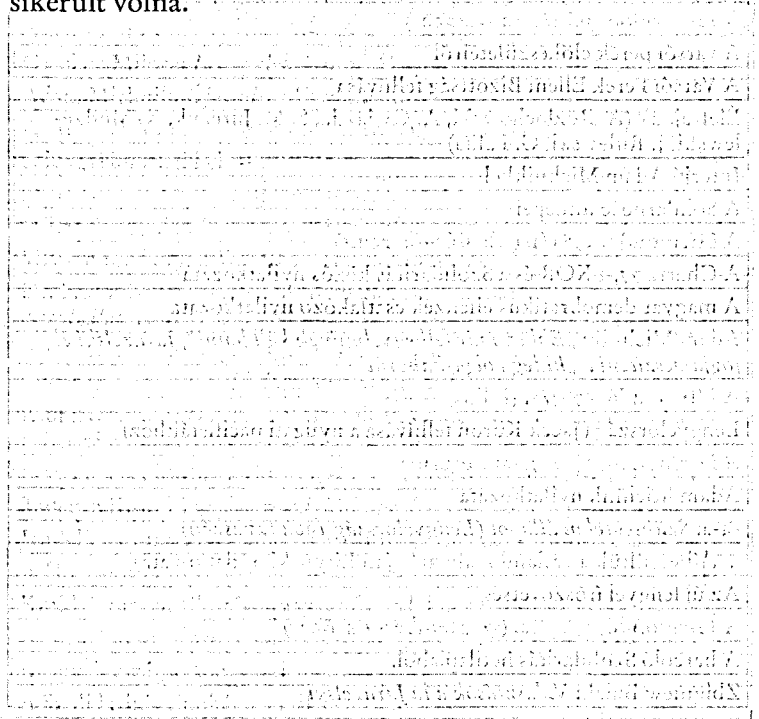

FÜGGELÉK

A Hírmondó lengyel témájú cikkei (1983–1988)

A Hírmondó, 1983/1. (november)
A varsói perek előkészületeiről
A Varsói Perek Elleni Bizottság felhívása
Életrajzok (A. Rozlochowski, A. Gwiazda, S. M. Jurczyk, K. Modzelewski, J. Rulewski, G. Palka)
Interjú Adam Michnikkel
A Solidarność ünnepei
A Hírmondó, 1984/4. (február–március)
A Charta 77, a KOR és a Szolidaritás közös nyilatkozata
A magyar demokratikus ellenzék csatlakozó nyilatkozata
Adam Michnik: *„Ehhez már félkegyelműnek kell lenni"; Jaruzelski el fogja veszíteni a „hideg polgárháborút"*
A Hírmondó, 1984/8. (július)
Lengyelország (Jacek Kuroń felhívása a nyugati pacifistákhoz)
A Hírmondó, 1984/9. (augusztus)
Adam Michnik nyilatkozata
-a-a: *Szükségtelen állapot (Lengyelország 1984 tavaszán)*
„Alábecsültük az államhatalmat" (Jan Lityński nyilatkozata)
Az új lengyel írószövetség
A Hírmondó, 1984/10. (szeptember–október)
A harcoló Szolidaritás hetilapjából.
Zbigniew Bujak: *Választások á la Jaruzelski*

Adam Michnik a szavazások bojkottjáról
Mementó Lengyelország 1939
A Hírmondó, 1984/11. szám (november–december)
T. G. M.: *P. Jerzy Popiełuszko R.I.P.*
Krzysztof Pomian: *A párt és az egyház történelmi konfliktusa*
Ki tartja a pórázt?
Nyílt levél Kostka St. Stanisław egyházközösség híveinek
A Hírmondó, 1985/1. (január–február)
„Mindenre fel vagyok készülve" (Jerzy Popiełuszko levele)
Beszámoló egy gyászszertartásról – Varsó
A Hírmondó, 1985/3. (május–június)
Kerényi Grácia emlékére
A Szolidaritás él
A Hírmondó, 1985/5. (október–november)
Lengyel krónika: Harminc Nobel-díjas tudós nyílt levele Jaruzelskihez
Ami kimaradt A Hírmondóból, 1985
Czesław Miłosz: *Lengyelek és oroszok*
Adam Michnik: *Új csoda a Visztulánál*
A Hírmondó, 1986/1. (január–február).
A lengyelországi helyzet
A Hírmondó, 1986/2. (április–június)
Ítélet a Független Lengyelország Konföderációja felett
W. Strumiński: *Jan Walc lengyel újságíró története*
Dr. Franz Gansrigler: *A lengyel hatóságok gondjai a szolgálatmegtagadókkal*
A Hírmondó, 1986/3. (augusztus–szeptember)
-is-: *„Konspirá" (A földalatti Szolidaritásról)*
Kiutazó: *Szabadság és béke* (Beszélgetés Piotr Niemczykkel szabadulása másnapján)
Dokumentum (Marek Edelman a Szejmhez: Az általános amnesztiáért)
Tadeusz Kowalik: *Edward Lipiński professzor nekrológja*
Jan Klicz: *A türelem romantikája* (Interjú Stefan Bratkowskival)
A Hírmondó, 1987/1. (január–február)
Krakkói megemlékezés a magyar forradalomról
Történelmünk fehér lapjai (Poznań: 1956. június)
Lengyelország az amnesztia után
A Szolidaritás elnökének nyilatkozata

A Szolidaritás elnökének és ideiglenes tanácsának nyilatkozata
Zbigniew Bujak szabadlábon
Jacek Kuroń: *Ezt a lehetőséget nem szabad elherdálnunk*
A Hírmondó, 1987/2. (március–július)
-is-: *Cenzúraperek Lengyelországban*
KUL, Lublin: Klasszikus közgazdaságtani képzés Lengyelországban
Szovjet katonai fenyegetés, a Jaruzelski-puccs előzményei
Podkowa Leśna: Megemlékezés a magyar forradalomról
Lech Wałęsa könyve
Május elseje és harmadika
Gdański munkások levele a Konzultatív Tanácshoz
A Hírmondó, 1987/3. (szeptember–december)
Adam Michnik: *A nagy ellenreformátor*
A kikötői munkások és a konzultatív tanács
A kikötői munkások a szentatyához
Stanisław Szczuka győzött
A Szolidaritás és a népszavazás
Lech Wałęsa nyilatkozata
Állásfoglalás népszavazás ügyben
Andrzej Katyński: *„Népszavazás" Lengyelországban*
Néhány megjegyzés a pápai látogatáshoz
A Hírmondó, 1988/1. (január) 25.
A párizsi lengyel „Kultúra" jubileuma
Lengyelországi krónika

Az Obóz magyar tematikájú cikkei

Obóz, 1981/1.
Vajda Mihály: *Alternatíva-e a kádári modell?*
Obóz, 1981/2.
A magyar állam politikája a protestáns egyházakkal szemben 1949–1973
Kis János: *Miért nincs semmi Magyarországon?*
Lehet-e példa Lengyelország számára?
Magyar Figyelő – Węgierski Obserwator
Obóz, 1981/3. (november–december)
Magyarok Romániában
Magyarok Csehszlovákiában

Obóz, 1982/4.
A magyar ellenzék problémái. Interjú a SZETA egyik aktivistájával (Rajk Lászlóval)
Obóz, 1982/5. (március–április)
Az 1956-os forradalmi kormány utolsó felhívása
Felhívás a lengyel nemzet megsegítésére (1981. december 26.)
Hír a belügyesek által meghiúsított táboroztatási kísérletről
Felhívás az 1982. augusztus 30-ai megemlékezésre a Bem-szoborhoz
A magyar ellenzék felhívása, 1982. augusztus 30.
Bemutatkozik a *Bécsi Napló* (a Dignitatis Humanae Bizottság nyilatkozata, 1982. január, Elias Sándor: *Kádár áldozatai, Recsk, Afganisztán kincsei*)
Rajk László és Haraszti Miklós felhívása az 1982-es Béke felvonuláshoz
Obóz, 1983/7.
A magyar felkelés dokumentumai (Nagy Imre 1956. október 28-i, 30-ai, 31-ei rádióbeszédei, Nagy Imre november 2-ai távirata az ENSZ-hez, a Magyar Optikai Művek Ideiglenes Munkástanácsának levele az ENSZ főtitkárához és követeléseik, a Csepel Művek Munkástanácsának október 30-ai 15 pontja, a Nagy Budapesti Központi Munkástanács november 4-ei nyilatkozata)
Molnár Miklós: *Elkerülhető volt-e a szovjet beavatkozás?*
Bill Lomax: *Az értelmiség vagy a munkások forradalma?*
Miheai Berindei és Ditroi János közleménye Erdélyről, 1983. január
Az *Ellenpontok* című lap 1983. január 14-ei közleménye
Garzó Kálmán: *Rossz hírek Erdélyből* (A *Tájékoztató* 3. számából)
Obóz, 1984/9.
A Magyar Független Békemozgalom (Dialógus)
Megemlékezések a Petőfi-szobornál, 1972–1973 (a *Tájékoztató* 3. számából)
Beszámoló az 1983. március 15-ei megemlékezésről
Petőfi Sándor: *Nemzeti Dal* (Ford.: Julian Wołoszynowski)
Petőfi Sándor: *Európa csendes* (Ford: Aleksander Rymkiewicz)
Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* (Ford.: Witold Strzelecki)
Csoóri Sándor: *Senkid, barátod* (Ford.: Witold Strzelecki)
Hírek (A demokratikus ellenzék csatlakozik a Charta 77, a KOR és a Szolidaritás 1984. február 12-ei nyilatkozatához, vízlépcső elleni tiltakozás stb.)
Obóz, 1987/11. (Közép-európai szám)
Bibó István: *Kelet-Európa konszolidálása*

A határainkról (*A Hírmondó* 2. számból)
A magyar–román párbeszéd (TGM és Mihea Korne levélváltása)
Bemutatkozik *A Hírmondó*
Holczer Tibor levele Puja Frigyeshez arról, hogy létre akarja hozni a Lengyel Sztrájkoló Munkásokkal való Szolidaritási Bizottságot (1980. augusztus)
Katolikus papok nyílt levele Lékai érsekhez (1983. október 13.)
Obóz, 1987/12.
Kemény István: *A második gazdaság Magyarországon*
György Ferenc: *Mindszenty József bíboros*
Obóz, 1988/13.
Haraszti Miklós: *Politikai pszichiátria Magyarországon*
Törvény kontra valóság (Kőszeg Ferenc: *Kér még a nép?* – Beszélő 1985/13–14.)
Közös nyilatkozat (1986. október 23.)
Obóz, 1988/14.
Lengyel inspirációból nőtt ki – Interjú Kőszeg Ferenccel
Obóz, 1988/15.
[Eörsi István]: Angyal István búcsúlevele (A *Beszélő* 1987/1. számából)
Krassó György: *Magyar alternatíva [Két választás Magyarországon]* (A *Beszélő* 1987/1. számából)
Hosszú István: *Román augusztus [„Minden követelésetek teljesítve lesz”]* (A *Beszélő* 1987/4. számából)
Obóz, 1989/16.
Wiesław Szukalski [Wojciech Maziarski]: *A gulyás vége*
Konrád György: *Túléltük* (részlet a *Kerti mulatság* c. regényből)
Obóz, 1990/17.
Szilágyi Sándor interjúja Rácz Sándorral (a *Beszélő* 1983/7. számából)

A magyar és a lengyel szamizdatban megjelent lengyel és magyar tematikájú művek

Kiadás éve	Lengyel témájú könyvek a magyar szamizdatban	Magyar témájú könyvek a lengyel szamizdatban
1979		Wiktor Woroszylski: *Magyarországi Napló*
1980		Kopácsi Sándor: *13 nap remény. Magyarország 1956*
		A magyar események történetéből (Anyagok és dokumentumok)
		Wiktor Woroszylski: *Magyarországi Napló*
		Kopácsi Sándor: *13 nap remény*
1981		Andrzej Kelles: *Magyarország 1956*
		Wiktor Woroszylski: *Magyarországi Napló*
		Szegedi Péter: *Opozycja węgierska* 1980
1982	*Az elnyomás és ellenállás dokumentumai I–III.*	
	Wojciech Jaruzelski brumaire 18-ája	
	Adam Michnik: *Amit akarunk, és amit lehet. Előadások és cikkek a lengyel ellenzék programjából*	
	Robotnicy '80. Munkások '80. A dokumentumfilm szövegkönyve	
	Jadwiga Staniszkis: *Az önkorlátozó forradalom. A „Szolidaritás” veszélyeztetettsége. Lengyelország útban a katonai államcsíny felé*	

Kiadás éve	Lengyel témájú könyvek a magyar szamizdatban	Magyar témájú könyvek a lengyel szamizdatban
	Tamás Gáspár Miklós: *A csöndes Európa*	
1983	Witold Gombrowicz: *Napló.* Részlet	Wiktor Woroszylski: *Magyarországi Napló*
	Jarosław Maciejewski – Zofia Trojanowiczowa: *Poznan 1956. június*	Kopácsi Sándor: *13 nap remény*
	56. Radom – Ursus 1976. Kelet-Európa elnyomott munkásfelkelései 3. rész	
	Solidarność. Hálózat, önkormányzati alsóház, aktív sztrájk, 1980–1981: a lengyel önigazgatási mozgalom intézményéről és taktikájáról	
1984	Wiktor Woroszylski: *Magyarországi napló – két kiadás*	Wojciech Lazik: *Magyarország 1956: az események leírása*
		Kopácsi Sándor: *13 nap remény*
1985	Marek Nowakowski: *Pillanatképek a hadiállapotról*	Gosztonyi Péter: *Maléter Pál: a forradalom tábornoka*
	Andrzej Wajda: *Vasember.* Forgatókönyv. 2. bővített kiadás	Galicjanin (Andrzej Klastory): *Kommunisták Magyarországon: 1945–56*
	J. K Zawodny: *Halál az erdőben. A katinyi mészárlás története*	Csalog Zsolt: *M. Lajos 44 éves*
		Kende Péter: *Elmélkedések Magyarország történetéről* (Czesław Miłosz előszavával)
1986	*Kronológia 1. Lengyel forradalom 1980. Események és történelmi előzmények 1939–1985*	Wiktor Woroszylski: *Magyarországi Napló*
		My i Wy. Mi és Ti. Szerk.: Gömöri György

Kiadás éve	Lengyel témájú könyvek a magyar szamizdatban	Magyar témájú könyvek a lengyel szamizdatban
		Bill Lomax: *Magyarország 1956*
		Mikes György: *A magyar felkelés*
		Budapest 1956 – lengyel újságírók szemével
		Lengyel költők a magyar októberről
1987	Teresa Torańska: *Oni. Sztálin lengyel bábja*	*Kádárizmus álarc nélkül*
1988	*A totalitarizmus.* Dany Cohn-Bendit interjúja Adam Michnikkel. Ford.: Sulyok Miklós	Kopácsi Sándor: *A munkásosztály nevében*
		Kis János: *Magyarország 1956–57. A rendszer újjáépítésének ideje*

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltárak

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)
Archiwum Europejskiego Centrum Solidarności (Európai Szolidaritás Központ Levéltára], Gdańsk (AECS)
Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [Nemzeti Emlékezet Intézetének Levéltára], Varsó (AIPN)
Archiwum Ministerstwo Spraw Zagranicznych [Külügyminisztérium Levéltára], Varsó (AMSZ)
Huszadik Század Emlékezete Digitális Archívum (HSZE)
Open Society Archives, Budapest (HU OSA)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
Magyar Televízió Archívuma, Budapest (MTVA)
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Budapest (OSZK Kt)

Magángyűjtemények

Magyar Bálint gyűjteménye (MBgy)
Sulyok Miklós gyűjteménye (SMgy)

Interjúk

Anna Grabowska (levélben, 2019. február 6.)
Bogdan Borusewicz (Gdańsk, 2010. augusztus 30.)
Buda Géza (Budapest, 2018. szeptember 25.)
Demszky Gábor (Budapest, 2018. szeptember 17.)
Domány András (Budapest, 2019. március 19.)
Engelmayer Ákos (Podkowa Leśna, 2010. augusztus 28.)

Magyar Bálint (Budapest, 2019. január 11.)
Małgorzata Tarasiewicz (telefonon, 2020. február 13.)
Mizsei Kálmán (Budakeszi, 2019. január 14.)
Pákh Tibor (Pilisszentiván, 2011. július 11.)
Papp Éva (Budapest, 2018. október 31.)
Wojciech Kamiński (Varsó, 2018. november 28.)
Wojciech Maziarski (Budapest, 2018. augusztus 15.)

Dokumentumok, naplók, visszaemlékezések, interjúk

A magyar kapcsolat. Szerk.: Bogdańska-Szadai Bożena – Szalai Attila. Budapest, Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület–Głos Polonii, 2010.

A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2016.

A Napló 1977–1982 (Válogatás). Vál., szerk. Barna Imre et al. Budapest, Minerva, 1990.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) II. kötet: Dokumentumok, III. kötet: Interjúk.* T–Twins Kiadó, Budapest, 1995.

Demszky Gábor: *Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim.* Budapest, Noran, 2012.

Demszky Gábor – Rajk László – Sasvári Edit: *Földalatti vonalak.* Pécs, Jelenkor, 2000.

Egy magyar republikánus életútja. Kozák Gyula és Kőrösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel. Budapest, Osiris Kiadó, 2019.

Głosy zza muru. Wiersze i piosenki z obozów dla internowanych (grudzień '81–listopad '82). Warszawa, 1984

Haraszti Miklós: A civil kurázsitól a civil társadalomig. In: *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet-Közép-Európában 1956–1989.* Budapest, Stencil Kiadó – Európai Kulturális Alapítvány, 2004, 74–89.

Haraszti Miklós: A kiegyezés két taktikája. Út a négy igenhez. *Beszélő,* 1999. 3. folyam, 4. évfolyam, 10., 55–70.

Hodosán Róza: *Szamizdat történetek.* Budapest, Noran, 2004

Jakab Lajos: *A szamizdat belülről – az én történetem.* I. rész. *https://szamizdat.org/* Utolsó letöltés: 2019. 02. 24.).

Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* h. n., Nap Kiadó, 2017.

Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem.* h. n., Nap Kiadó, 2019.

Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló.* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997.

Kövér László: Fiatal Demokraták Szövetsége. In: Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról.* Budapest, Láng Kiadó, 1989, 68–78.

Kőszeg Ferenc: „...kipörögnek a napvilágra..." Gyerekek az ellenzékben és a rendszerváltáskor. *Ex Symposion*, 2010/70., 20–44.
Lagzi Gábor: *Polski redaktor i węgierski polonista: korespondencja Jerzego Giedroycia i Györgya (George'a) Gömöriego, 1958–2000*. Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2018.
Lengyel, magyar „két jó barát". A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai (1957–1987). Szerkesztette: Mitrovits Miklós. Budapest, Napvilág Kiadó, 2014.
Miszlivetz Ferenc: Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör. In: Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest, Láng Kiadó, 1989, 92–103.
Rajk László: *A tér tágassága (életútinterjú)*. Budapest, Magvető, 2019.
Rendszerváltás. Szerk. Mink András. Budapest, Osiris, 2018.
Szalai Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók 1976–1990*. Budapest, Magyar Napló, 2018.
Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó, 2017.
Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Budapest, 1999.
Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989. London, Aneks, 1994.
Tischler János – Borenich Péter: Az 1980–1981-es lengyel válság és Magyarország visszaemlékezések alapján. *Archívnet*, 4, évf. 2004/3. *https://tinyurl.hu/I8of/* (Utolsó letöltés: 2019. 08. 02.).
Tischler János: Az 1980–81-es lengyel válság és Magyarország a szemtanúk és résztvevők visszaemlékezései alapján. Évkönyv X. 2002. Budapest, 1956-os Intézet, 360–390.

Feldolgozások

Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetősége. In: *Kulturális ellenállás a Kádár korszakban – Gyűjtemények története*. Szerk.: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás. Budapest, MTA BTK TTI, 2018, 9–20.
Ash, Timothy Garton: *A lengyel forradalom*. Budapest, AB Független Kiadó, 1990.
Błażejowska, Justyna: *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce*. Warszawa, IPN, 2010.
Blažek, Petr: *Dějiny Polsko–československé solidarity. Vztahy československé a polské opozice v letech 1976–1989*. Disertační práce, Ústav českých dějin FF UK, Praha, 2008.
Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. Budapest, L'Harmattan, 2019.

Czaputowicz, Jacek: Program i inicjatywy Ruchu „Wolność i Pokój" w zakresie polityki międzynarodowej. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 29. (2017) 2., 179–202.
Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) I. kötet: Monográfia*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1995.
Csizmadia, Ervin: The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's. External and Internal Effects and Resources. *Intersections East European Jornal of Society and Politics*, Vol. 1. Nr. 4. 2015, 119–138.
Csoóri Sándor: Zbigniew Herbertről, a Bethlen Alapítvány díjazottjáról. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba–Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 88–91.
Danyi Gábor: Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 2019/4., 92–127.
Davies, Gareth: Conscientious objection and the freedom and peace movement in Poland. *Religion in Communist Lands*, Volume 16, 1988/1. 4–20.
Dudek, Antoni: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*. Kraków, Arcana, 2004.
Engelmayer Ákos: Az 56-os magyar forradalom visszhangja, emléke és szerepe a hetvenes, nyolcvanas évek cenzúra nem látta (illegális) lengyel sajtójában és könyvkiadványaiban. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Konrad Sutarski. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997, 55–65.
Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Egy forradalom üzenete. (Magyarország, 1956)*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989.
Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1990.
Frazik, Wojciech: *Wacław Felczak – A szabadság futára*. Budapest, Rézbong Kiadó, 2019.
Friszke, Andrzej: *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*. Warszawa, Znak, ISP PAN, 2011.
Friszke, Andrzej: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1989*. London, Aneks, 1994.
Friszke, Andrzej: *Rewolucja Solidarności 1980–1981*. Kraków, Znak Horyzont – ISP PAN – ECS, 2014.
Gimes Romána: Zbigniew Herbert és a magyarok. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 127–151.
Gömöri György: Találkozásaim Herberttel. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 101–105.

Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged, Somogyi-könyvtár, 1997.
Huhák Heléna: Katonai szolgálatmegtagadók. In: *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban – Gyűjtemények története*. Szerk.: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás. Budapest, MTA BTK TTI, 2018, 383–394.
Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június*. 2. kötet. Budapest, Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, 2003.
Junes, Tom: *Student Politics in Communist Poland. Generations of Consent and Dissent*. Lexington Books, 2015.
Kamiński, Łukasz: Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja. In: *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich osrodków przemysłowych w PRL*. Red.: Jarosław Neja: Warszawa, IPN, 2005, 12–16.
Kamiński, Łukasz – Blažek, Petr – Majewski, Gregorz: *Ponad granicami Historia Solidarności Polsko–Czechosłowackiej*. Wrocław, Oficyna Wydawnicza ATUT, 2009.
Kende Péter: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? Évkönyv XI. 2003 – Magyarország a jelenkorban. Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 9–17.
Kenney, Padraic: *A Carnival of Revolution Central Europe 1989*. Princeton University Press, New Edition, 2003.
Kiss Gy. Csaba: Szemben a történelemmel. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 70–72.
Kiss Gy. Csaba: Az Írószövetség a demokratikus átmenet kezdetén. In: *Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért*. Budapest, Magyar Írók Arany János Alapítványa–Kortárs Könyvkiadó, 2011.
Kochanowski, Jerzy: *Rewolucja międzypaździernikowa polska 1956–1957*. Kraków, Znak Horyzont, 2017.
Kochanowski, Jerzy: *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek" w Polsce 1944–1989*. Warszawa, GWFoksal, 2015.
Kovács István: Wacław Felczak magyar kapcsolatai a hetvenes, nyolcvanas években. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Konrad Sutarski. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997, 128–140.
Kovács István: Wacław Felczak (1916–1993). In: *Hídépítők. A magyar–lengyel kapcsolatok arcképcsarnoka*. Szerk.: Mitrovits Miklós. Budapest, Rézbong Kiadó, 2018. 120–129.
Kovács István – Mitrovits Miklós: *Magyar emlékek Lengyelországban*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2017.
Köbel Szilvia: *A repülő egyetem professzora. Szabó Miklós (1935–2000) portréja*. Budapest, Könyv és Kávé Kiadó–ÁBTL, 2016.
Kőszeg Ferenc: Engelmayer. *Beszélő*, 1994. 6. évf. 29., 5.

Laczó Ferenc: Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarity and the Polish Crisis of 1980–81. *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, Issue nr 1. December 2012, 85–104.
Lipski, Jan Józef: *KOR*. Warszawa, IPN, 2016.
Mitrovits Miklós: 1968 – a lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja. In: *1968: Kelet-Európa és a világ*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Budapest, ELTE BTK – Kelet-Európa Története Tanszék, 2009, 84–103.
Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Szerk.: Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 335–347.
Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.
Mitrovits Miklós: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története (1956–1989). *Múltunk*, 54. évf. 2009/4., 142–143.
Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai. *Medvetánc*, 1981/2–3., 131–170.
Mizsei Kálmán: *Lengyelország. Válságok, reformpótlékok és reformok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990.
Molnár Imre: *Az igazság szabaddá tesz. Boldog Jerzy Popiełuszko lengyel mártírpap élete és halála*. Budapest, METEM, 2011.
Molnár Imre: *Jerzy Popiełuszko élete és mártírhalála*. Budapest, Méry Ratio, 2018.
Müller Rolf: Napi operatív információs jelentések, 1979–1989. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Budapest, Történeti Hivatal, 1999, 251–282.
Nagy Gáspár: Széljegyzet Cogito úr testtartásához. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 57–62.
Olaszek, Jan: *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*. Warszawa, Trzecia strona, 2015.
Pálfalvi Lajos: Lengyel irodalom a magyar szamizdatban. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Konrad Sutarski. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997, 102–108.
Pálfalvi Lajos: A nyolcvankettes lengyel szám. *Ex Symposion*, 1999, 26–27.
Przeperski, Michał: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban? *Múltunk*, 2019/3. 97–122.
Puskás Károly: „Az erény és a szenvedély hordozója...". In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 63–69.

Reiman Judit: A magyarok lengyelségképe a nyolcvanas években. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Konrad Sutarski. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997, 144–148.
Révész Sándor: *Acél és korunk*. Budapest, Sík, 1997.
Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
Sipőcz Benedek: *Az 1970-es és 1980-as évek lengyel történelmi eseményei egy fiatal ellenzéki szemszögéből. Wojciech Kamiński fiatalkora*. (kézirat) 2018. március.
Skórzyński, Jan: *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*. Warszawa, Świat Książki, 2012.
Sowiński, Paweł: *Zakazana książka. Uczesnicy drugiego obiegu 1977–1989*. Warszawa, ISP PAN, 2011.
Sutarski, Konrad: Csoóri Sándor és lengyel kapcsolatai. *Hitel*, XXX. évf. 2017/1. 82–88.
Sümegi György: Egy kiállítás utolsó felvonása. *Betekintő*, 2011/2. *http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_sumegi_0.pdf*
Szalai Attila: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő. Széljegyzetek a magyar nemzeti demokrata ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2017.
Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó, 2018.
Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon*. Budapest, Corvina–1956-os Intézet, 2008.
Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.
Tischler János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül". Lengyel–magyar közelmúlt*. Budapest–Pécs, 1956-os Intézet–Jelenkor, 2003.
Tischler János: „Varsó hódolatát fejezi ki a hős magyar nemzetnek". A Lengyel Rádió korabeli adásai az 1956-os magyar forradalomról. *Beszélő*, 10. évf. 2005/1., 59–70.
Tóth Gábor Ákos: *Nyúltrapp*. Budapest, Garabonciás, 1990.
Trencsényi, Balázs –Kopeček, Michal – Gabrijelčič, Luka Lisjak – Falina, Maria – Baár, Mónika – Janowski, Maciej: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II: Negotiating Modernity in „Short Twentieth Century" and Beyond. Part II: 1968–2018*. Oxford, Oxford University Press, 2018.
Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. Akadémiai doktori disszertáció. Budapest, 2014. *http://real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf*

Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora. Előjáték a rendszerváltáshoz*. Pozsony, Kalligram, 2008.
Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéről*. Szeged, Tiszatáj, 2004
Wieliczko, Mieczysław: A magyar ellenzék a nem hivatalos lengyel kiadványokban (kutatási próba). In: *Lengyel nyár – Magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Konrad Sutarski. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997, 85–95.
Zima, Maria: *Magyar katonák és a varsói felkelés*. Budapest, HM HIM, 2018.

A képek forrásai

43. oldal (fent):	AIPN, BU 0-1220/10 t.98
43. oldal (lent):	AIPN, BU 0-1221/10 t.354
65. oldal:	AIPN, BU 01220/10 t.86
82. oldal:	*A Napló*
98. oldal:	*Beszélő*, 1982/1.
102. oldal:	Hodosán Róza gyűjteménye
104. oldal:	*A Napló*
113-114. oldal:	HU OSA 362 Tibor Philipp Collection
135. oldal:	Hodosán Róza gyűjteménye
143. oldal:	*Tiszatáj*, 1981/6
154-155. oldal:	HU OSA 362 Tibor Philipp Collection
184. és 190. oldal (balra):	Biblioteka ECS, Gdańsk
190. oldal (jobbra):	HU OSA 397 György Krassó Collection of Hungarian Samizdat
192., 194., 196., 198. oldal:	Biblioteka ECS, Gdańsk
202. oldal:	*Nowa Koalicja*, 1985/1
203. oldal:	Biblioteka ECS, Gdańsk
210. oldal:	Wojciech Frazik gyűjteménye
220. oldal (balra):	Fundacja „Wolność i Pokój"
220. oldal (jobbra):	Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute – HU OSA 300-55-7 Polish Ephemera, 1981–1989
223. oldal:	Małgorzata Tarasiewicz gyűjteménye
240. oldal:	Biblioteka ECS, Gdańsk
241. oldal:	Ośrodek „Pamięć i Przyszłość", Wrocław
246. oldal (fent):	Lugosi László/ Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár
246. oldal (lent):	Fortepan 77267, *www. fortepan.hu*

JEGYZETEK

[1] A Lengyel Vöröskereszt 1956. november 9-én közzétett adatai szerint a forradalom napjaiban összesen 795 liter vért, 415 liter vérplazmát, 16,5 ezer kilogramm vérhelyettesítő szert, szérumot, gyógyszert és kötszert, valamint egy akkor még előkészületben lévő 24 tonnás, főképpen élelmiszert tartalmazó szállítmányt kapott a magyar lakosság a lengyelektől.

[2] Az októberi hatalomváltás utáni egyéves reformperiódus legfrissebb és legalaposabb feldolgozását lásd: Jerzy Kochanowski: *Rewolucja międzypaździernikowa polska 1956–1957*. Kraków, Znak Horyzont, 2017.

[3] Előtte 1920 (a trianoni békeszerződés) és 1945 (a második világháború elvesztése) okozott hasonló traumát.

[4] Lásd még Kende Péter: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? *Évkönyv XI. 2003 – Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 9–17.

[5] A magyarországi kollektivizálásról lásd Varga Zsuzsanna akadémiai doktori disszertációját: *Modelltranszferek keletről és nyugatról. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. Budapest, 2014. *http://real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf*

[6] Aczél kultúrpolitikájáról bővebben Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík, 1997.

[7] Łukasz Kamiński: Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja. In: *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL*. Red.: Jarosław Neja. Warszawa, IPN, 2005. 12. Magyarul lásd még Mitrovits Miklós: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története (1956–1989). *Múltunk*, 54. évf. 2009/4., 142–143.

[8] A lengyel értelmiség gondolati evolúciójáról lásd Mitrovits Miklós: *1968 – a lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja*. In: *1968: Kelet-Európa és a világ*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Budapest, ELTE BTK – Kelet-Európa Története Tanszék, 2009, 84–103.

[9] Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk.: Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 335–347.

[10] Lásd erről Jerzy Kochanowski: *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek" w Polsce 1944–1989*. Warszawa, GWFoksal, 2015.

[11] A hatalom diákpolitikájáról lásd Tom Junes: *Student Politics in Communist Poland. Generations of Consent and Dissent*. Lexington Books, 2015.

[12] 1967. június 5-én a Közel-Keleten kirobbant az ún. hatnapos háború Izrael és négy arab állam között. A lengyel egyetemisták és értelmiség jelentős része Izraellel szimpatizált, mivel a Szovjetunió az arabok szövetségese volt. Amikor az év végén a pártvezetés betiltotta Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának bemutatóját a varsói Nagy Színházban, diáktüntetések kezdődtek a cenzúra eltörlését követelve. A hatalom ekkor tudatosan egy cinikus antiszemita kampányba kezdett, amelynek célja a diákok és az értelmiség zsidóságának és egyben hazafiatlanságának bizonygatása volt. A munkásság jelentős részét hazafias jelszavakkal és antiszemita propagandával sikerült szembe fordítani az értelmiséggel.

[13] A lengyel gazdaság permanens válságáról magyar nyelven lásd Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai. *Medvetánc*, 1981/2–3., 131–170.

[14] A KOR történetéről számos jó feldolgozás született, lásd például Jan Józef Lipski: *KOR*. Warszawa, IPN, 2016., Andrzej Friszke: *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*. Warszawa, Znak, ISP PAN, 2011.; Jan Skórzyński: *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*. Warszawa, Świat Książki, 2012.

[15] Az esszé keletkezéséről a későbbiekben még lesz szó.

[16] A lengyel politikai ellenzékről lásd: Andrzej Friszke: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1989*. London, Aneks, 1994.

[17] Encyklopedia Solidarności *(http://www.encysol.pl/)*. A lengyel második nyilvánosságról a legújabb szakirodalom: *Justyna Błażejowska: Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce*. Warszawa, IPN, 2010., Paweł Sowiński: *Zakazana książka. Uczesnicy drugiego obiegu 1977–1989*. Warszawa, ISP PAN, 2011., Jan Olaszek: *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*. Warszawa, Trzecia strona, 2015.

[18] A lengyel Szolidaritás történetéről ma már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Lengyelül a legfrissebb és a leginkább teljességre törekvő monográfia: Andrzej Friszke: *Rewolucja Solidarności 1980–1981*. Kraków, Znak Horyzont – ISP PAN – ECS, 2014. Magyarul lásd még: Timothy Garton Ash: *A lengyel forradalom*. Budapest, AB Független Kiadó, 1990., Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

[19] Lásd: Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1990, 214–233.

[20] Balázs Trencsényi – Michal Kopeček – Luka Lisjak Gabrijelčič – Maria Falina – Mónika Baár – Maciej Janowski: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II: Negotiating Modernity in „Short Twentieth Century" and Beyond. Part II: 1968–2018.* Oxford, Oxford University Press, 2018, 94.

[21] *Rendszerváltás.* Szerk. Mink András. Budapest, Osiris, 2018. 17–21.

[22] A „Charta '77" egy eredetileg 243 személy által aláírt dokumentum volt, amelyben cseh, szlovák és csehszlovákiai magyarok tiltakoztak az emberi jogok megsértése ellen. A Charta '77 hamarosan ellenzéki politikai szervezetként intézményesedett, és felvették a kapcsolatot a KOR-ral. A Charta '77 és a KOR aktivistái között intenzív kapcsolat és eszmecsere alakult ki. Ennek következtében Csehszlovák–Lengyel Szolidaritás néven intézményesedtek a cseh–lengyel ellenzéki kapcsolatok is. Lásd Blažek, Petr: *Dějiny Polsko–československé solidarity. Vztahy československé a polské opozice v letech 1976–1989.* Disertační práce, Ústav českých dějin FF UK, Praha, 2008., Kaminski Lukasz – Blažek Petr – Majewski Gregorz: *Ponad granicami Historia Solidarności Polsko–Czechosłowackiej.* Wrocław, Oficyna Wydawnicza ATUT, 2009.

[23] Mindkét dokumentumot lásd *Rendszerváltás*, 29–30.

[24] A magyar demokratikus ellenzék történetére lásd: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) I. kötet: Monográfia, II. kötet: Dokumentumok, III. kötet: Interjúk.* Budapest, T-Twins Kiadó, 1995.

[25] Kis János: Gondolatok a Közeljövőről. *Beszélő*, 1982/3., 7–25.

[26] A SZETA 1979-ben alakult, elsősorban szegénység- és cigánykutatásokban részt vevő szociológusokból. Nem volt direkt politikai szerveződés, ám mivel a szocialista rendszerben hivatalosan nem létezett szegénység és nem létezett cigányprobléma, így tevékenységük politikai tabut sértett. A hatalom a kezdettől fogva ellenzéki szervezetként tartotta nyilván.

[27] Szeredi Pál: A nemzetépítő demokratikus ellenállásról. *Hitel*, 2015. február, 52.

[28] A kulturális ellenállás/ellenzékiség fogalmáról lásd: Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetősége. In: *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban – Gyűjtemények története.* Szerk.: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás. Budapest, MTA BTK TTI, 2018. 9–20.

[29] Erről lásd: Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* h. n., Nap Kiadó, 2017; Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem.* h. n., Nap Kiadó, 2019.

[30] A *Tiszatáj* körében találjuk a kor legjelentősebb, feltörekvő polonistáit. Kovács és Kiss mellett Molnár István, Spiró György, Lagzi István és Petneki Áron nevét kell elsősorban megemlíteni.

[31] Engelmayer Ákos 1938. június 13-án született Szegeden, az általános és a középiskolai tanulmányait is ott végezte. Az 1957-ben megszerzett érettségijével Budapestre költözött, és az Állami Nyomdában kapott állást, ahol egészen 1961. augusztus 15-éig dolgozott. A magyar forradalom alatt 18 évesen jelen volt az október 23-ai tüntetésen a Bem-szobornál, majd később is többször körbenézett a városban, de a harcokban nem vett részt. Lengyelül 1960-ban kezdett tanulni a budapesti Lengyel Olvasóteremben, és ugyanebben az évben járt először Lengyelországban is. 1961-ben újra Lengyelországba utazott, ahol a Magyar Nagykövetségen keresztül többször sikerült meghosszabbítania az útlevelét, így 1962 nyaráig Varsóban maradhatott. 1962. január 1-jétől már a Varsói Politechnika Építészmérnöki Karán technikusként munkát is kapott. A vízuma lejárata előtt néhány nappal összeházasodott egy lengyel építészhallgató lánnyal. Hazatérése után azonnal kérte a lengyel hatóságoktól az állandó letelepedési engedélyt, amelyet végül 1962. augusztus 25-én a lengyel Külügymisztériumtól meg is kapott. 1963-tól tolmácsként alkalmazta a lengyel Kulturális és Művészeti Minisztérium, közben pedig beiratkozott a Varsói Egyetem néprajz szakára, amelyet 1969-ben végzett el. Ezt követően tolmácsként dolgozott a Munkás Szövetkezet Kiadójánál (RSW Prasa), majd átkerült az Interpress hírügynökséghez, ahol a *Polska* című folyóirat magyarországi kiadásának, a *Lengyelország*nak a főszerkesztője lett. Ezzel párhuzamosan sajtószemlét készített a magyar nagykövetségnek és tolmácsolt a nagykövetnek. A hadiállapot bevezetésekor mint a Szolidaritás támogatóját kitiltották a nagykövetségről. Ezt követően továbbra is a magyar ellenzék egyik legfontosabb közvetítője volt Varsóban. 1982-ben szakértőként részt vett a Balázs Béla Stúdióban készült *Polak–Węgier* című dokumentumfilm elkészítésében, amely elsőként idézte fel azt a segítséget, amelyet Magyarország nyújtott a német megszállás elől menekült lengyeleknek. E témában a lengyel rádiónak is készített műsort. 1986-ban ösztöndíjas meghívást kapott az ELTE-re, majd 1987 tavaszán és őszén az Eötvös József Collegium vendége volt, ahol előadásokat tartott a magyar–lengyel kapcsolatok történetéről. A rendszerváltás előtt egy rövid ideig – Molnár István igazgató alatt – a varsói Magyar Kulturális Intézet munkatársaként is dolgozott. Lásd: AIPN, BU 1218/29170., Kőszeg Ferenc: Engelmayer. *Beszélő*, 1995/31., valamint Mitrovits Miklós interjúja Engelmayer Ákossal. Podkowa Leśna, 2010. augusztus 28.

[32] Történetüket lásd: Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989.* Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó, 2018.

[33] Lásd erről: Michał Przeperski: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban? *Múltunk*, 2019/3. 97–122.

[34] A nyolcvanas évekről lásd: Mizsei Kálmán: *Lengyelország. Válságok, reformpótlékok és reformok.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1990, 68–281.

[35] *Beszélő*, 1987/2. Különszám.

[36] A magyar rendszerváltásról lásd: Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006, 55–59. és 127–137.

[37] Csizmadia Ervin: The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's. External and Internal Effects and Resources. *Intersections East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1. Nr. 4. 2015, 127.

[38] Levelezésüket lásd Lagzi Gábor: *Polski redaktor i węgierski polonista: korespondencja Jerzego Giedroycia i Györgya (George'a) Gömöriego, 1958–2000*. Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2018.
[39] A konferencia hátteréről lásd: *Egy magyar republikánus életútja. Kozák Gyula és Kőrösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel*. Budapest, Osiris, 2019, 252–256.
[40] Eredetileg a lengyel emigráció Párizsban megjelenő lapjában jelent meg 1977-ben. Adam Michnik: Nowy ewolucjonizm. *Aneks*, 1977/13–14. 33–48. Hamarosan magyarra is lefordították és a magyar emigráció párizsi *Magyar Füzetek*-sorozatában tették közzé. Adam Michnik: Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban. *Magyar Füzetek*, 1978/1., 118–133. Újabb fordításban lásd: Adam Michnik: Új evolucionizmus. In: Uő.: *Gondban a bohóc. Esszék és tanulmányok*. Pozsony, Kalligram, 1996. 19–33.
[41] Csizmadia: *The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's...*, 126–127.
[42] Kende tanulmánya „Előjóslás a posztkommunizmusról" címmel jelent meg 2013-ban magyarul. Kende Péter: *Még egyszer a párizsi toronyból. Kortörténeti és politikaelméleti esszék 1973–2003*. Budapest, Új Mandátum, 2013, 40–46.
[43] Pierre Kende – Krzysztof Pomian: *1956 Varsovie–Budapest. La deuxième révolution d'Octobre*. Paris, Seuil, 1978. A tanulmányokból egy kisebb válogatás megjelent lengyelül is: *1956 – w dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, Aneks, 1978.
[44] A *Profil* elnevezés arra utalt, hogy amikor egy folyóirat szerkesztősége elutasította egy kézirat közlését, akkor rendszerint azzal az indoklással tette, hogy „nem illeszkedik a folyóirat profiljába".
[45] Haraszti Miklós: A civil kurázsitól a civil társadalomig. In: *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet-Közép-Európában 1956–1989*. Budapest, Stencil Kiadó – Európai Kulturális Alapítvány, 2004, 75.
[46] A kötet tizennyolc tanulmányt tartalmazott olyan szerzőktől, mint Bence György, Szelényi Iván, Hegedüs András, Kenedi János, Dalos György, Rajk László, Zsille Zoltán, Solt Ottilia, Csalog Zsolt, Bauer Tamás, Kis János, Endreffy Zoltán, Haraszti Miklós, Kellner Mária, Sághy Zoltán, Krokovay Zsolt és Lázár György, valamint a metodista egyház tizenkét lelkészének nyilatkozatát.
[47] Od redakcji: *Krytyka*, 1981/2.
[48] A lengyel kiadásban Endreffy Zoltán *Mi a viszonyom a marxizmushoz ma?* című cikkénél véletlenül Szelényi Iványt adták meg szerzőként. A *Magyar Füzetek*ben pedig nem szerepelt Lázár György *Jelentés Erdélyből (Meldunek z Siedmogrodu)* című cikke.
[49] *Egy magyar republikánus...*, 257–269.
[50] Rajk László: *A tér tágassága (életútinterjú)*. Budapest, Magvető, 2019, 178–183.
[51] Interjú Demszky Gáborral. Budapest, 2018. szeptember 17.
[52] AIPN, BU 0-1220/10 t.925.
[53] AIPN, BU 0-1221/10 t.354.
[54] AIPN, B 0-1220/10 t.98.

[55] AIPN, BU 0-1220/10 t. 628.
[56] Útjukról nem csupán a lengyel állambiztonsági szervek ügynökei számoltak be, hanem a Kenediékkel jó kapcsolatot ápoló Tar Sándor szociográfus is jelentett: „Bence György és Kis János a közelmúltban Lengyelországban járt, ahol az ellenzéki mozgalmat tanulmányozták." ÁBTL, 3.1.2. M-41819/1. „Hajdu"
[57] Haraszti: *A civil kurázsitól...*, 82.
[58] Woroszylski 1956. október 30. és november 4. között a *Nowa Kultura* című lap tudósítójaként Budapesten tartózkodott, beszámolóit folyamatosan közzétették, csak az utolsó rész nem jelenhetett már meg a cenzúra miatt. Tevékenységéről részletesebben lásd az I. fejezetet.
[59] AIPN, BU 797/7522; ÁBTL, 3.1.2. M-39012. „Viktória". Lásd még Danyi Gábor: Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 2019/4. 103–104.
[60] AIPN, BU 0-1220/10 t. 822.
[61] Felczak életéről lásd Kovács István: Wacław Felczak (1916–1993). In: *Hídépítők. A magyar–lengyel kapcsolatok arcképcsarnoka*. Szerk.: Mitrovits Miklós. Budapest, Rézbong Kiadó, 2018. 120–129.; illetve: Wojciech Frazik: *Wacław Felczak, a szabadság futára*. Budapest, Rézbong Kiadó, 2019.
[62] Idézi: Frazik: *Wacław Felczak...*, 239.
[63] Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem*. h.n., Nap Kiadó, 2017, 58.
[64] Uo. 17–18.
[65] AIPN, BU 0-713/266.
[66] Pákh részvételéről beszámolt a lengyel független sajtó is: *Opinia*, 1980/5–6. maj–czerwiec, 35., *Opinia*, 1980/7–8. lipiec–sierpień, 20.; *Głos*, 1980/5–6, 79.
[67] Interjú Pákh Tiborral, Pilisszentiván, 2011. július 11.
[68] AIPN, BU 0-713/266. 80. és 87. Lásd még: *Głos*, 1980/5–6, 80.
[69] A dokumentumot köszönöm Pákh Tibornak.
[70] AIPN, BU 0-713/266. 90.
[71] A „hétfői szabadegyetemek" története meglehetősen jól dokumentált. Egyfelől egyik alapítója, Szilágyi Sándor készített egy interjúkötetet az egykori előadókkal, néhány dokumentummal kiegészítve. (Szilágyi Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Budapest, 1999.). Másfelől Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián dolgozta fel az állambiztonság szempontjából (Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon*. Budapest, Corvina–1956-os Intézet, 2008, 376–396.)
[72] ÁBTL, 3.1.5. O-19764/3.
[73] Lásd Szilágyi: *A Hétfői Szabadegyetem*, 9.
[74] A jelentéseket lásd: ÁBTL 3.1.5. O-19764/1–5. A hálózati személyeket fedőnevükkel és ahol lehetséges volt megállapítani, a valós nevükkel, valamint az általuk készített jelentések számával lásd: Tabajdi–Ungváry: *Elhallgatott múlt*, 393–396.

[75] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.
[76] Erről beszámolt a *Beszélő* is. Hét fő utazott volna Lengyelországba, de a repülőtéren elvették az útlevelüket. A későbbiekben egyébként Bence, Kovács és Szilágyi sem kapott többé útlevelet. Lásd *Beszélő*, 1981/1., 113.
[77] ÁBTL 3.1.5. O-19764/1. 193–196.
[78] Szabó Miklós (1935–2000) az ötvenhatos forradalom előtt részt vett a Petőfi kör összes vitáján. Nem tartozott a marxista rendszerkritikusok közé, hanem antibolsevik meggyőződése miatt eleve ellenzéki volt. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársaként dolgozott. Elsősorban a Szovjetunió történetével kapcsolatban tartott nagy hatású előadásokat, de 1980–1982-ben a lengyel események egyik legjobb szakértőjeként formálta az ellenzéki közvéleményt. Lásd: Köbel Szilvia: *A repülő egyetem professzora: Szabó Miklós (1935–2000) portréja*. Budapest, Könyv és Kávé Kiadó–ÁBTL, 2016.
[79] ÁBTL 3.1.5. O-19764/1. 197–199.
[80] ÁBTL 3.1.5. O-19764/1. 250–251.
[81] Krassó György: *Utazzunk Lengyelországba*. 1980. december 2. OSZK Kt. 403. f. 493–495. Krassó itt Ungváry Rudolf *A bűntudat csapdájában* című írásával vitatkozik (OSZK Kt. 403. f. 428–439.), aki szerint a munkást és értelmiségit csupán a közös ellenfél köti össze, és ebből azt vezeti le, hogy ha Magyarországon hasonló mozgásba lendülne a munkásság, akkor az értelmiségieknek nem feltétlenül lenne érdeke segíteni rajtuk.
[82] A szabadegyetemi előadásokat számos egyetemista látogatta, leginkább az ELTE Bölcsészettudományi Karáról. Lásd: Szilágyi: *A Hétfői Szabadegyetem*, 146–147.
[83] Az egész történetet a szabadegyetemek fő szervezője, Szilágyi Sándor írta meg: *Beszélő*, 1981/1., 8–24.
[84] MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 178–179. őe. 75.
[85] Hegedüs András miniszterelnök volt 1955. április 18. és 1956. október 24. között. Ő hívta be október 23-án a szovjeteket Budapestre. A forradalom kirobbanása után kénytelen volt lemondani és átadni helyét Nagy Imrének. Pár nappal később a Szovjetunióba menekítették, 1958 szeptemberében tért haza. Tudományos munkakörökben helyezkedett el. 1968-ban tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen, 1973-ban kizárták a pártból, ezt követően pedig egyre inkább az ellenzékhez közeledett. Rendszeresen részt vett a szabadegyetemek előadásain.
[86] *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*. Vál., szerk. Bárna Imre et al. Bp. 1990. 329.
[87] ÁBTL 3.1.5. O-19764/2. 221–228.
[88] ÁBTL 3.1.5. O-19764/2. 198–204.
[89] ÁBTL 3.1.5. O-19764/2. 218.
[90] ÁBTL 3.1.5. O-19764/2. 212. Lengyelországban valóban többpártrendszer volt. A Lengyel Egyesült Munkáspárt mellett létezett még az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt. Valódi pluralizmusról azonban nem beszélhetünk, hiszen e pártok a LEMP-pel közös listán indultak a választásokon, és a mandátumokat előre elosztották egymás között.

[91] ÁBTL 3.1.5. O-19764/2. 213.
[92] Lányi András író, filozófus és filmrendező. Ekkoriban már a demokratikus ellenzék tagja, a *Kisúgó* című szamizdat lap szerkesztője, majd a rendszerváltás idején az eseményeket megörökítő ún. „Fekete doboz"-felvételek rendezője.
[93] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3. 93–94.
[94] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3. 96–101.
[95] Pákh Tibor a Podkowa Leśna-i éhségsztrájkban való részvétele miatt került tiltólistára.
[96] Magyarul lásd: Üzenet Kelet-Európa valamennyi dolgozójához. *Magyar Füzetek*, 1981/9–10., 210
[97] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.
[98] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3. 196–197. A magyar társadalom reakciójáról lásd Tischler János: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül". Lengyel–magyar közelmúlt*. Budapest–Pécs, 1956-os Intézet–Jelenkor, 2003, 196–203.
[99] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3. 219. A hadiállapot (ostromállapot) első napjaiban valójában mintegy 10 ezer Szolidaritás-tagot internáltak, és a katowicei Wujek bányában összesen kilenc bányász vesztette életét a brutális rendőri fellépés eredményeképpen.
[100] 1952-ben született értelmiségi családban. Apai ágon Szemere Bertalan, az 1848-as első felelős magyar kormány belügyminisztere, majd a Magyar Királyság második miniszterelnökének egyenes ági leszármazottja. A gimnáziumot orosz–angol tagozaton végezte, majd 1972-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán angol–történelem szakon kezdte meg tanulmányait. Másodévtől felvette az akkor – egyébként lengyel hatásra – újrainduló szociológia szakot, amelyen végül 1977-ben diplomát is szerzett.
[101] ÁBTL, 3.1.5. O-19764/3.
[102] Lásd Magyar Bálint naplófüzete. MBgy.
[103] BM III/I. 23. sz. napi operatív információs jelentés. 1981. január 30. ÁBTL, III/I-22-23/9. MBgy, 1981. január–március dosszié.
[104] Feljegyzés Bognár elvtárs részére. MBgy, 1981. január–március dosszié.
[105] Magyar visszaemlékezése szerint Simai Mihály közgazdász, a VKI akkori igazgatóhelyettese állt szorosabb kapcsolatban a belügyi szervekkel, így neki is „köszönhető", hogy az állambiztonság ilyen jól értesült volt. Mitrovits Miklós interjúja Magyar Bálinttal. Budapest, 2019. január 11.
[106] BM III/III. 15. sz. napi operatív információs jelentés. 1981. január 20. ÁBTL III/III-8-15/1., illetve MBgy, 1981. január–március dosszié.
[107] Ennek megfelelően két megfigyelési dossziét is nyitottak. Juhász Pál megfigyeléséről lásd: AIPN, BU 01220/10/798., Magyar megfigyeléséről lásd: AIPN, BU 01220/10/86.
[108] Halustyikot a BM szintén megpróbálta eltávolítani állásából, de Eörsi Gyula igazgató és Sárközy Tamás igazgatóhelyettes ennek a kérésnek ellenállt. Mitrovits Miklós interjúja Magyar Bálinttal. Budapest, 2019. január 11.

[109] Tischler: Az 1980–81-es lengyel válság és Magyarország a szemtanúk és résztvevők visszaemlékezései alapján. *Évkönyv X.* 2002. Budapest, 1956-os Intézet, 366.
[110] A levelet lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[111] ÁBTL, III/III-22-32/9., III/III-38-53/6., illetve MBgy, 1981. január–március dosszié.
[112] MBgy, 1981. január–március dosszié.
[113] A határozatot lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[114] A fellebbezést és a határozatot február 23-án hozták. Lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[115] A levelet az MTA VKI részéről Pataki István írta alá 1981. február 17-én. MBgy, 1981. január–március dosszié.
[116] Mitrovits Miklós interjúja Magyar Bálinttal. Budapest, 2019. január 11.
[117] A levelet lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[118] A levelet Dalos Vilmos igazgató és Cotel Kornél irodalmi vezető írta alá. Lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[119] Így látta maga az érintett is. Mitrovits Miklós interjúja Magyar Bálinttal. Budapest, 2019. január 11.
[120] 1981. március 6-án Karasz Lajos belügyminiszter-helyettes írásban is tájékoztatta a Külügyminisztériumot arról, hogy „Magyar Bálint lengyelországi tartózkodását felhasználva olyan szervekkel és személyekkel kereste és vette fel a kapcsolatot, amelyek és akik jelenleg is, de az ezt megelőző időszakban is a két nép barátságát sértő és annak ellentétes folyamatait erősítő tevékenységet folytatnak". MNL OL, XIX-J-1-j Lengyelország, 1981. év. 98. doboz, 87-353. tétel, 002173.
[121] Az abszurd helyzetet jól jellemzi, hogy nem sokkal a fegyelmi tárgyalás előtt jelent meg Magyar Bálint cikke és Grochowski miniszterhelyettessel készült interjúja a sajtóban. Lásd: Merre keresi a kiutat a lengyel mezőgazdaság. *Világgazdaság*, 1981. március 12., Varsói beszélgetés a lengyel mezőgazdaságról. *Heti Világgazdaság*, 1981. március 14.
[122] Hogy a Szolidaritástól szereztek tudomást követésükről, Magyar nem mondta el a fegyelmi bizottság előtt. Erről a vele készített interjúban beszélt. Mitrovits Miklós interjúja Magyar Bálinttal. Budapest, 2019. január 11.
[123] A fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyvét Magyar Bálint elhelyezte *A Napló*ban is; illetve lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[124] A felmondási szerződést lásd: MBgy, 1981. január–március dosszié.
[125] A kérelmet lásd: MBgy, 1981. április–december.
[126] Az 1981. április 16-án lezajlott tárgyalásról készült jegyzőkönyvet lásd: MBgy, 1981. április–december.
[127] ÁBTL, III/III-86-121/8., MBgy, 1981. április–december.
[128] Az itt feljegyzett ügy önmagában jelentéktelen volt, de Magyar többedmagával valóban elindította a *Medvetánc*ot, amely a nyolcvanas években az egyik legjelentősebb félellenzéki elméleti folyóirat volt, abban az értelemben, hogy kényesebb témákat tárgyaló tanulmányok is megjelenhettek benne. A *Medvetánc* több lengyel témájú tanulmányt is közölt (pl. Magyar Bálint, Juhász Pál és Mizsei Kálmán írásait).

[129] Bognár írásbeli tanúvallomását lásd: MBgy, 1981. április–december.
[130] Az ítéletet lásd: MBgy, 1981. április–december.
[131] A levelet lásd: MBgy, 1981. április–december.
[132] A KTI KISZ-szervezet állásfoglalása. MBgy, 1981. április–december.
[133] A levelet lásd: MBgy, 1981. április–december.
[134] Hankiss a forradalom után hét hónapig volt fogságban, első felesége, Hankiss Ágnes pedig gyerekként ifj. Rajk Lászlóval és Vásárhelyi Máriával együtt két évet töltött fogságban a romániai Snagovban. Ennek ellenére 1979-ben Hankissék nem írták alá a Chartával szolidaritást vállaló nyilatkozatot, de volt bennük szimpátia az ellenzék irányában.
[135] Mitrovits Miklós interjúja Magyar Bálinttal. Budapest, 2019. január 11.
[136] Magyar Bálint: Egy agrárfejlődés dilemmái. (A lengyel mezőgazdaság a tervgazdaság kiépülésének időszakában.) Budapest, Művelődéskutató Intézet–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1981.
[137] A levelet lásd: MBgy, 1981. április–december.
[138] A szerződést lásd: MBgy, 1981. április–december.
[139] Interjú Mizsei Kálmánnal. Budakeszi, 2019. január 14.
[140] Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai. *Medvetánc*, 1981/2–3., 131–170.
[141] Demszky Gábor (1952) 1981-ben szerzett szociológus diplomát Budapesten. Ekkor már az ellenzék aktív tagja volt. Elsősorban szegény, hátrányos helyzetű, főképpen vidéki cigány családok megsegítésével foglalkozott. A Szegényeket Támogató Alap (SZETA) egyik alapítója, a rendszerváltás után öt cikluson keresztül Budapest főpolgármestere volt.
[142] OSZK Kt 403. fond. 1. doboz. 700–707. Konrad Bielinski: *Mi szívesen nyomunk. Az underground és a média.*
[143] Demszky Gábor: *Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim.* Budapest, Noran, 2012. 118. Demszky a cikket lefordította magyarra, és befűzte a demokratikus ellenzékiek közös naplójába (ezt a naplót 1977 és 1982 között mintegy 100 magyar ellenzéki közösen írta). OSZK Kt 403. fond. 1. doboz. 700–707. Konrád Bielinski: *Mi szívesen nyomunk. Az underground és a média.*
[144] Ewa Milewicz dossziéja: AIPN BU 0 1222/2316.
[145] Sowiński: *Zakazana książka*, 204.
[146] Demszky: *Elveszett szabadság*, 122–123.
[147] Érdemes megemlíteni, hogy bár Demszky útja a magyar demokratikus ellenzék fejlődése szempontjából fontosabb volt, mint Magyar Bálinté, őt mégsem figyeltette meg a magyar állambiztonság. Lehetséges, hogy jobban konspirált, kevesen tudták, hogy Lengyelországba készül. A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete Levéltárától kapott információ szerint a lengyel állambiztonsági iratok között nem található megfigyelési jegyzőkönyv Demszkyről.
[148] HU OSA 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.
[149] OSZK Kt 403. fond. 1. doboz. 836–867. Demszky Gábor: *Od-nowa.*
[150] Rajk: *A tér tágassága*, 189–198.

[151] Lásd: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) I. kötet: Monográfia.* Budapest, T-Twins Kiadó, 1995, 276–281. Mitrovits Miklós interjúja Demszky Gáborral. Budapest, 2018. szeptember 17.

[152] Például Krassó György is ezen az álláspontón volt, pedig – mint láttuk – ő is járt 1980 novemberében Lengyelországban, és másokat is erre buzdított. 1983 őszén azonban már ő is létrehozott egy kiadót Magyar Október Kiadó néven. Lásd: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) I. kötet*, 277.

[153] Kiss Gy. Csaba: *Lengyel napló.* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997.

[154] *Nagyvilág*, XXVI/3. 1981. március, 361–365.

[155] Lásd: Kiss Gy.: *Lengyel napló*, 44–45.

[156] Uo. 47.

[157] 1981. március 19-én Bydgoszczban a rendőrség brutálisan megvert három Szolidaritás-aktivistát. Az eset széles körű felháborodást váltott ki, a Szolidaritás pedig országos sztrájkot hirdetett. A hatalom tárgyalásokat kezdett a Szolidaritás vezetésével, végül kompromisszumot kötöttek. Ezt követően gyorsult fel a hadiállapot bevezetésének tervezése.

[158] *A magyar kapcsolat.* Szerk.: Bogdańska-Szalai Bożena – Szalai Attila. Budapest, Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület–Głos Polonii, 2009, 90–140, 118–119.

[159] Tischler: *Az 1980–81-es lengyel válság...*, 361.

[160] Uo.

[161] Konrad Sutarski is jelen volt, lásd Konrad Sutarski: Csoóri Sándor és lengyel kapcsolatai. *Hitel*, XXX. évf. 2017/1. 83.

[162] *Uj Látóhatár*, XXXII. évf. 1981. 3/4., 489.; *Obóz*, 1984/4. 128. *My i Wy / Mi és Ti.* Przedświt, 1986. Lásd még: Szalai Attila: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő. Széljegyzetek a magyar nemzeti demokrata ellenzék lengyel kapcsolataihoz a XX. század utolsó harmadában.* Lakitelek, Antológia Kiadó, 2017, 62–65.

[163] Kovács István: Wacław Felczak magyar kapcsolatai a hetvenes, nyolcvanas években. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz. Lengyel–magyar szolidaritás 1956–1990 között.* Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Konrad Sutarski. Budapest, Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat, 1997, 134. Felczak és a Kovács család ezen a nyáron még szorosabb kapcsolatba került egymással. Felczak eljött velük Budapestre, és ő tartotta a keresztvíz alá Kovács István lányát, Orsolyát. (Uo. 132.) Kovács István gyakori lengyelországi útjai felkeltették a magyar Belügyminisztérium érdeklődését is, és 1982 májusától 1984 decemberéig nem kapott útlevelet Lengyelországba. Lásd: Uo. 134., illetve Szalai: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő*, 109–113.

[164] Kiss Gy.: *Lengyel napló*, 136–154.

[165] *A Napló* soha nem került nyilvánosságra teljes egészében. A rendszerváltás után egy kis részét publikálták: *A Napló 1977–1982 (Válogatás).* Vál., szerk. Barna Imre et al. Bp. 1990. A teljes dokumentum két részletben maradt fenn. Egy része Sulyok Miklós, egykori ellenzéki személy, a napló ötletgazdája birtokában található. Egy másik részét – részben átfedéssel Sulyok gyűjteményével – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) 403. fondjában őrzik.

[166] OSZK Kt, 403. f. 1. doboz, 449–450.

[167] OSZK Kt, 403. f. 3. doboz, 428–439.

[168] OSZK Kt, 403. f. 1. doboz, 493–498.

[169] OSZK Kt, 403. f. 1. doboz, 524–585.

[170] Tar Sándor „Hajdu" fedőnéven az állambiztonság ügynöke volt. Elsődlegesen éppen Kenediről jelentett. Amikor 1981. február 20-án Tar felkereste Kenedit annak lakásán, akkor éppen erről az írásról beszélgettek. Tar véleménye a saját jelentésének köszönhetően maradt fenn. Tar elmondta, hogy „a munkásőr szövegét le kellene kissé rontani, hogy előbb legyen, a riporterét pedig felhozni úgy, hogy egyenrangú szereplője legyen az írásnak, így a végén találkozna egy munkás és egy értelmiségi – azonos platformon." Kenedi azzal vágott vissza, hogy direkt ilyenre írta, a valóságban más volt. Célja pedig az volt, hogy a keresztszerkesztéssel elérje: a történet végére a munkásőr erkölcsileg felülkerekedjen a riporteren. Kenedi szándékosan egy becsületes munkásőrt rajzolt meg, aki a hit és valóság csapdájába esett, és az emiatt kialakult kettős tudat áldozata. ÁBTL, 3.1.2. – M-41819/1 „Hajdu".

[171] Radnóti írása *A Napló* azon részében található, amely Sulyok Miklós magángyűjteményében van. Ezúton is köszönöm neki, hogy betekinthettem *A Napló*ba, és másolatot készíthettem róla.

[172] Róluk bővebben: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). I. kötet*, 201–204.

[173] *Magyar Figyelő*, 1981/1. HU OSA, 300-40-1, Box 253.

[174] A cikk eredetileg a lengyel *Literatura* című folyóirat 1980. szeptember 11-ei számában jelent meg.

[175] *Magyar Figyelő*, 1981/2. HU OSA, 300-40-1, Box 253.

[176] *Magyar Figyelő*, 1981/5. HU OSA, 300-40-1, Box 253.

[177] *Kelet-Európai Figyelő*, 1981/5. HU OSA, 362-0-2, Box 2.

[178] A cikk szerzője Tamás Gáspár Miklós.

[179] *A Kisúgó*, 1981. HU OSA, 355-0-1, Box 4.; illetve OSZK, HB 21.832. A dokumentumot feltehetően Bojtár Endre fordította magyarra, aki részt vett a lap előkészítésében, majd végül kilépett.

[180] OSZK Kt 403. fond 1. doboz, 422.

[181] A levelet lásd: *A Napló*, 1039. Sulyok Miklós gyűjteménye (a továbbiakban: SMgy.)

[182] Uo. 1040–1041.

[183] *Beszélő*, 1981/1.

[184] Anna Grabowska közlése, 2019. február 6.

[185] *Beszélő*, 1981/1.

[186] A Szolidaritás küldte, a SZETA fogadta őket: lengyel gyerekek a Balatonnál. *Beszélő*, 1981/1.

[187] A dokumentumokat lásd HSZE Digitális Archívum, HSZE-LG-SZ-3., HSZE-LG-SZ-3-a-4. *https://bit.ly/2FDzmt9* (utolsó letöltés 2017. 07. 07.); valamint Hodosán Róza: *Szamizdat történetek.* Budapest, Noran, 2004, 71–72.

[188] Sulyok Miklós közlése.

[189] A kérdésekre adott válaszokat lásd: *A Napló*, SMgy, 1045–1046.
[190] AMSZ, ZD 23/84, w. 3, t. 30.
[191] MNL OL, XIX-J-1-1 Lengyelország, 1981. év. 98. doboz, 87-36. 005768.
[192] Maziarski történetét azonnal közzétették a szamizdatsajtóban: *Beszélő*, 1981/1., 116. Tóth Gábor Ákos regényben dolgozta fel a táboroztatás történetét; lásd Tóth Gábor Ákos: *Nyúltrapp*. Budapest, Garabonciás, 1990.
[193] Lásd Mitrovits Miklós interjúja Wojciech Kamińskival, 2018. november 28. HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files. A varsói útjáról készült lengyel állambiztonsági jelentést lásd AIPN BU 0 1220/10. t. 452.
[194] Kenedi János: *A magyar demokratikus ellenzék válsága*. Budapest, 1984.
[195] *Beszélő*, 1981/1., 1–5.
[196] *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai I–III.* HU OSA 362-0-2 Box 3. Tibor Philipp Collection.
[197] Bába Mihály (1922–2001) író, újságíró, műfordító két lánya Bába Krisztina (1956–2011) műfordító, színháztörténész és Bába Gabriella. Utóbbi Wojciech Kamiński felesége. A névrokonságon kívül nincs közük Bába Iványhoz.
[198] Interjú Demszky Gáborral. Budapest, 2018. szeptember 17. és Demszky Gábor közlése, 2019. június 27.
[199] Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej [Polgári Rendőrség Gépesített Egységei]. Lengyelországban 1957-ben hozták létre mint karhatalmi egységeket, általában a társadalmi zendülések leverésére vetették be.
[200] A magyar fordításban ezzel a címmel jelent meg Kuroń írása, de eredeti címe úgy hangzott: *Macie teraz złoty róg (Nálatok van az aranykürt)*. A „złoty róg" (aranykürt) Stanisław Wyspiański *Menyegző* című drámájának szimbolikus tárgya, amellyel az apátiában lévő lengyel nemzetet fel kellett ébreszteni. Kuroń írásának ezért inkább azt a címet adhatnánk, hogy „Ragadjátok meg a történelmi esélyt", vagy „Történelmi esély előtt álltok".
[201] A hadiállapot bevezetése után ismeretlen szerző átírta a lengyel himnusz szövegét. A Szolidaritás himnuszának magyar fordítását, –dgy– aláírással, Bába Iván végezte el. Megjelent: *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai III.* 1982. augusztus 31. 19. A lengyel nyelvű változat: *Głosy zza muru. Wiersze i piosenki z obozów dla internowanych (grudzień '81 – listopad '82)*. Warszawa, 1984, 105.
[202] A magyarul megjelent szöveg Jadwiga Staniszkis: *Samoograniczająca się rewolucja*. (Gdańsk, Europejskie Centrum Solidarności, 2010) könyvének 2. fejezete, 94–134. A szöveg utolsó néhány oldala a magyar fordításban rövidebb.
[203] Wojciech Jaruzelski katonai államcsínyét gyakran nevezték az ellenzékben juntának.
[204] A lengyel hadiállapot (*stan wojenny*) magyar megfelelője a 19. században létezett ostromállapot. Ez a katonai kormányzást és a közigazgatás katonai ellenőrzés alá vonását jelentette.

[205] ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.
[206] Kis János: A Szolidaritás hosszú menetelése. *Beszélő*, 1982/5–6., 120.
[207] A nyilatkozat megjelent németül az *Arbeiter Zeitung*ban és a *Die Presse*-ben december 14-én, valamint magyarul is terjesztették.
[208] Tamás Gáspár Miklós: *A csöndes Európa*. Budapest, 1982.
[209] Kis János: A Titanic fedélzetén? *Beszélő* 1982/2., 4–14.
[210] Kis: *Gondolatok a közeljövőről...*
[211] A vitához hozzászólt Eörsi István, Orosz István, Magyar Bálint, Könczöl Csaba, Szalai Pál, Csonka Dénes, Székely József, Lányi András, Oltványi Ambrus, Szabó Miklós, Vas János, Kovács Eszter, Szalai Erzsébet, Krasznai Zoltán, Konrád György, Vajda Mihály, Krokovay Zsolt és Tamás Gáspár Miklós.
[212] Kürthy E. [Magyar B.]: Polgárrá válni. *Beszélő*, 1982/4.
[213] Lásd: Jacek Kuroń: Myśli o programie działania. *Aneks*, 1977. Nr. 13–14, 4–32.
[214] Csonka D. [Bauer T.]: Az optimista alternatíva körvonalai. *Beszélő*, 1982/5–6.
[215] Konrád Gy.: Adottságainkból kell kiindulnunk. *Beszélő*, 1983/8.
[216] Kis János: Másfél év után ugyanarról. *Beszélő*, 1984/9.
[217] Kis János: Lengyel fejlemények – magyar tanulságokkal. *Beszélő*, 1984/11.
[218] A vita részletes elemzéseit lásd: Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. Budapest, L'Harmattan, 2019, 140–153., Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). I. kötet*, 222–228.
[219] Kis János: Társadalmi szerződés. *Beszélő*, 1987/2. (Különszám). A „Kádárnak mennie kell!" követelést Haraszti Miklós fogalmazta meg.
[220] Rajk: *A tér tágassága*, 216–217. A fennmaradt két oldal képe megtalálható: Demszky Gábor – Rajk László – Sasvári Edit: *Földalatti vonalak*. Pécs, Jelenkor, 2000, 78–79.
[221] Eredetileg: Jarosław Maciejewicz – Zofia Trojanowiczowa: *Poznański czerwiec 1956*. Wydawnictwo Poznańskie, 1981. Az AB kiadó megjelentetésében: *Poznań 1956. június*. Budapest, AB Független Kiadó, 1983. OSZK, MD 104.657.
[222] *Radom – Ursus 1976*. Budapest, AB Független Kiadó, 1983. MD 104.656.
[223] Witold Gomrowicz: *Napló – részlet*. (ford.: Pályi András). Budapest, AB Független Kiadó, 1983. OSZK, D 96.740/x.
[224] Az eredeti mű: J. K. Zawodny: *Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre*. London. McMillan, 1971. A magyar kiadás: *Halál az erdőben. A katinyi mészárlás története*. Budapest, AB Független Kiadó, 1985.
[225] A kötet eredetileg lengyelül jelent meg 1985-ben: Teresa Torańska: *Oni*. Warszawa, Wydawnictwo Myśl, 1984., majd 1987-ben angolul: *Oni: Stalin's Polish puppets*. London, Collins, 1987. A magyar kiadásban Staszewski és Berman interjúját lengyelből, a Minccel készült interjút pedig angolból fordították: Teresa Torańska: *Oni. Sztálin lengyel bábjai*. Budapest, AB Független Kiadó, 1987.

[226] *Solidarność. Hálózat, önkormányzati alsóház, aktív sztrájk, 1980–1981: a lengyel önigazgatási mozgalom intézményéről és taktikájáról.* Budapest, ABC Független Kiadó, 1983. OSZK, MD 104.662.

[227] Az eredeti mű: Marek Nowakowski: *Raport o stanie wojennym.* Warszawa, Nowa, 1982. Magyarul: Marek Nowakowski: *Pillanatképek a hadiállapotról.* Budapest, Független Kiadó, 1985.

[228] *Kronológia 1. Lengyel forradalom 1980. Események és történelmi előzmények 1939–1985.* Budapest, Áramlat Független Kiadó, 1985.

[229] Lásd: Jakab Lajos: *A szamizdat belülről – az én történetem.* I. rész. *https://szamizdat.org/* (Utolsó letöltés: 2019. 02. 24.)

[230] Hodosán: *Szamizdat történetek*, 212–214., illetve Hodosán Róza közlése.

[231] *Beszélő*, 1982/2., 121.

[232] HSZE-LG-SZ-3-b.*http://hsze.hu/da/sites/default/files/pdf/hsze-lg-sz-3-b_v/hsze-lg-sz-3-b-1.pdf* (Utolsó: letöltés: 2020. 02. 15.)

[233] HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files.

[234] HSZE-LG-SZ-3-b-9. A Vöröskereszt felhívását az MTI is közzétette, de csupán a *Népszava* és a *Magyar Hírlap* publikálta, a *Népszabadság* nem.

[235] HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files.

[236] Interjú Buda Gézával. Budapest, 2018. szeptember 25.

[237] Tischler: *Az 1980–81-es lengyel válság...*, 387.

[238] *Beszélő*, 1982/5–6., 317–318.

[239] Konrád utazását nem tiltották meg a hatóságot, így még 1982 februárjában feleségével és Légrádi Péterrel, valamint gyermekeivel Lengyelországba utaztak síelni. A meghívóleveleket a síbotokba rejtették. Tischler: *Az 1980–81-es lengyel válság...*, 387.

[240] ÁBTL, 3.1.5. O-19619/7 „Lidi" 249, 251.

[241] Interjú Papp Évával. Budapest, 2018. október 31. HSZE-LG-SZ-3-c-6.; HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files. A meghívólevelek megszerzése sem volt egyszerű feladat. Először is kellett találni száz olyan budapesti állampolgárt, aki vállalta, hogy hivatalosan fogad egy-egy lengyel állampolgárt, majd meg kellett keresni azokat a budapesti kerületeket, ahol a hivatal kiállította a meghívóleveleket. Interjú Demszky Gáborral. Budapest, 2018. szeptember 17.

[242] Mitrovits Miklós interjúja Buda Gézával. Budapest, 2018. szeptember 25.

[243] HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files.

[244] ÁBTL, 3.1.5. O-19619/7 „Lidi" 257.

[245] ÁBTL, 3.1.5. O-19619/7 „Lidi" 263.

[246] MNL OL, M-KS 288. f. 11. cs. 4408. őe.

[247] Magyarul megjelent *Beszélő*, 1982/4.; lengyelül megjelent: *Krytyka*, 1982/13–14., 249–250.

[248] Hodosán: *Szamizdat történetek*, 101–104.; *Beszélő*, 1982/4.; HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files.

[249] A magyar demokratikus ellenzék külföldön egyik legjelentősebbnek tartott gondolkodója. *Az autonómia kísértése és az Antipolitika. Közép-európai meditációk* című kötete több nyelven megjelent. Esszéit Adam Michnik, Milan Kundera, Václav Havel, Czesław Miłosz és Danilo Kiš írásaival rokonították.

[250] George Konrad: The Danger in Poland. *New York Review of Books*, 29. 1982/19.

[251] Rényi Péter: Nem babra megy a játék. *Népszabadság*, 1982. december 11.

[252] Nagy András: Tájkép csapás után. Társadalmi gyorskommentár. OSA HU, 362-0-2, Box 3. Tibor Philipp Collection.

[253] Lásd erről részletesebben Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012, 128–138.

[254] Az 1981-ben betiltott cikket lásd: Sükösd Miklós Áron: Mához egy hétre. *Tiszatáj*, 2001. december.

[255] 1980. augusztus 23-án az Óbudai-szigeten adott koncertet a Bizottság, a Beatrice, a P. Mobil és a Hobo Blues Band mintegy 25 ezer rajongó előtt.

[256] A duplaszám elején a szerkesztőségi jegyzet alatt 1981. május 17-ei dátum szerepel. *Mozgó Világ*, 1981/7. évf. 3–4.

[257] Vörös László. *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéről.* Szeged, Tiszatáj, 2004, 35. és 240.

[258] *Tiszatáj*, 1976/12.

[259] Szarmatizmusnak a 16–17. századi egységes nemesi kultúrát nevezik. Az elnevezés az antik időkben a későbbi lengyel–litván állam területén élő szarmatákra utal. A szarmatizmus a soknemzetiségű és sokvallású lengyel–litván állam állam idegológiája, világnézete volt, amely a közös – mitikus – eredetet, a lovagi szabadságot és a szabadság szeretét hirdette. E szerint a szabadságot nem szabad feláldozni az erős állam oltárán.

[260] *Tiszatáj*, 1981/6. 59.

[261] *Tiszatáj*, 1981/6. 73.

[262] Szalai: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő*, 107–108.

[263] A levelet idézi: Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997.* Szeged, Somogyi-könyvtár, 1997, 127–128.

[264] Vörös levelét idézi: Uo. 128–129.

[265] Agárdi vélhetően ugyanabba a hibába esett, amit Pándi Pál (a *Kritika* főszerkesztője) is elkövetett. Összekeverte Leszek Moczulskit (a Független Lengyelország Konföderációja alapítóját, aki valóban a lengyel ellenzék jobboldalához tartozott) annak testvérével, Aleksander Moczulskival (aki költőként valóban szerepelt a *Tiszatáj*ban). A másik kritizált költő feltehetően Adam Zagajewski volt, akit ellenzéki tevékenysége miatt 1975-től publikációs tilalommal büntettek Lengyelországban. Ugyanakkor egyik sem volt a KOR tagja.

[266] Az értekezletről készült feljegyzést közli Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai 1968–1987.* Pilisszentkereszt, Barangoló Kiadó, 2017, 194–210. Lásd még: Vörös: *Szigorúan ellenőrzött mondatok*, 36., Gyuris: *A Tiszatáj...*, 129.

[267] Tischler János – Borenich Péter: Az 1980–1981-es lengyel válság és Magyarország visszaemlékezések alapján. Archívnet, 4. évf. 2004/3. *https://tinyurl.hu/I8of/* (Utolsó letöltés: 2019. 08. 02.).

[268] Tischler: *Az 1980–81-es lengyel válság...*, 385–386.

[269] Feketét 1956 után kilenc év börtönbüntetésre ítélték, végül 1963-ban amnesztiával szabadult. 1981-es megnyilatkozásán jól látszik, hogy milyen mértékben félt a magyar értelmiség egy jelentős része '56 megismétlődésétől.
[270] Kiss Gy. Csaba: Az Írószövetség a demokratikus átmenet kezdetén. In: *Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért.* Budapest, Magyar Írók Arany János Alapítványa–Kortárs Könyvkiadó, 2011, 134.
[271] Dalos György: Írók egymás közt. *Beszélő*, 1982/3.
[272] Tischler: *Az 1980–81-es lengyel válság...*, 386. Szalai: *A múltból a jelen...*, 109–114.
[273] *Új Symposion*, 1982/4.
[274] Pálfalvi Lajos: A nyolcvankettes lengyel szám. *Ex Symposion*, 1999/26–27.
[275] Az áprilisi lapszám ellenére 1982. május 19. az utolsó időrendi bejegyzés.
[276] *Máshonnan Beszélő*, 1985/2.
[277] Pálfalvi Lajos: Lengyel irodalom a magyar szamizdatban. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz...*, 106.
[278] A három elkövető közül Grzegorz Piotrowski és Leszek Pękala 25–25, Waldemar Chmielewski 14, a felettesük Adam Pietruszka pedig 15 év börtönbüntetést kapott. Később mindegyiknek csökkentették a kiszabott börtönbüntetését. Máig nem tudni pontosan, hogy ki és milyen hatalmi szinten hozott döntést a politikai gyilkosságról. Magyarul: Molnár Imre: *Az igazság szabaddá tesz. Boldog Jerzy Popiełuszko lengyel mártírpap élete és halála.* Budapest, METEM, 2011.; Molnár Imre: *Jerzy Popiełuszko élete és mártírhalála.* Budapest, Méry Ratio, 2018.
[279] T. G. M.: P. Jerzy Popiełuszko R.I.P. *A Hírmondó*, 1984/11., 1–2.
[280] *Beszélő*, 1984/11.
[281] Nyílt levél a Kostka St. Stanisław egyházközösség híveinek. *A Hírmondó*, 1984/11., 54.
[282] Egy gyászszertartásról – Varsó (1984. november 3.). *A Hírmondó*, 1985/15., 54.
[283] Szalai Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók 1976–1990.* Budapest, Magyar Napló, 2018, 534.
[284] Uo. 535.; illetve Molnár: *Az igazság szabaddá tesz*, 103
[285] *Vakond*, 1985/1.
[286] *A Hírmondó*, 1985/1., 52–53.
[287] A lakás Rajk Lászlóé volt, de albérletben Molnár Tamás lakott benne.
[288] ÁBTL, 3.1.5. O-19619 „Lidi".
[289] Molnár Imre közlése. 2019. március 22.
[290] ÁBTL, 3.1.5. O-19619 „Lidi".
[291] *A magyar kapcsolat...*, 223.; illetve Molnár Imre közlése.
[292] *Jerzy Popiełuszko.* Szerk.: Molnár Imre – Sagun Monika. Luzern, Teológiai-Pasztorációs Tanulmányok Magyar Központja, 1989.
[293] Lásd: *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990.* Szerk.: Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos. Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 233.
[294] Uo. 170.

[295] MNL OL XIX-J-1-k, Lengyelország, 1978. év. 60. d. 4874. és 00385/20.
[296] MNL OL XIX-J-1-k, Lengyelország, 1978. év. 60. d. 00385/6.
[297] MNL OL XIX-J-1-k, Lengyelország, 1978. év. 60. d. 00385/15.
[298] MNL OL XIX-J-1-k, Lengyelország, 1978. év. 60. d. 00385/22.
[299] MNL OL XIX-J-1-k, Lengyelország, 1978. év. 60. d. 002794.
[300] MNL OL XIX-J-1-k, Lengyelország, 1978. év. 60. d. 003297.
[301] MNL OL XIX-J-1-j, Lengyelország 1981. év. 90. d. 87-142. t. 004650.
[302] ÁBTL, 1.11.12 (NKO), 549. és 563. doboz.
[303] A jelentéseket minden bizonnyal át is nyújtották a magyar állambiztonság részére, de ezek jelenleg nem találhatók meg az ÁBTL-ben.
[304] Müller Rolf: Napi operatív információs jelentések, 1979–1989. In: *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve.* Budapest, Történeti Hivatal, 1999, 251–282.
[305] A levéltárosok – a kézirat lezárásáig – sem a magyar, sem a lengyel állambiztonsági levéltárban nem találták meg a „Sellő" dossziéját, pedig elképzelhetetlen, hogy ne nyitottak volna külön aktát egy ilyen akciónak.
[306] Szilágyi Szabolcs volt az MTI állandó varsói tudósítója, de az augusztusi szabadsága alatt Domány helyettesítette.
[307] Interjú Domány Andrással. Budapest, 2019. március 19.
[308] Wałęsa nevét 1980 október 3-án írták le első alkalommal az említett napilapok hasábjain: *Magyar Nemzet*, 1980. október 3., *Népszava*, 1980. október 3. A *Népszabadság*ban csak egy hónappal később, november 1-jén. Ugyancsak mellőzték a Szolidaritás nevének leírását, erre a *Népszabadság*ban csak október 4-én került sor először. Lásd még erről: Laczó Ferenc: Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarity and the Polish Crisis of 1980–81. *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, Issue nr 1. December 2012. 89–93.
[309] *Panoráma*. Magyar Televízió, 1981. május 6. (MTVA archívuma)
[310] Az első kép Wałęsáról 1981. március 29-én jelent meg Ciosek, Rakowski és Cieliński társaságában „Szocialista irányú kibontakozás" aláírással. *Magyarország*, 1981. március 29. A lap később is közölt Wałęsáról képeket. Lásd *Magyarország*, 1981. május 24., szeptember 6., szeptember 13., október 4.
[311] Lásd a *Magyarország* 1980 augusztusa és 1981 decembere közötti számait.
[312] A Chrudinák Alajos főszerkesztésében készülő *Panoráma* szabadabb légkörben dolgozhatott, mint más magyarországi sajtótermékek. A filmet 1981. március 30. és április 11. között forgatták Lengyelországban Baló György szerkesztővel és Regős Sándor riporterrel.
[313] Lásd még *Ludas Matyi*, 1981/18. szám, 1981/19. szám, 1981/23. szám, 1981/24. szám, 1981/27. szám, 1981/39. szám, 1981/41. szám, 1981/43. szám.
[314] Idézi Reiman Judit: A magyarok lengyelségképe a nyolcvanas években. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz...*, 144.; valamint Tischler: *„Hogy megcsendüljön..."*, 199.
[315] A dokumentumot idézi Tischler: *„Hogy megcsendüljön..."*, 200–201.

[316] MNL OL, M-KS 288. f. 11. cs. 4398. őe. Lásd még Tischler: *„Hogy megcsendüljön...”*, 201–202.
[317] Uo.
[318] Idézi Tischler: *„Hogy megcsendüljön...”*, 203., valamint Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora. Előjáték a rendszerváltáshoz.* Pozsony, Kalligram, 2008, 15.
[319] Az MSZMP PB 1966. február 1-jén hozott határozatot a „belső ellenséges erők tevékenységéről és elhelyezkedéséről”. MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 386. őe.
[320] Csizmadia Ervin könyvében egyértelműen a külpolitikai tényezőkre helyezi a hangsúlyt. Mellette néhány belpolitikai tényezőt is felsorol, például a gazdasági válság elmélyülését. Lásd: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) I. kötet*, 188–192. Véleményem szerint nem az általa felsorolt tényezők játszották a döntő szerepet, hanem éppen a „hétfői szabadegyetemek” és a terebélyesedő lengyel válság.
[321] Nem abban az értelemben, ahogy Csizmadia írja. Nem a lengyel válsággal szembeni kemény szovjet álláspont, hanem a Szolidaritás eszméjének terjedése váltott ki riadalmat a magyar pártvezetésben.
[322] MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 815. Közli még: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék. II. kötet* 105–119.
[323] ÁBTL, 3.1.5. O-19764/2.
[324] MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 847. ő. e. Közli még: *Lengyel, magyar „két jó barát”...*, 681 – 686.
[325] MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 850. őe. Közli még: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék. II. kötet*, 150–164.
[326] Lásd erről: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988) II. kötet*, 220.
[327] MNL OL, M-KS 288. f. 5. cs. 972. őe. Közli még: Csizmadia: *A magyar demokratikus ellenzék. II. kötet*, 278–291.
[328] Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június.* 2. kötet. Budapest, Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, 2003, 301.
[329] A Lengyel Nemzeti Könyvtár adatbázisának adatai szerint a kézirat lezárásakor.
[330] Sipőcz Benedek: *Az 1970-es és 1980-as évek lengyel történelmi eseményei egy fiatal ellenzéki szemszögéből. Wojciech Kamiński fiatalkora.* (kézirat) 2018. március. Hodosán Róza például 1982 augusztusában járt Varsóban Kamińskinál azzal a céllal, hogy illegális anyagokat hozzon Magyarországra. Hodosán: *Szamizdat történetek*, 93–101.
[331] Interjú Wojciech Kamińskivel. Varsó, 2018. november 28.; Szalai: *Lengyel földön*, 597.
[332] Kőszeg Ferenc: „...kipörögnek a napvilágra...” Gyerekek az ellenzékben és a rendszerváltáskor. *Ex Symposion*, 2010/70., 22.
[333] Kőszeg e könyv szerzőjétől szerzett tudomást szövegének lengyel nyelvű kiadásáról 2019 augusztusában.
[334] *Krytyka*, 1980/4., 1980/5.
[335] *Krytyka*, 1987/25.

[336] *Obóz*, 1981/2.
[337] *Obóz*, 1982/4.
[338] Wojciech Maziarski közlése. 2019. július 14.
[339] *Tygodnik Mazowsze*, 1986/155.
[340] *Obóz*, 1987/14.
[341] Az írás eredetileg a *Beszélő* 9. számában jelent meg. Lengyelül: *Vacat*, 1985/27. 46–56.
[342] *Tygodnik Mazowsze*, 1988/234.
[343] *Kadaryzm bez masku. Wybór niezależnej publicystiky węgierskiej.* Warszawa, CDN, 1987.
[344] *Nowa Koalicja*, 1989/8.
[345] Uo.
[346] *Demokrata*, 1986. október 23. (különszám). Lásd még: Sümegi György: Egy kiállítás utolsó felvonása. *Betekintő*, 2011/2. *http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_sumegi_o.pdf*
[347] Lásd erről: *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Jegyzőkönyv.* Szerk.: Hegedűs B. András. Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1992, 7–11.
[348] Adam Michnik: Amit akarunk és amit lehet. *Magyar Füzetek*, 1980/8.,15.
[349] Mitrovits Miklós interjúja Bogdan Borusewiczcsel. Gdańsk, 2010. augusztus 30.
[350] Heller Ágnes és Fehér Ferenc kritizálta Michniket, aki mereven elvetette a magyar tapasztalat felhasználhatóságát. Szerintük a lengyel kompromisszum is „éppenannyi robbanásveszélyes elemet” tartalmazott. Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Egy forradalom üzenete. (Magyarország, 1956).* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989, 109. Bár egy későbbi írásukban úgy fogalmaztak, hogy „e példa nem szolgálhatott a jövőben cselekvők útmutatója vagy kézikönyve gyanánt”. Fehér – Heller: *Jalta után*, 28.
[351] A magyar szamizdat irodalom is foglalkozott a Szolidaritáson belüli munkásönkormányzatok kérdésével. Demszky Gábor *Od-nowa* című beszámolójában (1981) írt elsőként róla röviden, majd a Nagy Jenő által létrehozott ABC Független Kiadó által publikált *Hálózat, Önkormányzati Alsóház, Aktív sztrájk 1980–1981. A lengyel önigazgatási mozgalom intézményéről és taktikájáról* című brosúra (1983) adott áttekintést a kérdésről. Végül pedig meg kell említeni Fellegi Tamás és Orbán Viktor *Új hegemónia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981)* című írását a féllegális *Századvég* folyóiratban (1987/3., 53–77.), amely tudományos módszerrel elemzi a szakszervezet és a munkástanácsok között lévő feszültséget.
[352] Ash: *A lengyel forradalom*, 208.
[353] Woroszylski naplója először az emigrációban jelent meg (Aneks, 1977), majd Lengyelországban hat kiadónál, összesen nyolc alkalommal. Kopácsi visszaemlékezése legalább tizenkét kiadást élt meg. Lásd: Engelmayer Ákos: Az 56-os magyar forradalom visszhangja, emléke és szerepe a hetvenes, nyolcvanas évek cenzúra nem látta (illegális) lengyel sajtójában és könyvkiadásban. In: *Lengyel nyár – Magyar ősz...*, 63.
[354] *Budapeszt '56 oczami polskich dziennikarzy.* Warszawa, Most, 1986.

[355] Adamiecka tudósítását a *Sztandar Młodych*, Bielickiét a *Po Prostu* közölte 1956-ban.

[356] Az októberi napokban több mint húsz lengyel újságíró tartózkodott Budapesten.

[357] Lásd: Tischler János: „Varsó hódolatát fejezi ki a hős magyar nemzetnek". A Lengyel Rádió korabeli adásai az 1956-os magyar forradalomról. *Beszélő*, 10. évf. 2005/1., 59–70.

[358] *Z historii wydarzeń węgierskich (materiały i dokumenty)*. Warszawa, NOWA, 1980.

[359] Az NTO a Niezależne Towarzystwo Oświatowe (Független Oktatói Társaság) rövidítése. A lap szerkesztőségében Wojciech Kamiński is helyet foglalt. Az NTO havonta mintegy 10 ezer példányban jelent meg.

[360] Scarlett egyrészt a brit kommunista párt tagja volt, másfelől a brit rádió budapesti tudósítójaként dolgozott. Az itt közölt részlet a *Window onto Hungary* (Broadacre Books, 1959) című könyvéből származik.

[361] A két dokumentumot a *Magyar Füzetek* 1981/7. számából vették át. *NTO*, 1981/10. wrzesień–październik. Lásd még: Engelmayer: *Az 56-os magyar forradalom visszhangja...*, 58.

[362] *Krytyka*, 1983/16. Ugyanitt jelent meg Andrzej Kamiński *Anakronizmus vagy mártíromság* című írása Mindszentyről, valamint a magyar állam és a püspöki kar 1950-ben aláírt megállapodása is.

[363] A könyvet Magyarországon 1989-ben a Századvég Füzetek című sorozatban adták ki újra. Lásd: *Az igazság a Nagy Imre-ügyben*. Századvég Füzetek 2. Budapest, Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, 1989. Camus eredeti előszavát lásd a 189–191. oldalon.

[364] *Obóz*, 1983/7. Részletesebben lásd az *Obóz* magyar tematikájú cikkeit a függelékben.

[365] *Tygodnik Mazowsze*, 1986/185.

[366] Fehér Ferenc: A „hruscsovista" mintaállam. *Magyar Füzetek*, 1981/8., 27–44., Lengyelül: *Krytyka*, 1982/12.

[367] Magyarul lásd Kis János: Az 1956–1957-es restauráció. In: *Ötvenhatról nyolcvanhatban...*, 217–247.

[368] Sandor Kopacsi: *W imieniu klasy robotniczej*. Przedświt, 1989.

[369] *My i Wy / Mi és Ti*. Przedświt, 1986.

[370] *Nowa Koalicja*, 1985/1.

[371] Magyarországon: *Beszélő*, 1986/3., *Demokrata*, 1986. október 23.; Lengyelországban: *Tygodnik Mazowsze*, 1986/185., *Nowa Koalicja*, 1987/3.

[372] *Demokrata*, 1988/4.

[373] *Demokrata*, 1988/11. Az eredeti kétnyelvű szórólapot lásd: HU OSA, 362-0-3 Box 3. Tibor Philipp Collection

[374] *Demokrata*, 1988. január.

[375] AECS, Klaser I 010.

[376] AECS, Klaser I 055.

[377] AECS, Klaser I 066, és III 011.

[378] AECS, Klaser III 008.

[379] AECS, Klaser III 010 és III 013.

[380] AECS, Klaser XIII 012, XL 024, XL 025.

[381] Az eseményről Magyarországon *A Hírmondó* (1987/2.) is beszámolt.

[382] Erről már Józef Krzyczkowski: *Találkozásaim a magyarokkal* című 1985-ben magyarul is megjelent írásából is tudhattak az érdeklődők. Lásd: *Barátok bajban. Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945*. Budapest, Európa Kiadó, 1985, 347–359. A legújabb szakirodalom: Maria Zima: *Magyar katonák és a varsói felkelés*. Budapest, HM HIM, 2018.

[383] Lásd: Kovács István – Mitrovits Miklós: *Magyar emlékek Lengyelországban*. Budapest, Antall József Tudásközpont, 2017, 86.

[384] Kőszeg Ferenc: Engelmayer. *Beszélő*, 1994. 6. évf. 29. 5.

[385] A levél magyar fordításának másolata a szerző birtokában van. Ezúttal is köszönöm Pákh Tibornak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta.

[386] Mitrovits Miklós interjúja Engelmayer Ákossal. Podkowa Leśna, 2010. augusztus 28.

[387] Kovács: *Wacław Felczak magyar kapcsolatai...*, 132–136.

[388] *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Kovács István – Nagy József Zsigmond. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1986.

[389] Szalai: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő*, 118.

[390] Kovács: *Wacław Felczak magyar kapcsolatai...*, 137.

[391] Cs. Gy. Kiss: Lekcja Europy Środkowej. *Tygodnik Powszechny*, 1986. június 29.

[392] A levelet idézi: Szalai: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő*, 122.

[393] Erről lásd bővebben az ellenzékről szóló fejezetet.

[394] Ács Margit: Csoóri Sándor és Csurka István szilenciuma a nyolcvanas években. *Hitel*, 26. évf. 2013/11., 23–29.

[395] Lásd: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2016.

[396] A cikket magyarul lásd: Kiss Gy. Csaba: *A szabadság kísértése. Politikai lecke-szövegek*. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1999, 18–20.

[397] *Kultura*, 1987/6.

[398] MNL OL, M-KS 288. f. 32/1987/20. őe. Közli: *Lengyel, magyar „két jó barát". A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai (1957–1987)*. Szerkesztette: Mitrovits Miklós. Budapest, Napvilág Kiadó, 2014, 804–810.

[399] Kovács István: Tadeusz Nowak Magyarországon. *Forrás*, 1983/4., 94–95.

[400] Szalai: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő*, 129–130.

[401] Puskás Károly: „Az erény és a szenvedély hordozója..." In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..." Magyar írók Zbigniew Herbertről*. Szerk.: Kiss Gy. Csaba – Zimonyi Zoltán. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 2008, 67.

[402] Kiss Gy. Csaba: Szemben a történelemmel. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..."*, 70.

[403] Gömöri György: Találkozásaim Herberttel. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal..."*, 102.

[404] Nagy Gáspár: Széljegyzet Cogito úr testtartásához. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal...”*, 61.
[405] Kiss Gy.: *Szemben a történelemmel*, 70.
[406] Gimes Romána: Zbigniew Herbert és a magyarok. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal...”*, 127–128.
[407] Kiss Gy.: *Szemben a történelemmel*, 71.
[408] Kiss Gy.: *Harminc év után: 1987*, 148.
[409] Csoóri Sándor: Zbigniew Herbertről, a Bethlen Alapítvány díjazottjáról. In: *„...egyenesen szembenézni a sorssal...”*, 90.
[410] Małgorzata Tarasiewicz közlése (2020. február 13.)
[411] A mozgalom történetéről lásd Gareth Davies: Conscientious Objection and the Freedom and Peace Movement in Poland. *Religion in Communist Lands*, Volume 16, 1988/1. 4–20.; Jacek Czaputowicz: Program i inicjatywy Ruchu „Wolność i Pokój” w zakresie polityki międzynarodowej. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 29. 2017/2., 179–202.
[412] A katonai szolgálatmegtagadókról lásd: Huhák Heléna: Katonai szolgálatmegtagadók. In: *Kulturális ellenállás...*, 383–394.
[413] *Agnus*, 1987/1.
[414] *Beszélő*, 1987/3.
[415] Kenney: *A Carnival...*, 69–70.
[416] *Beszélő*, 1987/3.
[417] *Agnus*, 1987/1.
[418] *Demokrata*, 1987/9.
[419] MTI-hírek, 1989. január 10., kedd
[420] 1989 és 1990 között a Hazafias Népfront utolsó alelnöke, 1998 és 2002 között a Miniszterelnöki Hivatalt vezető miniszter, 2010 júliusától 2019 júliusáig alkotmánybíró.
[421] Kenney: *A Carnival...*, 138.
[422] A Kelet–Nyugat Párbeszéd az Európai Nukleáris Leszerelés (END) mozgalomból nőtt ki 1984-ben. Kezdeményezője és szervezője a nyugatnémet zöldpárti Dieter Esche volt. Független állampolgári kezdeményezésként jött létre, nem volt formalizált szervezete és vezetése sem. Magyar részről Miszlivetz Ferenc vett benne részt. Miszlivetz Ferenc: Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózata Kör. In: Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról.* Budapest, Láng Kiadó, 1989, 98–99.
[423] Miszlivetz ekkor már közel egy évtizede foglalkozott Európa demilitarizálásának kérdéseivel, több nemzetközi konferencián is felszólalt, de Magyarországon nem publikálhatott a témában. Kapcsolatban állt a Dialógus békecsoporttal annak megszűnéséig, majd 1985 és 1987 között a Bibó-kollégistáknak tartott lakásszemináriumokat a leszerelés és a béke kérdéseiben. Miszlivetz: *Kelet–Nyugat...*, 92–95.
[424] Lásd János Kis: Can We Have a Joint Programme? Message to Warsaw. *Bulletin of the Europaean Network for East–West Dialogue*, Trial Number (September 1987) 44.
[425] *Agnus*, 1987/1.
[426] Małgorzata Tarasiewicz közlése (2020. február 13.)

[427] Kenney: *A Carnival...*, 139.
[428] Czaputowicz 2018 eleje óta a Mateusz Morawiecki-kormány külügyminisztere.
[429] A szemináriumról beszámolt a *Beszélő* 1987/4., 148–150., illetve maguk a szervezők is, lásd: Benda Gyula – Orbán Viktor: Kelet–Nyugati találkozó. *Századvég* 1987/4–5., 210–216.; lásd még Miszlivetz: *Kelet–Nyugat...*, 99–100. A pártvezetés utasítására az egyetem vezetése betiltotta a rendezvényt, és bár az utolsó pillanatban mégis engedélyezték, addigra a szervezők már találtak megfelelő termet egy általános iskolában, így végül nem a Bibó épületében került sor a konferenciára.
[430] HU OSA 300-40-1 Box 250. Budapest Declaration, 1987. november 22. A nyilatkozat tartalmát Orbán Viktor 1989. június 16-án, a Hősök terén Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésén elmondott beszédének előzményeként tarthatjuk számon.
[431] A szakdolgozatot lásd *http://2010-2015.miniszterelnok.hu/attachment/0017/szakdolgozat.pdf* (utolsó letöltés: 2019. december 23.), illetve Domány András: Találkozás egy fiatalemberrel. *Élet és Irodalom*, LVI. évfolyam, 15. szám, 2012. április 13.
[432] Fellegi Tamás – Orbán Viktor: Új hegemónia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981). *Századvég*, 1987/3., 53–77.
[433] Itt érdemes megjegyezni, hogy szintén ekkor közölte a *Századvég* című folyóirat Vjacseszlav Molotov, a Szovjetunió külügyi népbiztosa 1939. október 31-én elmondott beszédét, amely fontos történelmi dokumentum volt a Lengyelország felosztását rögzítő Molotov–Ribbentrop-paktum jobb megértéséhez. A dokumentumhoz Maciej Koźmiński történész, szintén az Eötvös Collegium vendége írt bevezető tanulmányt. Lásd: *Századvég*, 1987/3. 144–163.
[434] Frazik: *Wacław Felczak...*, 255–256.
[435] Tétova zendülők. *Beszélő*, 1981/1., illetve Kövér László: Fiatal Demokraták Szövetsége. In: Bossányi: *Szólampróba*, 68.
[436] HU OSA, 362-0-3 Box 1. Tibor Philipp Collection. Nyilatkozat a Fiatal Demokraták létrehozásáról; Fidesz-kronológia; Jogi kommentár egy közleményhez.
[437] *Fidesz Harsona*, 1988/1. (1988. 09. 28.), *Fidesz Hírek*, 1988. augusztus-szeptember. A Fidesz részéről Deutsch Tamás, Fodor Gábor, Németh Zsolt, Kövér László és Molnár Péter vett részt a megbeszélésen. Ezt megelőzően Pozsgay már tárgyalt az MDF és a TDDSZ küldöttségével is.
[438] Lis meglátogatta a tatabányai szénbányát és az óbudai hajógyárat, ahol lengyel bányászok is dolgoztak. Beszélgetett a magyar és a lengyel munkásokkal.
[439] Bogdan Lis és a Fidesz. Fekete doboz (VHS kazetta), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár VK221.
[440] Lakitelek 1987. szeptember 27. A magyarság esélyei (A tanácskozás jegyzőkönyve) III. Budapest, 1987. 235–237. HU OSA, 300/40/1. Box 253.
[441] Uo.
[442] Kiss Gy.: *Harminc év után: 1987*, 135.

[443] *O stanie Rzeczypospolitej i drogach wiodących do jej naprawy* (1979), *Jak z tego wyjść?* (1980), *Społeczeństwo wobec kryzysu* (1981), *Polska wobec stanu wojennego* (1982). Mindegyiket a független NOWA Kiadó jelentette meg lengyel nyelven.
[444] Kiss Gy.: *Harminc év után: 1987*, 135.
[445] Antoni Dudek: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*. Kraków, Arcana, 2004, 121–123.
[446] *Hitel*, 1988/1., 60.
[447] *Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989*. London, Aneks, 1994, 36.
[448] Uo. 5–9.
[449] „A kérdés lényege: a szabadság". Lech Wałęsa és Alfred Miodowicz beszélgetése. *Hitel*, 1989/2.
[450] Idézi: Kiss Gy.: *Harminc év után: 1988–1989*, 143.
[451] *Konfrontacje*, 1989/1., 18.
[452] Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem*. h. n., Nap Kiadó, 2019, 131. Kiss a visszaemlékezésében nem említi, hogy a *Konfrontacje* milyen háttérrel és céllal jött létre.
[453] *Przegląd Katolicki*, 1989. január 15: Nr 3.
[454] A Lengyel–Csehszlovák Szolidaritás történetéről lásd Kamiński – Blažek – Majewski: *Ponad granicami*.
[455] A lap egy számot élt meg. Főképpen régebbi cikkek és interjúk újraközlését tartalmazta a lengyel *Kontakt*, *Krytyka*, *Obóz*, a magyar nyelvű *Magyar Füzetek*, *A Hírmondó* és az angol *The New Republic* és *Newsweek* lapokból. Lásd: *Zona*, 1988/1.
[456] A levelet lásd: HU OSA, 362-0-3 Box 3. Tibor Philipp Collection.
[457] Mitrovits Miklós interjúja Buda Gézával. Budapest, 2018. szeptember 25.
[458] Deklaracja założycielska Solidarności Polsko–Węgierskiej. *Biuletyn Węgierski*, 1989. szeptember 15.
[459] Kiss Gy.: *Harminc év után: 1988–1989*, 142.
[460] *Biuletyn Węgierski*, 1989. szeptember 15. 3. 1989. május 3-án a lengyel alkotmány nemzeti ünnepén Varsóban felszólalt a szervezet egyik magyar tagja is, feltehetően Engelmayer Ákos.
[461] Interjú Buda Gézával. Budapest, 2018. szeptember 25.
[462] *A magyar kapcsolat*, 34–35.
[463] *A Világ*, 1989/7.
[464] *168 óra*, 1989/7.
[465] *168 óra*, 1989/8.
[466] Miłosz beszédét lásd: A történelmi képzelet ereje. *Világosság*, 1989/8–9., 584–586. Lásd még Ocsovai Gábor interjúját Czesław Miłoszsal a Wheatland irodalmi konferenciát követően: *168 óra*, 1989/9.
[467] Az MDF ezen a gyűlésen alakult mozgalomból párttá, első elnökévé Antall Józsefet választották.
[468] Wiktor Woroszylski: *Dzienniki 1988–1996*. Warszawa, Ośrodek Karta, 238–239.
[469] Idézi: Szalai: *A múltból a jelen, a jelenből a jövő*, 162.

[470] Woroszylski *Egy hét a magyarokkal* címmel számolt be élményeiről a lengyel sajtóban. *Tygodnik Powszechny*. 1989. november 4
[471] *Tygodnik Mazowsze*, 1989. január 4.
[472] *TDDSZ Tájékoztató*, 1988. november, 3. sz. A TDDSZ kéttagú küldöttségén kívül még tíz magyar vett részt a konferencián. A Szabad Kezdeményezések Hálózata Bába Iványt, a Fidesz Huszics Istvánt, Pelle Andreát és Szelényi Zsuzsát, az Inconnu Philipp Tibort, a Menedék Bizottság Szilágyi Sándort delegálta, a független sajtót Gadó György, a Duna-mozgalmakat Vit László, a szolgálatmegtagadókat Merza József képviselte, valamint jelen volt a Magyar–Lengyel Szolidaritás kialakításán fáradozó Buda Géza is. Lásd Buda Géza: „Hogyha olyan jó, miért olyan rossz", *Beszélő*, 1988/3.; illetve HU OSA, 362-0-3, Box 2. Tibor Philipp Collection
[473] *Beszélő*, 1988/25., 144.
[474] *TDDSZ Tájékoztató*, 1989. január, 4. sz.
[475] Ripp: *Rendszerváltás*, 315.
[476] Vásárhelyi: *Az ártatlanság kora*, 116–117.
[477] *Magyar Nemzet*, 1989. május 2., Vásárhelyi: *Az ártatlanság kora*, 118–119.
[478] *Beszélő*, 1989/2., 9
[479] Mivel az MDF nem akart kollaboránsnak tűnni, az októberi II. országos gyűlésen – Bíró Zoltán és Csoóri Sándor véleményével szemben – Für Lajost választották a párt államfőjelöltjévé. Ugyanakkor nem vonták meg Pozsgaytól sem a támogatásukat, és hangsúlyozták, hogy Fürt nem Pozsgay ellen, hanem mellette indítják. Ripp: *Rendszerváltás*, 495–496.
[480] Az MSZMP 1989 októberében átalakult Magyar Szocialista Párttá (MSZP).
[481] Haraszti Miklós: A kiegyezés két taktikája. Út a négy igenhez. *Beszélő*, 1999. 3. folyam, 4/10., 55–70.
[482] *Rendszerváltás*, 572.

NÉVMUTATÓ

II. János Pál pápa (Karol Wojtyła) 22–23, 30–31, 47–48, 50, 127, 149, 223, 232
Aczél György 17, 70, 137, 143–144, 230
Acsády Judit 217
Adamiecka, Anna 191
Adamiecki, Wojciech 95
Adamkiewicz, Marek 218
Agárdi Péter 142
Ágoston Éva (Zachariás Gáborné) 154
Alaksza Tamás 164
Andrzejewski, Jerzy 147
Annus József 141–142
Antall József 256–257
Árkus József 166

Bába Gabriella 107, 109, 180
Bába Iván 29, 86, 95, 108, 115, 130, 140, 180, 185, 192
Bába Krisztina 108–109, 140, 244
Bába Mihály 180
Bajcsy Lajos 155
Bakos István 214
Balassa János 155
Balcerowicz, Leszek 42, 63, 79
Balczerowicz, Ewa 42, 63, 79
Balczó András 128–129
Balla Bálint 185
Barańczak, Stanisław 140, 147
Barcikowski, Kazimierz 96, 165
Bata Imre 211
Batthyány Lajos 199
Bauer Tamás 32, 42–43, 74, 78, 120–121, 225
Bella István 144
Bem József 13, 86, 131, 133, 135, 197, 243
Bence György 25, 38–43, 45, 51–52, 171, 176, 182
Berman, Jakub 125
Beylin, Marek 42, 182
Bibó István 27, 123, 192, 221–222,
Bibó István, ifj. 128–129
Bielicki, Marian 191
Bieliński, Konrad 42, 79–80
Bierut, Bolesław 13
Bíró Zoltán 33, 207, 214, 231
Błoński, Jan 140
Blumsztajn, Seweryn 42
Bobrowski, Czesław 42
Bocheński, Jacek 38, 97, 147
Bognár József 63, 70–71, 73–75
Bognár Tibor 167
Bogucki, Teofil 155
Bojtár Endre 86
Bokros Lajos 74
Borbándi Gyula 185
Borusewicz, Bogdan 187, 245
Bouqet Gábor 129
Brandys, Marian 42, 97, 147–148
Bratkowski, Stefan 95, 232
Bruszt László 249
Brzeziński, Zbigniew 193–194
Buda Géza 101, 132, 136, 154, 238–243, 246
Bugaj, Ryszard 62–63
Bujak, Zbigniew 111–112, 114–115, 120, 240
Bush, George 229

Camus, Albert 193
Chojecki, Mirosław 22, 41, 48, 79
Czaputowicz, Jacek 224, 229

Csaba László 71
Csalog Zsolt 180
Cseh Tamás 102
Csoóri Sándor 10, 29, 32, 38, 47, 87–88, 139, 144, 146, 176, 186, 195, 205, 207, 210, 212, 215, 231
Csorba István 136
Csordás Béla 147
Csordás Gábor 146–147
Csurka István 32, 185–186, 207, 210

D. Molnár István 140
Dalos György 145
Dely Géza 239
Demszky Gábor 41, 61, 79–85, 94, 99–101, 107–109, 116, 124–129, 133, 136, 175, 180, 183, 239
Deutsch Tamás 229
Diószegi Olga 219
Domány András 162
Donáth Ferenc 32, 74, 186
Dürr Sándor 86
Dürrenmatt, Friedrich 245

E. Fehér Pál 144
Égető Péter 57, 107
Endreffy Zoltán 129
Engelmayer Ákos 29, 130, 132, 153, 155, 203–204, 209, 236–239, 241–243, 245–247
Eörsi István 185–186
Erőss Tamás 101
Esterházy Péter 245

Fábián László 140
Fallaci, Oriana 96
Fedák Tibor 73
Fehér Ferenc 195
Fejtő Ferenc 37
Fekete Sándor 145, 211
Felczak, Wacław 45–47, 87–88, 141, 146, 203, 206–207, 209–210, 225, 227–228
Fellegi Tamás 217, 222–223, 227
Fényi Tibor 239
Fenyvesi Ottó 147, 153
Figat, Józef 243
Fiszbach, Tadeusz 164
FitzGibbon, Louis 147
Fodor Gábor 223
Forgács Pál 249
Frasyniuk, Władysław 112, 119
Frazik, Wojciech 203–204, 206
Für Lajos 207

Garamvölgyi József 156
Garstka, Wojciech 233
Geremek, Bronisław 233
Gergely András 209
Giedroyc, Jerzy 36
Gierek, Edward 19, 53
Gierowski, Józef 209
Gimes Miklós 55
Gimes Romána 214
Gleichgewicht, Aleksander 238
Gombrowicz, Witold 88, 125, 140, 146

Gomułka, Władysław 13, 15, 17, 19
Gorbacsov, Mihail Szergejevics 224, 234–235
Gosztonyi Péter 193
Gömöri György 36, 44, 146, 195, 205, 207
Göncz Árpád 47, 207–209, 214, 239, 245, 257
Grabowska, Anna 100
Grabowska, Danuta 100
Grawátsch Péter 99, 185
Grochowiak, Stanisław 147
Grochowski, Zdzisław 67, 72
Grósz Károly 32
Grudziński, Gustaw-Herling 98, 148–149
Gyarmati Katalin 101

Hajdu János 132, 170
Halda Alíz 55
Halustyik Anna 67–69
Hamburger Mihály 51
Hankiss Elemér 76
Hann Endre 248
Haraszti Miklós 22, 26, 38–40, 42, 44, 73, 79, 101, 115, 133, 182–183, 219, 239
Havel, Václav 22, 27
Háy Ágnes 102–103, 105
Hegedüs András 39, 55–57, 115–116
Heller Ágnes 25
Herbert, Zbigniew 98, 147, 195, 205, 208–209, 211–215
Herling-Grudziński, Gustaw 97–98
Hodosán Róza 85, 124, 127–128, 180
Horthy Miklós 141
Horváth István 161
Horváth József 68
Hunya Gábor 64, 68
Husák, Gustáv 117, 150

Illyés Gyula 205
Iványi Gábor 128–129
Iwaszkiewicz, Jarosław 195

Jagielska, Krystyna 95
Jagusiak, Adam 217–218, 220, 222–223
Jakab Lajos 127
Jakubowicz, Szymon 42
Janas, Zbigniew 245
Jánossy Ferenc 74
Jaruzelski, Wojciech 24, 34, 55, 106–107, 116–117, 122, 136, 150–152, 225, 233–235, 244, 251, 255–256
Jasiński, Mirosław 238
Jávor István 124
Jedlicki, Jerzy 63
Juhász Pál 64–65, 67–68, 74

Kaczián Lóránt 73
Kádár János 11, 14–15, 26, 28, 32–33, 35, 50, 91, 117, 123, 137, 158, 171–173, 177, 183–184, 195, 221
Kalapáti Ferenc 147
Kamiński, Wojciech 107, 180, 183, 193, 243, 246–247
Kanics András 64, 67–68
Kantor, Tadeusz 140
Kantorski, Leon 48–49, 204–205, 240–241, 247
Kapitány Éva 99
Kaposvári Júlia, dr. 99
Kapuściński, Ryszard 212, 242, 247
Katona Klári 138
Kęcik, Wiesław 65–66
Kelles, Andrzej 193–194
Kemény István 182
Kende János 101
Kende Péter 36–37, 39, 193
Kenedi János 37–39, 45, 51, 92–93, 95, 171, 176

Kerényi Grácia 44–45, 101, 108, 127–132, 148
Kerényi György 229
Keresztes-Fischer Ferenc 141
Kéri László 221
Kertész Noémi 209
Keszthelyi Zsolt 217–222
Kijowski, Andrzej 95
Király Béla 37
Kis János 25, 28, 32, 38–43, 45, 51, 107, 116–119, 121–123, 171, 176, 180, 182–183, 185, 195–196, 222, 239, 254, 256
Kiš, Danilo 245
Kiss Gy. Csaba 29, 45, 47, 85–86, 88, 139, 141, 207, 209, 211, 213–214, 231–232, 236–237, 239, 242
Kiss Károly 71
Kiszczak, Czesław 34, 150, 161, 234–235, 255
Klaniczay Tibor 207
Klastory, Andrzej 193, 196
Kłoskowska, Dorota 100
Kłoskowski, Jerzy 100
Kobzdej, Dariusz 48
Kodolányi Gyula 207
Kołakowski, Leszek 42, 97, 111, 148
Kołodziejczyk, Leszek 191
Kołodziejski, Jerzy 164
Konrád György 26, 41–42, 83, 121, 131, 135–136, 143, 185, 231, 239, 245
Kónya Imre 87, 254
Kopácsi Sándor 83, 191, 195–196
Kornhauser, Julian 140, 147
Kossuth Lajos 45, 204
Kostrzewa, Wera 191
Koszakowski, Leszek 155
Kovács András 37, 39
Kovács István 29, 45, 47, 86–88, 139, 141, 145–146, 195, 207, 209, 225
Kovács Mária 41–43, 51–52
Kovács Miklós 95
Kowalewski, Zbigniew 126
Kowalik, Tadeusz 42, 63, 65
Kowalska, Anna 42
Koźmiński, Maciej 209, 243, 245–246
Köpeczi Béla 76
Kőszeg Ferenc 81, 105, 181–185, 205, 239
Kövér György 185
Kövér László 222–223, 225
Krassó György 53–54, 59, 90, 92, 99, 101, 127, 129–131, 193
Krasznai Zoltán 214
Krawczuk, Aleksander 211
Krokovay Zsolt 90
Król, Marcin 89
Krukowski, Marek 229
Krzak, Marian 164
Kuberski, Jerzy 165
Kuczyński, Waldemar 62
Kulcsár Kálmán 76
Kulerski, Wiktor 110–112
Kulin Ferenc 139
Kundera, Milan 208–209
Kuroń, Jacek 18, 26–27, 42, 44, 48, 89, 96, 111–112, 119–120, 136, 225, 240, 249
Kurowski, Stefan 63

Łabęcki, Jan 164
Laczó Ferenc 77
Lányi András 57–58, 96
Lasota, Irena 41, 109
Lázár Guy 169
Lázár István 145
Lazik, Wojciech 193
Lengyel Gabriella 99, 129–130
Lengyel László 74, 231
Lenin, Vlagyimir Iljics 52, 66
Lezsák Sándor 29, 214
Lipski, Jan Józef 42, 136, 240
Lis, Bogdan 229
Lityński, Jan 42, 44, 49, 136, 182

Lomax, Bill 36, 192–194
Łuczywo, Witold 80
Lukács György 25, 38, 195
Maciejewicz, Jarosław 125
Macierewicz, Antoni 42
Magyar Bálint 61–71, 73–75, 77, 94, 103, 120–121, 225, 248
Maléter Pál 193
Malý, Václav 238
Mándi Péter 71
Markiewicz, Stefan 95
Márkus György 25
Márkus Mária 25
Marx, Karl 25, 37–39
Maziarski, Jacek 57, 241
Maziarski, Wojciech 101, 103, 105, 127, 181, 183, 238, 240, 245
Mazowiecki, Tadeusz 249, 255–256
Mécs Imre 205, 239
Michnik, Adam 20–21, 27, 36–42, 44, 63–64, 66–67, 79–80, 84, 89, 93, 100, 111–112, 114, 124, 136, 147–148, 181, 187, 225–226, 240, 243–247, 249, 255
Mihályi Péter 74
Mikes György (George Mikes) 191
Milewicz, Ewa 42, 80, 100
Miłosz, Czesław 86, 97, 146–147, 149, 153, 208, 245, 247
Minc, Hilary 125
Minc, Julia 125
Mindszenty József 15, 49, 193
Miodowicz, Alfred 31, 235–236
Miszlivetz Ferenc 222–223
Mizsei Kálmán 78–79
Modzelewski, Karol 18, 26, 41, 80, 96
Molnár Imre 154–155
Molnár Miklós 37, 193
Molnár Tamás 153, 239
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 179
Mondral, Camilla 64
Mrożek, Sławomir 97, 147
Munk, Andrzej 13, 20–22, 30, 32, 68, 70, 73–74, 112, 117, 124, 166, 192, 211, 234
Nádas Péter 245
Nagy András 129
Nagy Balázs 192
Nagy Bálint 99, 133, 136
Nagy Gáspár 207, 214
Nagy Imre 13, 35, 49, 53, 55, 193, 199, 219, 221, 243–246
Nagy Jenő 85, 108, 126, 136, 153
Nagy József Zsigmond 207, 209
Nagy László 29, 147, 212, 215
Naimski, Piotr 42
Nawrocki, Witold 211
Németi József 156, 158
Nowak, Tadeusz 126, 211–212
Nowakowski, Marek 126
Ochab, Maria 42
Onyszkiewicz, Janusz 42, 240, 249
Orbán Viktor 222–227, 244
Osiatyński, Jerzy 43, 63
Óvári Miklós 55
Örkény Antal 51
Őry Csaba 249
Pajkossy Gábor 239
Pákh Tibor 48–49, 59, 135, 204–205
Pákozdi Ferenc 155
Pál Lénárd 70
Pálinkás Róbert 113
Pályi András 108, 125
Pándi Pál 144
Papp Éva 131–132
Paszyński, Aleksander 62
Pécsi Vera 42
Pęksa, Stefan 64–66, 192
Pelikán, Jiří 36
Perlaki Tamás 219
Petneki Áron 46
Petőfi Sándor 181, 192, 212
Petri György 10, 101, 110, 113, 195, 205, 245
Philipp Tibor 239
Pietrzak, Tadeusz 105
Pińkowski, Józef 55
Pomian, Krzysztof 36, 96
Popiełuszko, Jerzy 149–155, 200, 219, 222
Pospíchal, Petr 219–220
Potocki, Andrzej 242, 245
Pozsgay Imre 33, 228, 230–231, 256
Przemyk, Grzegorz 150
Puciłowski, Józef 155
Puskás Ákos 37
Pyjas, Stanisław 21, 158

R. Takács Olga 209
Radnóti Sándor 93
Rajk Júlia 102
Rajk László 40, 102
Rajk László, ifj. 40–41, 84–85, 107, 124, 133, 136, 180, 183
Rakowski, Mieczysław 161, 164
Rátkai Ferenc 211
Red, Đorđe Sudarski 147
Reiman Judit 140
Rényi Péter 136, 144
Rév István 40
Ribbentrop, Joachim von 179
Romaszewski, Zbigniew 249
Rosonczy Ildikó 209
Różewicz, Tadeusz 146
Rózsa Gábor 155
Rzeżuchowski, Zygmunt 191

Šabatova, Anna 238
Sagun Monika 155
Scarlett, Dory 192
Schöpflin György 36
Simai Mihály 75
Sinkovits Imre 215
Śliwiński, Krzysztof 250
Solt Ottilia 99, 101, 109, 180
Somogyi Nándor 68
Sontag, Susan 245
Sós Vilmos 25
Spiró György 86, 140, 245
Stachura, Edward 212
Staniszkis, Jadwiga 63, 97, 116, 124, 148, 188, 225
Staszewski, Stefan 125
Stawiński, Jerzy Stefan 211–212
Stelmachowski, Andrzej 233
Strzelecki, Jan 126
Stumpf István 221
Sulyok Miklós 101, 136
Sükösd Miklós Áron 137

Szabad György 47
Szabó Ervin 96
Szabó M. Barnabás 185
Szabó Miklós 53, 59–60, 97, 115–116
Szajna, Józef 147
Szalai Attila 153, 180
Szalai Erzsébet 74
Szaruga, Leszek 147
Szász István 57
Szczęśniak, Andrzej 240
Szegedinác Péró 181
Szelényi Iván 26, 39
Szentágothai János 74, 76
Szenyán Erzsébet 108
Szerdahelyi István 139
Szesztay András 47, 242, 245
Szijártó István 207, 209
Szilágyi Sándor 51–53, 57
Szirmai István 156
Sziveri János 147
Szlajfer, Henryk 225
Szokolay Katalin 77
Sztálin, Joszif Visszarionovics 118
Szűrös Mátyás 245
Szyma, Tadeusz 88, 215, 242
Szymański, Michał 88

„Lengyel, magyar, két jó barát" – tartja az ismert mondás, amelyet 1981-ben még a Kontroll Csoport is megénekelt. Mégis, mára szinte feledésbe merült, hogy a hetvenes évek második felétől kezdve e hagyományos baráti viszonyt a két ország ellenzéki mozgalmai ápolták leginkább. A Kádár-korszak politikai és kulturális ellenzékére a legjelentősebb külső hatást a lengyelországi események gyakorolták, a magyar ellenzék csodálva tekintett a bátor lengyelekre.

Milyen tapasztalatokkal gazdagították a magyarok tevékenységét a lengyelek? Mikor és hogyan tanulta el tőlük a demokratikus ellenzék a szamizdatkészítés technikáit? Hogyan szerveztek balatoni tábort a szegény sorsú lengyel gyerekeknek? Milyen volt az 1980-ban megszülető Szolidaritás mozgalom magyarországi fogadtatása? Miért kezdett a *Ludas Matyi* című hetilap otromba lengyelvicceket közölni 1981-ben? Miként formálódtak a magyar ellenzék politikai céljai a lengyel katonai hatalomátvétel után? Mi volt a lengyelek számára az 1956-os magyar forradalom üzenete? És vajon milyen döntő lengyel hatások érték a rendszerváltás hajnalán megalakuló magyar politikai pártokat?

Mitrovits Miklós könyve a fellelhető dokumentumok, a korabeli magyar és lengyel szamizdat kiadványok és az egykori aktív résztvevőkkel készített interjúk segítségével mutatja be, milyen volt a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatok féllegális vagy illegális formája. A hiánypótló kötet nem csupán a magyar ellenzék történetét helyezi új megvilágításba, de a rendszerváltás folyamatának jobb megértésében is segítségünkre lehet.

Mitrovits Miklós (1978) történész, polonista. Fő kutatási területe a második világháború utáni Közép-Európa és a magyar–lengyel kapcsolatok története. Legfontosabb művei: *A remény hónapjai..., A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981* (2010); *Lengyel, magyar, két jó barát. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987* (2014). Tevékenységéért 2014-ben megkapta a Lengyel Köztársaság Érdemrend Lovagkeresztjét.

JAFFA.HU 3999FT

Szeretem a Jaffa-s Könyvehet Klub

9 789634 752356

X 298088